

7.57

Ф. ЖУМАБОВ

**ЎЗБЕКИСТОН
ХАЛҚЛАРИ
ТАРИХИ**

Ф. Б. ЖУМАБОЕВ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИ

Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги кечки, сменали ишчи ёшлари мактабларининг VII — XII синфлари учун укув қўлланма сифатида тавсия этган.

4306020000 — 80

Ж 353(04) — 02

353(04) — 02

© «Скитуви» пошрости, 1992

ISBN 5-045-01705-2

КИРИШ

Мамлакатимизда бошланиб кетган қайта қуриш жараёни маориф ишларини ҳам, таълим-тарбия ишларини ҳам, шу жумладан ўқитилаётган фанларни ҳам қайта қуриб чиқиш, уларни замон руҳига мос келадиган даражага кўтариш, жамиятимизда рўй берган ва рўй бераётган ўзгаришларни янгидан яратилаётган дарсликларда, ўқув қўлланмаларида акс эттириш каби бир қатор масалаларни кечиктириб бўлмайдиган муаммолар сифатида кун тартибига қўймоқда. Эндиликда тарих фанларининг янада ривожланиши учун кенг имкониятлар яратилди.

Худди мана шу боисдан кечки, сменали ишчи ёшлар мактаблари учун ҳам дарслик ва ўқув қўлланмалари яратиш зарурияти келиб чиқди. Шунини алоҳида уқтирмоқчимизки, кечки мактаблар учун Ўзбекистон халқлари тарихидан махсус дарслик ёки ўқув қўлланмаси яратилмаган. Кечки мактабларга кундузги мактаблар учун нашр қилинган дарсликлардан, қўлланмалардан учдан бир ҳисобида дарс ўтишга руҳсат берилар эди, бу ҳол жойларда кечки мактаблар ўқитувчилари учун қўшимча кийинчиликлар келтириб чиқарар, мавзуларга соат беришда айрим чалкашликларга олиб келар эди. Мана шу аҳволга чек қўйиш мақсадида Ўзбекистон халқлари тарихидан илк тажриба тарзида ушбу қўлланма яратилди.

Қўлланма кечки, сменали ишчи ёшлар мактабларининг VII — XII синфлари учун мўлжалланган. Ҳар бир синф учун олинган давр ва материал ҳажмлари бир-биридан фарқ қилади. Бунга амалдаги тарих фанлари дастуридаги ҳар бир синф учун берилган давр ва материаллар асос қилиб олинди. Масалан, VII синф учун энг қадимги даврдан то XVIII асрнинг охирига қадар бўлган давр берилган. Мана шундай катта давр тарихи учун фақат 7 соат ажратилган, холос. VIII синф учун 3 соат ажратилиб, бутун XIX асрни ўз ичига олади. IX синф учун ҳам 3 соат ажратилган бўлиб, XX аср бошларидан то 1917 йил февраль инқилоби галабасига қадар бўлган даврни

ўзгаришга олади. X синф учун 6 соат берилиб, 1917 йилдаги Улут Октябрь социалистик йнқилоби ғалабасидан то 1939 йилгача бўлган давр тарихи ўрганилади. Нихоят, XI — XII синфлар учун ҳам 6 соат ажратилиб, 1939 йилдан то 1990 йилга қадар бўлган тарих ўрганилади.

Ушбу кўлашмани яратишдаги мураккаблик шундаки, берилган оз вақт ичида жуда катта тарихий даврни ўрганиш керак. Хар бир даврнинг ўзига хос ижтимоий, иқтисодий, снсий ва маданий хусусиятларини ҳисобга олиб, ишлаб чиқарини кўчларининг ривожланиши, синфлар, синфий курашлар, инқилоблар, жамият алмашувлари каби жуда кўп тарихий воқеа ва ҳодисаларни оз миқдордаги соат ичида умумлаштириб бериш лозим. Мавзуларнинг номларини ўзгартирмаганимиз ва давр хусусиятини сақлаб қолганимиз ҳолда ўқувчилар диққатини бош масалага қаратиш керак эди. Қўлланмани яратиш жараёнида ана шу вазифаларни бажаришга ҳаракат қилинди. Уни яратишда тарих фанларининг ривожланиши ва ҳозирга келиб тарихий ҳақиқат аниқланаётганлиги, тарихимизнинг маълум даврларига бошқача мазмун берилганлиги масалалари ҳам назарда тутилди.

Муаллиф қўлланмани яратишда берган маслаҳатлари, йўл-йўриқлари учун Ўзбекистон Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси, тарих фанлари доктори, профессор Б. А. Аҳмедовга ҳамда тарих фанлари доктори, профессор Т. С. Саидкуловларга миннатдорчилик билдиради.

1-§. ҲОЗИРГИ ЎЗБЕКИСТОН ЕРЛАРИДА ИБТИДОЙ ЖАМОА ТУЗУМИ

Тарихчилар ибтидоий жамоа тузумини тахминан 800 минг йил илгари пайдо бўлган деб ҳисоблайдилар. Бу даврни археологлар палеолит, геологлар эса тўртинчи (Ер тараққиёт тарихидаги тўртламчи) давр деб атайдилар. Бу даврда Альп, Кавказ, Ҳимолай, Тибет, Помир, Тянь-шань каби энг баланд тоғ тизмалари пайдо бўлди. Европа, Осиё ва Американинг катта қисмини муз қоплаб ётар эди. Ҳозир Ўрта Осиё музликлари денгиз сатҳидан 3200 м пастда эримагани ҳолда у вақтларда музлик 1800 м га қадар тушар эди. Бу ўша вақтдаги иқлимнинг ҳозиргидан анча паст эканлигини тасдиқлайди. Намгарчилик ва мўътадил иқлим эҳтимол бутун Ўрта Осиёда бўлгани каби Ўзбекистон ерларида ҳам ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг ривожланишига сабаб бўлган бўлса керак. Тешиктош, Омонқўтон, Хўжакент, Обираҳмат манзилгоҳларидан айик, қоплон, тоғ эчкиси ва бошқа ҳайвон суяклари қолдиқларининг топилиши фикримизнинг далилидир.

Агар ҳайвонлар табиат инъом этган тайёр маҳсулотларни ейиш билан яшасалар ва шунга мослашсалар, инсонлар эса меҳнат билан табиатни ўз мақсадларига бўйсундиришга ҳаракат қилади. Мана шу ҳаракат инсонни одамсимон маймунлар тўдасидан ажралиб чиқишга, унинг одамга айланишига олиб келди. К. Маркс айтганидек, ибтидоий одамлар тарихга ярим ҳайвон сифатида кириб келади. Бу вақтда одам меҳнати ҳали ўзининг примитив ва инстинкт шаклидан ҳоли бўлмаган эди.

Ибтидоий одамларнинг меҳнат куруллари қолдиқлари Жанубий Қозоғистоннинг Қоратог этакларидаги Бўриказиган, Танурказиган манзилгоҳларидан, Норин дарёсининг Онарға ирмоғидан, Фарғона водийсидаги Исфайрамсойнинг Хўжахайр кишлоғи, Хоразмдаги Шўркўл ва Қайроққум, Вахш дарёсининг Қизилқалъа ирмоғи, Туркманистоннинг Красноводск шаҳри шимолроғидан топилган. Демак, юқоридаги далиллардан маълум бўладики, ҳозирги Ўзбекистон ерлари энг қадимги вақтларданок инсонлар яшаган манзилгоҳлардан бири бўлган.

Эрамиздан олдинги 40 минг йилдан тахминан 12 минг йилгача давом этган палеолит даврига келганда бу ерларда уруғ жамоаси пайдо бўлди. Бу даврга келиб меҳнат ва ов қуроллари анча такомиллашди, овчилик ривожланди. Ўсимлик илдиз ва меваларини йиғиш ва истеъмол қилиш оддий нарсага айланди. Меҳнат қуроллари-нинг такомиллашуви, меҳнат турларининг кўпайиб бориши билан ибтидоий одамнинг кифаси ҳам ўзгариб борди. Ҳозирги одамларники каби тик турадиган гавда ва юз тузилиши пайдо бўлди. Улар қишқи манзилгоҳлар қуриб оладиган, турли бўёқлардан фойдаланиб қоя тошларга ҳайвонлар расмларини соладиган, ҳайкаллар ясайдиган бўлдилар. Жамоада она уруғи келиб чиқди.

12—15 минг йил аввал ибтидоий жамоа тарихида янги давр бошланди. Музликлар шимолга силжий бошлади. Ўсимлик ва ҳайвон турлари ҳам кўпайди. Бу ўзгаришлар тош асри одамларининг ҳам турмуш тарзини ўзгартирди. Узокка отадиган соққон, ук-ёй кашф қилинди. Шеробод тоғ қояларидаги расмлар, Бойсун тоғидаги Мачай горидан, Зораутсойдаги Кўхитоғ горидан топилган суяк қурооллар, ҳайкаллар, расмлар бу вақтдаги одамларнинг турмуш тарзини, маданиятини ифода этади.

Эрамиздан аввалги 5 мингинчи йил бошларида ибтидоий одамлар чорвачилик, овчилик, шунингдек ўсимликлар илдизи ва мевасини йиғишдан бевосита уларни маданийлаштиришга, дастлабки деҳқончиликка ўта бошладилар. Марказий Фарғона ерларида топилган манзилгоҳлардан турли ов қуроллари, қармоқлар, пичок, болта, жез ўқлар, куракча, парма, бигиз, суякдан ясалган арра ва бошқа жуда кўп уй-рўзғор буюмлари топилди. Қўйи Зарафшон, Мохандарё, Замонбобо жойларидан топилган археологик материаллардан шу нарса аниқландики, эндиликда одамлар ҳайвонларнинг маълум турларини қўлга ўргатдилар. Далварзин, Чуст, Андижон, Термиз яқинидаги Кучуктена, Охангарон дарёси воҳасидаги Кўхисим, Кўхисан, Сўх дарёси бўйидаги Чунғара, Сарикқўрган каби манзилгоҳлардан ойна, ўроқ, пичок, қайчи, узук, зирак, от югани тортмаси ва бошқа металл буюмлар топилди. Бу даврга келиб уруғда ота ҳукмронлик қила бошлаган. Деҳқончилик майдонлари кенгайди, сунъий суғорини иншоотлари қурилди. Болалар эндиликда ота меросини оладиган бўлдилар. Дастлабки диний эътиқодлар пайдо бўлди.

Кулдорлик тузуми- Ибтидоий жамоа тузумининг сўнги
га ўтиш боскичида Ўрта Осиёда ҳам синфий
жамиятнинг пайдо бўлиши учун зару-
рий шарт-шароитлар яратилди. Лекин бу ердаги кулдор-
лик Рим ва Грециядаги каби ўзининг энг юқори чўккисига
чиқмади. Чунки бу ерда жамоалар катта роль ўйнайдик-
ки, К. Маркс айтганидек, улар «Осиёча ишлаб чиқариш
усулида» эди. Эрамиздан олдинги VI — IV асрларда
қурилган катта-катта ирригация иншоотларида шубҳасиз
куллар меҳнатидан фойдаланилган.

К. Маркс таъкидлаганидек, Шарқ мамлакатлари
хукмронлари уч вазифани бажариш учун: ўз қўл остидаги
халқлардан солиқ йиғиб олиш, бошқа халқларни талаш ва
арик-каналлар қазиб, янги ерларга сув чиқариш, мудофаа
қалъаларини, ровотларни қуриш учун ўз ҳокимиятларини
мустаҳкамлар эдилар ва бу жараён кулдорликни янада
мустаҳкамлаш ва кулларнинг кўпайиши билан боғлиқ
ҳолда олиб борилар эди. Шаҳарлар мустаҳкам қалъалар,
деворлар билан ўраб олинар эди. Дехқончиликнинг
ривожланиши билан аҳоли далаларга чиқа бошлади. Ўша
ерлар ҳам деворлар билан ўраб олинар эди. Масалан, Чуст
(Фарғонада), Далварзин (Сурхондарёда), Қўзиликир
(Хоразмда), Говурқалъа (Марвда), Ёзтепа (Туркманис-
тонда), Афросиёб (Самарқандда), Қаланмир, Қабадиён
(Жанубий Тожикистонда) ва бошқалар шулар жумласи-
дандир.

Тарихчи Геродотнинг хабар беришича, эрамиздан
олдинги минг йилликларда ҳозирги Ўзбекистон ерларида
яшаган халқлар мис ва темир қазиб олишни, ундан ҳарбий
ва меҳнат қуроллари ясашни ўрганганлар, Шунингдек,
кулолчилик, заргарлик, тўқимачилик, қурувчилик ҳунар-
ларини эгаллаганлар. Қоратоғ, Манғишлоқ, Нурота,
Қизилқум, Зарафшон, Сўғд, Чотқол, Фарғона ерларида
олтин қазиб олиш ва ундан ажойиб зебу зийнат буюмла-
рини ишлаб чиқариш Ўрта Осиёга ҳали эронийлар
келмасдан олдин ҳам маълум эди. Оҳангарон, Олмалик,
Хўжанд, Жанубий Қорақалпоғистон ерларида темир
ишлаб чиқариш ривожланган. Одамлар нефтдан ҳам,
фойдалана билганлар.

Аҳоли зардуштийлик динида бўлиб, унга кўра ўлган-
ларни ерга кўммас, сувга оқизмас, оловда ёндирмас, балки
баланд тошли қояларга чиқариб ташлашар эди. Аҳоли-
нинг маълум қисми қуёшга, сувга, дарёга, оловга, шамолга
ҳам сиғинишган. Авесто деб аталадиган, халқ қаҳра-

мошликларини куйловчи энос бутун Ўрта Осиёга жуда кенг тарқалган. Кўчмаачилар маданияти билан ўтроқ халқ маданияти тобора узаро яқинлашиб, ўзига хос маданият пайдо бўла бошлаган.

**Греklarнинг
Ўрта Осиёга
бостириб кириши** Маҳаллий қабила бошликларининг соткинлиги, зодагон синф вакилларининг хонлиги Эронни босиб олиб, Ўрта Осиёга келаётган македониялик Искандар юришларини осонлаштирди. Спитамен бошчилигида маҳаллий халқларнинг каттиқ қаршиликларига қарамай, 329—327 йилларда греklar сак ва массагет қабилаларини тор-мор қилиб, бутун Ўрта Осиёни босиб олди. 323 йилда Искандар ўлгач, бу ерда бир канча кичик-кичик давлатлар пайдо бўлди.

Греklarнинг Ўрта Осиёга келиши ва бир неча аср мобайнида бу ерда қилини Ўрта Осиё маданий ҳаётида катта енгизишларга туртки бўлди. Грек маданияти маҳаллий маданият билан аралашиб, бу ерда ўзига хос грек-бактрия маданиятини пайдо қилди.

**Илк феодал
давлатлар** Эрамизнинг I—IV асрларида бутун Ўрта Осиё ва Ҳиндистонни босиб олиб, Эрон, Кавказ, Миср орқали Африка мамлакатлари билан, Шимолий Каспий орқали Европа мамлакатлари билан савдо муносабатларини ўрнатган Кушон подшолиги бу даврда энг қудратли давлатга айланди. Кушон подшолигига онд маданий ва ирригация ёдгорликлари Ўрта Осиёнинг барча жумҳуриятларида топилган. Вахш, Ҳисор, Дарғом, Занг каналлари, Ҳоразм воҳасидаги каналлар шулар жумласидандир. Яван, Далварзин, Қарши, Китоб, Ерқўрғон, Тупроққалъа, Говурқалъа — кушонлар давридаги шаҳар қолдиқларидир. Кушонлар даври Ўзбекистон халқларининг сиёсий ҳаёти ўта мураккаблашган, яъни жамоалар емирилиб, унинг аъзолари камбағаллаша бошлаган, бойликлар эса қулдорлар қўлида тўплана бошлаган даврга тўғри келади.

Кушон маданияти ўзидан олдинги асрларда барпо этилган маҳаллий маданият, айниқса грек-бактрия маданиятининг сақланиб қолганига жиҳатлари устида пайдо бўлди. Хитой ва Ҳинд маданияти бу маданиятга сингиб янада ривожлантирилди.

V—VI асрларда Ороқ бўйлари, Чағонйўзи, Тоҳаристон, Балхистон, Кобуд, Панжоб, Қашғар, Кучу, Хотан ва Шарқий Түркиянинг ерларини босиб олиб, ўзларининг феодал давлатини тузган инги подшолик даврида ҳам

ирригация ишлари давом эттирилди. Бу даврда сув тегиримонлари, чигирлар, уғитлар билан ерни ишлаш, алмашлаб экиш усулларидан фойдаланилди. Эфталитлар феодаллашиб келаётган кулдорлар аристократияси билан кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилалар аристократиясининг ўзига хос келишувчилик воситасига айланиб борди.

Аҳолининг асосий қисми дехқончилик ва чорвачилик билан шугулланган.

VI — VII асрларда VI аср ўрталарида Олтой, Еттисув, Марказий Осиё районларидаги турли қабилалар, уруғ-аймоқларнинг бирлашмасидан Турк ҳоконлиги номи билан кўчманчилар давлати пайдо бўлди. Лекин бу давлатнинг зиддиятлари кучли эди. Урушлар оқибатида қулларнинг сони кўпайиб борди. Давлатда 25 ҳарфдан иборат алфавит мавжуд бўлиб, чапдан ўнгга қараб ёзиш, болаларни 6 ёшдан бошлаб ўқитиш тартиби амал қилган. Беркуткалъа, Тешинқалъа, Варахша, Панжикент, Чағонийи манзилгоҳларидан топилган ёдгорликлар бунинг далилидир. Кушон маданияти Эрон, Ҳиндистон, Шарқий Туркистон, Урал ва атрофдаги кенг дашти кипчоқ халқларига, шунингдек Турк ҳоконлиги давлатига ҳам ижобий таъсир қилган.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш ва нималарни муҳокама қилиш керак?

1. Ҳозирги Ўзбекистон ерларида ибтидоий одамлар яшаган жойлар номини аниқлаш ва уларни контур харитага тушириш.
2. Буржуа тарихчилари нима сабабдан ҳозирги Ўзбекистон ерларида ибтидоий одамлар яшамаган деб даъво қиладилар?
3. Уруғ жамоалари қандай пайдо бўлган?
4. Ибтидоий жамоа тузумининг асосий хусусиятлари нималардан иборат?
5. Ҳозирги Ўзбекистон ерлари — кулдорлик тузуми пайдо бўлган макондир.
6. Кулдорлик тузумининг ўзига хос хусусиятлари

Нималарни ўқиш керак?

1. Ф. *Бойназаров*. Бобоқалонларимиз ватанпарвар бўлганми. *Фан* ва турмуш, 1989, 11-сон.
2. Т. *Қодирова*. Сўғдиёнада халқ ҳаракатлари. Шарк юлдузи, 1982, 2-сон.
3. Х. *Хасанов*. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. Тошкент, «Фан» 1965.

2—3-§§. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ АРАБЛАР ТОМОНИДАН БОСИБ ОЛИНИШИ

Тарих саҳнасига чиққанга қадар араблар ижтимоий, иқтисодий ва маданий тафаккурнинг турли боскичларида турар эди. Аҳолининг кўпчилиги кўчманчи, баъзилари чорвадор бўлиб, саҳрода қорамол ва қўй эчкилар боқар, бир-бирдан узок бўлган кичик-кичик воҳаларда эса асосан савдогарлар яшаб, улар кўчманчилар билан ўзаро савдо муносабатларини олиб борар эди. VII аср ўрталарига келиб, Мадина шаҳри сиёсий воқеалар марказига айланди.

Катта-катта ўлжалар олишдан манфаатдор бўлган йирик зодагонлар араб қабилаларини уюштириб, уларни отлик (асосан ўзларига тўқ араб савдогарларидан) ва пиёда лашкарларга бўлиб (асосан камбагал қатламлардан), пул ва арзимаган совғалар бериб, улар ёрдамида атрофдаги қabila, уруғ, аймак, бошқа давлатлар ерларини ҳам босиб ола бошладилар. 651 йилда Сурия, Фаластин, Ироқ, Эрон ерларини босиб олган араблар ўша замоннинг энг бой, маданий кўркем, йирик иқтисодий маркази ҳисобланган Марв шаҳрига етиб келдилар. Деярли ҳеч қандай қаршилика учрамаган араблар бу шаҳарни ҳам босиб олдилар.

704 йилга қадар араблар Ўрта Осиёга гоҳ-гоҳ хужумлар уюштирар, бу хужумлар аксарият ҳолларда ҳеч ким кутмаган жойларда қўққисдан амалга оширилар, натижада улар қўлга киритилган катта ўлжалар билан ўз юртларига қайтиб кетар эдилар. 706 йилдан бошлаб араблар Ўрта Осиёни узил-кесил босиб олишга киришди. Бу орада Ўрта Осиёга ноиб килиб тайинланган Қутайба ибн Муслим (704) тезда уруш ҳаракатларини бошлаб, 709 йилда Бухоро, 710 йилда Кеш, Шуман, Насаф, 712 йилда Самарқанд, Шош, Фарғона, Қашғар, Хоразм ерларини босиб олди. Ўрта Осиёда яшаб турган турк, қорлик, тургаш, сўғд ва бошқа халқлар эса ҳали сиёсий жиҳатдан ўзаро бирлашмаган, иқтисодий муносабатлари ўта заиф, тарқоқ ҳолда эди. Модомики шундай экан, арабларнинг ҳарбий муваффақиятлари уларнинг кучлилигида эмас, балки маҳаллий халқларнинг босқинчиларга қарши курашда ўзаро бирлаша олмаганлигида, арабларнинг маҳаллий қabila бошлиқларини, турли зодагон, савдогарларни, эл ичида катта таъсирга эга бўлган йирик мулк эгаларини сотиб олиб, уларга пул ва катта-катта ер

майдонларини совға қилиб, шу йўл билан маҳаллий қабилалар қаршиликларини осонгина енгишида бўлди.

Ўрта Осиёни босиб олиш ишини нисбатан осонлаштирган яна бир сабаб шуки, араблар ислом динини қабул қилиб, мачитга бориб номоз ўқиганларга икки дирҳамдан пул берар, улардан хирож (ер солиғи) ва жузъя (жон солиғи) олинмас эди, динни қабул қилган кишиларнинг ер, сув мулклари уларнинг ўзида қолар эди. Бу ўрнатилган тартиб ва қоидалар Ўрта Осиёни босиб олишнинг дастлабки вақтларига тўғри келади.

Араблар ўрнатган феодал тартиб ва тўлов мажбуриятлари улар томонидан босиб олинган ўлка халқларининг айрим норозиликларига сабаб бўлди. 730 йилда Хорис ибн Сурайж, Шимолий Хуросон, Қандахор, Тус, Нишопур, Кобул, Кермен, Форс атрофларида Хамза ибн Атрок, бир оз кейинроқ, яъни 806 йилда бутун Сўғд ерларида Рофе ибн Лайс, Хуросон ва Шимолий Ҳиндистонда Махди бошчилигида дехқонлар кўзғолонлари бўлиб ўтди. Кўзғолонлар бутун Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларига ҳам ёйилди.

Халқ ҳаракатлари ичида энг каттаси Муқанна кўзғолонни бўлиб, у 776—783 йилларда давом этди. Кўзғолон бутун араб халифалигини даҳшатга солди. Хошим ибн Хаким (Муқанна) бошчилигидаги бу кўзғолон Марв, Кеш ва Сурхондарё воҳаларига ёйилди. Бирок, Арабистондан келтирилган жуда катта ҳарбий куч кўзғолонни зўр қийинчиликлар билан бостирди. Кўзғолонлар бостирилгандан кейин ҳам Ўрта Осиёда, Хуросон, Эрон ерларида арабларга қарши халқ ҳаракатлари давом этиб турди.

Хуллас, арабларнинг келиши маълум даражада вайронгарчиликларга, ариқ ва тўғонларнинг бузилишига ва бошқа салбий оқибатларга сабаб бўлган бўлса ҳам уюшмаган, ўзаро иктисодий, сиёсий муносабатлари бўлмаган халқлар таркоклигига барҳам берилди, ўлканинг ишлаб чиқарувчи кучларини тараққиётдан тўхтатиб турган ўзаро феодал можароларга чек қўйилди, халқлар бирлаштирилди, марказлашган ҳокимиятга бўйсундирилди. Бу эса ўз навбатида ўлкада иктисодий жонланишга, савдо, дехқончилик, ҳунармандчиликнинг тез тикланишига, тараққий этишига олиб келди. Ҳатто бу ерда ташкил топган Сомонийлар давлатининг маданий, сиёсий ва иктисодий жиҳатдан ўша замоннинг энг қудратли давлати бўлиб қолганлигини кўрамиз.

IX — X асрлардаги Узлуксиз давом этган халқ кўзгolonла-
феодал давлатлар ри, шубҳасиз, халифалик марказий
хокимиятининг иктисодий асосларини
заифлаштирди. Бундан фойдаланган айрим уддабурон
маҳаллий зодагонлар аббосийлар билан яқинлашдилар ва
хокимиятдаги энг нуфузли кишиларга айландилар. Лекин
аббосийлар уларнинг фаоллашувидан ташвишга тушиди.
Халифа Хорун ар-Рашид (786—809) фаоллашиб борган
Балх ва унинг атрофларидан чиққан ҳамда бармакидлар
деб ном олган маҳаллий зодагонларга тўсатдан кескин
зарба беради. Эндиликда уларнинг ўрнига Хуросондаги
йирик ер эгаларидан чиққан тоҳирийлар келдилар. Тоҳир
ибн Хусайн тахт можароларида Хорун ар-Рашид ўғилла-
ридан бири бўлган Маъмунни химоя қилиб чиқади.
813 йилда Маъмун халифа бўлиб олгач, Тоҳир ибн Хусайн
халифаликдаги энг бой, обрўли шахсга айланди. Моваро-
уннахрнинг ҳам жанубини, ҳам шимолини ўз таъсирига
олган Тоҳир ибн Хусайн ўз қароргоҳини Нишопурга
кўчиради. Бу воқеадан бир йил ўтар-ўтмас, Тоҳир жума
намозда халифа номини хутбага қўшиб ўқимасликни
талаб қилади. Бу ҳол тўғридан-тўғри халифага қарши
чиқиш демак эди. Кураш кучайиб борган бир вақтда Тоҳир
сирли равишда кечаси ўлиб қолади. У халифа одамлари
томонидан заҳарланиб ўлдирилган эди.

Тоҳирдан сўнг унинг ўғилларидан Абдулло ва Талха
вақтида Хуросон ва Мовароуннаҳр Бағдоднинг вассалига
айлантирилди. Маҳаллий бойликлар тортиб олина бош-
ланди. Солиқлар кўпайтирилди. Бунга қарши норозилик
ҳаракатлари кучайиб борди.

874—907 йилларда Бухоро тахтига ўтирган Исмоил
Сомоний даврида бутун Ўрта Осиё иктисодий, сиёсий ва
маданий жиҳатдан маълум ривожланишга эга бўлди. Бу
давлат Шарқдаги энг йирик ва қудратли давлатга айланди.
Йирик феодаллар кўлига жуда катта ер майдонлари
тўпланган ҳолда дехқонлар тамомла ердан маҳрум
бўлдилар. Узил-кесил ўрнатилган ислом динига қарши
бошқа мазҳабдаги оқимлар диний ниқоб остида норозилик
ҳаракатларини давом эттирар эди. Сомонийлар сулоласи
билан марказий халифалик ўртасида турк кабилаларидан
тузилган лашқарлар бошлиқлари билан маҳаллий хокими-
ят ўртасида ўзаро келишмовчиликлар бўлиб турардики,
шубҳасиз бу воқеалар Сомонийлар давлатини ич-ичдан
заифлаштирмоқда эди.

IX — X асрларда
қишлоқ хўжалиги,
хунармандчилик
ва савдо

Сомонийлар замонида, айниқса тохирийлар сулоласи даврида Зарафшон, Сир ва Аму воҳалари дехкончилик, хунармандчилик ва савдо соҳасида бутун Яқин ва Урта Шарқ мамлакатлари ичида биринчи ўринга чиқди. Шаҳар билан қишлоқ ўртасида, қишлоқ аҳолиси билан чорвадорлар ўртасида савдо ва айирбоқиш ишлари жуда ҳам ривожланди. Сугориладиган ерларга буғдой, арпа, шоли, тарик, пахта, адирларга эса нўхат, мош, кунжут, беда, канаф экилар, боғ-роғларда ўрик, олма, шафтоли, нок, беҳи, олхўри, гилос, узум, анжир, ёнғоқ, анор ва бошқа мевалар фарқ пишиб ётар, полизларда ширин-шакар қовун-тарвуз ва бошқа хилма-хил экинлар экилар, уларнинг поёни йўқ бўлиб, бир-бирига қўшилиб ётар эди. Бухоро, Хива, Тошкент ва Фарғонада хунармандчилик ривож топди. Бу ерлардан чет мамлакатларга жун, ёғ, пишлок, эгар, юган, жабдук, мис қозонлар, ёнғоқ, қоғоз, тери, кўн, чит матолар (80 хилда), сукно, мовут, соч бўяйдиган турли ёғлар, бўёқлар, от терилари, қилич, совут, ўк-ёй, тўн, ўйинчоқлар, мўйна, ширинликлар, олтин, кумуш, турли ичимликлар каби ҳар хил нарсалар чиқарилар эди.

Ўрта Осиёдан Кавказ, Ироқ, Миср, Византия, Болгария, Шарқий Европа, Хитой, Ҳиндистон, Муғулистон каби мамлакатларга ҳар хил юклар ортилган катта-катта қарвонлар борар, Урта Осиёга эса бу ерда йўқ буюмлар келтириларди. Қарвон йўллари жуда узок эди. Масалан, бир кунда тахминан 25 км дан йўл босиб Шимолий Хитойга (Олтойга) олти ой деганда етиб борилар эди. Моллар бошга бош айирбошланарди. Ҳар бир қарвонда 3 минг туя бўлиб, уларни 5 минг отлик ғуломлар қўриқлаб борар эди.

Ўрта Осиё араблар томонидан босиб олингандан кейин Урта ва Яқин Шарқ мамлакатлари билан иқтисодий, савдо ва маданий муносабатлар яна ҳам кучайди. Айниқса, ташқи савдо ва хунармандчилик ўсди. Шаҳарлар кенгайдди. Шаҳарларга сиғмаган аҳоли шаҳар ташқарисига — равоатларга чиқа бошладилар, айна вақтда равоатлар ҳам йўлдош шаҳарга айлана борди. Бозорлар шу қадар кенгайддики, тарихчи Наршахийнинг ёзишича, факат Бухоро бозорининг битта растасида мингта дўкон бўлган. Расталарнинг узунлиги 10 км га етар эди.

Фан

Шундай қилиб, X — XI асрларда Мовароуннаҳрда бўлиб ўтган ҳарбий-сиёсий

вокеалар ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётнинг ривожланиши учун имкон бермади. Мовароуннаҳрдаги машҳур алломалар, тарихчилар, файласуфлар бошпана кидириб Хоразмга — Маъмун ибн Маъмун Абул Аббос саройига кела бошладилар. Бу ерда улар тинчлик, ҳомийлик ва илмий фаолият учун имконият топдилар. Аммо бу тинчлик ҳам кўпга бормади. Маҳмуд Ғазнавий Хоразмдаги олимларнинг ўз саройига келишини талаб қилди. 1016 йилда Маъмун ўлгач, у Урганчи босиб олди. Боскинчи подшо қўлида хизмат қилишни истамаган илм аҳлининг баъзи бирлари Эронга кетди, баъзи бирлари Ғазнага мажбуран олиб кетилди. Ижтимоий ва сиёсий аҳвол бу қадар кескинлашган бўлса-да, астроном ва географ Мусо Хоразмий, файласуф Форобий, буюк олимлар ибн Сино ва Беруний каби Ўрта Осиёнинг IX — XI асрлардаги фан ва адабиёт намояндаларининг номлари шуҳрат қозонди.

Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий (790—847) нинг «Китоб ал-жабр ва мукабала» китобида (тиклаш ва таққослаб кўриш) I ва II даражали алгебраик катталикларнинг ўзига хос ечиш усули баён қилинади. Унинг исми алгоритм атамаси сифатида, яъни масалаларни маълум усул билан ечиш маъносида сакланиб қолган. Мусо Хоразмийнинг «Астрономия жадваллари», «Қуёш соати ҳақида рисола» каби асарлари Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ўрта аср илмий тафаккурининг ривожланишига сермахсул ҳисса қўшди.

Абу Наср Форобий (873—950) номи билан Шарқ фалсафасининг барча ютуқлари боғлиқдир. Унинг фан олдидаги хизмати шундан иборатки, у қадимги дунё фалсафий меросини саклаб қолди ва янгидан яратди. Аввал Бухорода таҳсил олган Форобий кейинчалик Бағдодга келиб ўзининг комусий билимини янада чуқурлаштирди. Дунёнинг моддийлигини тан олган Форобий идеализмга, мистикага қарши ўлароқ, уни инсон томонидан билиш мумкин эканлигини тасдиқлади. Унинг бу таълимоти Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида табий-илмий фанларнинг ривожланишига, илғор фикрли кишилар авлодининг етишиб чиқишига туртки берди.

Абу Али ибн Сино (980—1037) бошланғич маълумотни Бухорода олгач, билимини ошириш мақсадида яна кўп ўқиди, фаннинг турли соҳаларида тинимсиз мутолаа қилди. У 17 ёшидаёқ олим ва ҳаким сифатида элга

танилди. Айникса Бухоро амири Нух ибн Мансурни даволагандан кейин унинг обрўи янада кўтарилди. Унга амир кутубхонасидан фойдаланиш ҳукуқи берилди. Ибн Сино «Канон фит-тиб» (Ҳакимлик илми қонуни), «Китоб аш-шифо» (Даволаш китоби), «Донишнома» (Билим китоби) асарларида ўзининг илмий фалсафий дунёкараши-ни акс эттиради.

1000 йилда шимолдан қорахонийлар, жанубдан ғазнавийлар ҳужуми хавфи туғилгач, ибн Сино Хоразмга кетади ва у ерда Абу Райхон Беруний билан 12 йил давомида ҳамкорликда ишлайди. Маҳмуд Ғазнавий Хоразм шоҳи Абул Аббос Маъмунга (999—1016) мактуб йўллаб, ибн Синони Ғазнага юборишни талаб қилади. Бу буйруққа бўйсунишни истамаган ибн Сино Урганчдан кетади ва умрининг охирига қадар Эрон шаҳарларида дарбадарликда яшашга мажбур бўлади.

Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал Беруний 973 йилда Хоразмнинг қадимий пойтахти Қиёт шаҳрида туғилди. У тарих, география, минералогия, геология, астрономия, тил, адабиёт ва яна бир қанча фанлар бўйича 180 га яқин асарлар ёзди. Беруний ўз асарларини араб тилида ёзди. Лекин у араб алфавитининг жуда мураккаблигини каттиқ танқид қилди. Ўзининг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» деган машҳур асарида Беруний шахсий кузатиш, ёзма манбаларни ўрганиш натижасида қадимги юнонлар, римликлар, эронликлар, сўғдийликлар, хоразмликлар, христианлар, яҳудийларнинг, исломга қадар бўлган арабларнинг урф-одатлари, эътиқодлари, математика ва географиядан тушунчалари, халқ оғзаки ижоди ҳақида маълумотлар беради, ажойиб илмий тадқиқотлар қилади. Унинг «Минералогия», «Ҳиндистон», «Геодезия» каби асарлари бутун дунёда машҳурдир.

Мана шу вақтда Мажиддин Адноийнинг «Тарихи мулуки Туркистон» деган 30 жилдлик, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» ва бошқа муаллифларнинг бир қатор асарлари ҳам яратилди. Маҳмуд Қошғарийнинг ушбу асари фақат турк тили ва адабиёти ҳақидагина бўлмай, унда ўша даврдаги иқтисодий ва сиёсий ҳаёт, давлатлар, давлат бошлиқлари ҳақида илмий таҳлил берилиб, иқтисодий ва маданий ҳаётни тиклаш, ривожлантириш учун нималар қилиш зарурлиги ҳақида ҳам айтилади. Ўрта Осиё халқлари тарихини, иқтисодиётини, маданиятини ўрганишда бу асар бебаҳодир.

Табиат сирларини билмасдан туриб, унга қарши курашда инсоннинг ожизлиги эзилаётганларнинг эзувчиларга қарши курашдаги ожизлиги каби албатта илоҳий кучларга, мўъжизаларга, жин ва ажиналарга ишончни келтириб чиқаради. Сомонийлар сулоласи инкирозга юз тутгач, унинг харобалари устида бунёдга келган қорахонийлар сулоласи даврига келиб ислом дини яна ҳам мустаҳкамланди. Дехконларни, ҳунармандларни, шаҳар камбағалларини кўпроқ эзиш мақсадида диний никоб остида турли диний жоҳилликка асосланган оқимлар ҳам пайдо бўла бошлади. Бундай диний оқимлардан бири — сўфизмдир.

Эрамининг VIII асрларидаёқ пайдо бўлган бу фалсафий, диний таълимот XI — XII асрларда Мовароуннаҳрга Эрон орқали кириб келди. Унинг асосчиси маҳсидуз Юсуф Ҳамадонийдир. Бу таълимотга кўра, ҳаётда ўз ўрнини тополмай иктисодий ва маънавий жиҳатдан жуда оғир аҳволга тушиб қолган кишилар вазиятдан қутилиши учун энг яқин ва ягона йўл деб ҳунар ўрганиши, ўша ҳунари маҳсулоти билан тирикчилик қилиб туриши мумкин. Бу оқим ўша давр адабиётида ижобий роль ўйнади.

Сўфизмдаги яна бир оқим Аҳмад Яссавий ва унинг таълимотини давом эттирганлардан Сулаймон Боқиргоний ва Саид ота таълимотидир. Аҳмад Яссавий ўзининг фавқулодда чуқур ва кенг иктисодий, сиёсий, фалсафий билими билан ўз замонасидаги турли аҳоли қатламларининг қандай яшаш, ишлаш, таъминланиш даражасини, дунёқарашларини аъло даражада билган. Шунинг учун ҳам ўзининг идеалистик руҳ билан ёзилган «Ҳикмат» асарида сўфизм таълимоти ҳақида гапириб, айш-ишрат кидирганлар сўфи эмас, балки бахтсизлик ва ғам-андуҳларини кўзида ёши билан худога илтижо қилиб голиб чиққан одамлар сўфилардир дейди. Шунингдек асарда ислом динини, диний таълимотларни янада мустаҳкамлаш фикри илгари сурилади. Унда бу дунё бевафо, вақтинчалик меҳмонхона, ҳамма келиб кетаверадиган жой эканлиги, модомки, шундай экан, ҳасис, очкўз, ношуқур бўлиш керак эмас, инсоннинг пешанасига ҳамма нарса азалдан ёзиб қўйилган, ҳамма воқеа ва ҳодисаларни норози бўлмасдан кутиб олиш, ҳукмронларга қарши курашмасдан сабр-тоқат билан кун ўтказиш кераклиги, камбағалларнинг камбағалчиликка сўзсиз бўйсунishi даъват этилади. «Ҳикмат»да ҳукмрон синф вакиллари,

порахўрлар, турли тепса-тебранмас, тўнка тўралар, шайхлар, халққа ноҳақ зулм қилувчи амалдорлар қаттиқ танкид қилинади ва улар инсофга, адолатга чақирилади.

Асар ўзининг пессимистик кайфият ва идеалистик гояларидан қатъи назар ўзбек адабиётида машҳур адабий ёдгорлик ҳисобланади, у ўша замоннинг фан, маданият, диний, ижтимоий, иқтисодий ҳаёт жабҳаларини ўрганишда бебаҳо манбадир. «Ҳикмат» ўша вақт ўзбек адабиётига қанчалик ижобий таъсир қилган бўлса, Аҳмад Яссавий ҳам бутун Ўрта Осиё тарихида ана шундай жуда катта роль ўйнади.

Адабиёт

X асрда ривож топган адабиёт XI асрда ҳам ўз анъаналарини давом эттирди. Бу давр адабиётида ҳам икки оқим бўлганлигини кўрамиз. Биринчи оқим вакиллари сарой адабиёти вакиллари бўлиб, улар ўз ҳукмдорларидан олиб турган моддий ёрдам эвазига уларнинг шахсини кўкларга кўтариб, ҳамду санолар ўқиб ғазаллар, рубоийлар битар эди. Шунинг учун ҳам уларнинг асарларида реал воқелик акс эттирилмас эди. Бизга Рудакий, Балхий, Абдузарраа, Дакикий, Фирдавсий каби кўплаб сарой шоирларининг асарлари етиб келган. Жумладан, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си ана шундай асарлардан бўлиб, унда Ўрта Осиё халқларининг босқинчиларга қарши қаҳрамонона курашлари юксак ватанпарварлик руҳида ифода этилади.

Иккинчи оқим бўлган демократик адабиёт вакиллари ўз асарларида сиёсий ва иқтисодий ҳаётдаги воқеаларни, халқ чекаётган азоб-уқубатларни, ҳукмдорларнинг шафқатсизликларини ифода этар эди. Юсуф хос Ҳожиб унинг йирик намояндаларидан биридир. Унинг «Қутадғу билик» (Бахтли бўлиш ҳақида илм) асарида аҳоли турли табақаларининг ўзаро муносабати ҳақида, одоб, ахлоқ, ҳўжалик юритиш каби масалалар ҳақида ибратли фикрлар айтилади. Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари ҳам фанни, тарбияни, ҳунарни, ижтимоий ва маданий ҳаётни мадҳ этувчи асарлардан бири эди.

Шаҳарлар, меъморилик

Қорахонийлар томонидан Ўрта Осиёнинг босиб олиниши бу ердаги халқлар маданиятини, санъатини, меъморичилигини ҳам ўзаро яқинлаштиришга, яъни янги бир босқичга кўтаришга сабаб бўлди. Сомонийлар сулоласи давридаги Самарқанд, Бухоро, Термиз каби шаҳарлар аҳолининг кўпайиши билан қадимги шаҳар майдонларига сўймай қолди. Қорахонийлар даврига келиб аҳоли шаҳар четлари-

га — ровотларга чика бошлади. Шош, Урганч, Марв каби шаҳарлар ҳам кенгайди. Уларда савдо, хунармандчилик ривож топди. Бу аҳвол қорахонийларга шаҳарларни янги режа билан қайта қуришга, қурилиш санъатини ва меъморчилик услубларини янгича ҳал қилишга имкон яратди. Хоразмда XI — XIII асрларга оид кўпгина меъморчилик ёдгорликлари сақланиб қолган. Мана шундай ажойиб меъморчилик ёдгорликлари Туркменистон ва Қирғизистон ерларида ҳам учрайди.

**X асрда Турк
хоқонлиги**

VIII асрда Фарғонада қорлиқлар, Шошда — ўғузлар, Чимкентда — турклар, Шарқий Каспий, Мурғоб ерларида гуз-

лар (ислом динини қабул қилгач улар ўзларини туркман деб атаётган), Ёттисувда — турклар, қорлиқлар, турғашлар, Чу, Талас, Тукмак воҳаларидан то Хитой деворларига қадар сўғдиёналиқлар, Қуйи Сирдарё, Исфижоб, Баланджар атрофларида — туркман ўғузлари, Исикқул атрофида турклар, яғмолар каби қабилалар, уруғ-аймоқлар яшар эди.

X аср охирида сомонийлар сулоласи анча заифлашди. 992 йилда қорахонийлар уларга ҳужум қилиб, Бухорони босиб олди. Бу вақтда Шарқий Эрон ерларида ўз давлатини тузган Маҳмуд Ғазнавий уруш ҳаракатларини кучайтириб, қорахонийларга зарба берди. Сўнгра улар ўша замоннинг энг юксалган, қудратли, бой маданий давлати ҳисобланган Хоразмни ҳам эгаллади.

Маҳмуд Ғазнавийдан озроқ ер олиб Шимолий Эронда жойлашган Салжук туркманлари кўп ўтмасдан атрофдаги ерларни босиб ола бошладилар. Бу урушларда ғазнавийлар енгилди. Салжуклар Ироқ, Эрон, Курдистон, Озарбайжон, Қўҳистон, Бағдод ерларини ҳам босиб олди. Ўз пойтахтини Ўзгандан Самарқандга кўчирган Қорахонийлар давлатида бошланган ички қарама-қаршилиқлардан фойдаланган салжуклар уларга ҳам зарба берди. Бу билан қорахонийлар сулоласига барҳам берилди.

**Ўзбек халқининг
ташқил топиши**

Пировард натижада ўзбек халқи деб ном олган турк тилларида гаплашувчи халқларнинг ташқил топиши X — XI

асрларга тўғри келди. Араб босқинчилиги арафасида Шош, Фарғона, Зарафшон, Қашғар, Сурхон воҳаларида, чап қирғоқ қуйи Амударё воҳаларида бутун Туркистоннинг иқтисодий-маданий ҳаётида жуда катта роль ўйнаган ва умумий турк тилида гаплашувчи Шарқдан кўчиб келган ва тезда маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетган қабилалар

ташқил топди. Ўрта Осиёда феодал муносабатлар ташқил топа бошлаган вақтда Мовароуннаҳрда икки халқ — ўзбек ва тожик халқлари шаклланди. Ҳар иккала халқнинг ташқил топишида бир хил тарихий, иқтисодий шароит, этник таркиб ва алоқалар хал қилувчи роль ўйнади.

Шимолий Хуросон ва Шимолий Мовароуннаҳрнинг турклашиб бориши билан турк тилида гаплашувчи ўзбеклар, эрон тилида гаплашувчи тожиклар пайдо бўлди. Қорлиқ, ғуз, чигил, яғмо каби халқларнинг минг йиллар давомида ўтроқлашиб бориши, маҳаллий халқларнинг кўчманчи турк қабилалари билан аралашиб кетиши фақат кўчиб келган кўчманчиларнигина эмас, балки ўтроқ халқларни ҳам ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий оқим гирдобига тортди. Ўзбек тили анча тараққий этган ва сўз бойлигига эга бўлгани ҳолда турк тиллари туркумига кирар эди. Қадимги ўзбек тили Баба Мачи, Ғарибий, Рабғузий, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Қутбий, Саккокий, Лутфий, Навоий, Бобур, Муҳаммад Солих асарларида намоён бўлди. Бу буюқ шоирларнинг шу қадар ғўзал, бой, ажойиб тили юз йилда пайдо бўлди деб айтиш нотўғридир. Бу ғўзал тил ўз тараққиётида минг йилларни қамраб олади. Бинобарин, ўзбек номи ҳам, тили ҳам минг йиллик тарих билан боғлиқдир. Ўзбеклар халқ сифатида фақат X — XI асрлардагина расмийлашди. Сўғдиёна, Тохаристон, Хуросон ерларида худди ўша даврда тожик халқи ташқил топди.

Нималарни ўйлаб кўриш ва нималарга жавоб бериш керак?

1. Ҳозирги Ўзбекистон ерларида дастлабки сугориш ишлари.
2. Эрамиздан олдинги минг йилликларда ҳозирги Ўзбекистон ерларида яшаган халқлар.
3. Эрамиздан олдинги IV асрнинг биринчи чорагида босқинчиларга қарши олиб борилган халқ курашлари.
4. Эрамизнинг IX — XII асрларида яшаган халқлар ва давлатлар. Маданият, санъат, фан.
5. Ўзбек халқининг ташқил топиши.

Нималарни ўқиш керак?

1. Бартольд В. В. Туркистонда маданий ҳаёт тарихи. Асарлар, 1963, I-жилд.
2. Беруний. Мақолалар тўплами. С. И Толстов таҳрири остида М., 1950.

3. Б. Аҳмедов. Тарихий манбалар тилга кирганда. Шарк юлдузи, 1981, 5- сон.

4. Ҳ. Зиёев. Ўзбек халқининг шаклланиши. Гулистон, 1990, 8- сон.

4-§. УРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ МЎҒУЛ-ТАТАР БОС- ҚИНЧИЛАРИГА ҚАРШИ КУРАШИ

Хоразм шоҳи Муҳаммад ўз ерларини кенгайтириш билан банд бўлган бир вақтда узок Мўғулистонда тез орада бутун дунёни ларзага соладиган ҳаракатларга замин тайёрланмоқда эди. XII аср охири — XIII аср бошларида мўғул кўчманчи аристократлари — нўёнлар фойдасига мўғул қабилалари ўртасида ибтидоий уруғчилик емирилиб, илк феодал муносабатлар пайдо бўлмоқда эди. Мўғул сўзи сиёсий маънода бўлиб, халқлар ўзларини татарлар деб атаётган эдиларки, уларга керситлар, найманлар, маркитлар ва бошқа қабилалар ҳам кирар эди.

1206 йилда ярим кўчманчи қабилалардан йирик кўшин тўплаган ва Чингизхон деб ном олган Темучин ўз кўшинини яхши қуроллантиради, каттик интизом ўрнатади. У жуда катта қудратли давлат тузиб, бир қанча жойларни босиб олади. Чингизхон 1209 йилда Хитойга ва шимолий шарқдан чегарадош бўлган тонғутларга хужум қилади. Уларни енгиб, катта ўлжа билан ўз ерига қайтади. 1211 йилда у яна Хитойга юриш қилади. Бу юришда унинг ўғиллари Жўчи, Чигатой, Угадой, Тулуй ва икки кўшин бошлиғи Жабба ва Субутойлар ҳам қатнашади. Чингизхон 1215 йилда Шимолий Хитойга яна бостириб қиради. Пекинни ишғол қилиб, у ердаги Чинь династиясини тугатгач, йирик бойликлар билан Мўғулистонга қайтади.

Хоразм шоҳи Муҳаммад ҳам Хитойни босиб олишни орзу қилар, лекин бунинг учун Олтойда мавжуд бўлган ва ерлари Хўтон, Ёркент, Қашғар, Ёттисув ва Фарғонага қадар чўзилган Қучлук бошчилигидаги найманлар давлатини тор-мор қилиш лозим эди. Бу орада Чингизхоннинг Хитойни босиб олганлиги ҳақидаги хабар Муҳаммадга етиб келади. У хабарни аниқлаш ва Чингизхон давлатининг қандай давлат эканлигини билиш мақсадида Баҳоутдин Розининг бошчилигида Мўғулистонга элчилар юборади. Элчиларни яхши кутиб олган Чингизхон Муҳаммадни Ғарб мамлакатлари султони, ўзини эса Шарқ мамлакатлари ҳокими деб кўрсатади. У хоразмлик Маҳмуд Ялавач бошчилигида ўз элчиларини катта совғалар билан Хоразмга юборади. Элчига Хоразм

давлатининг йўлларини, дарёларини, ички вазиятини, лашкарларини, курол-анжомларини зимдан аниқлаш вазифасини юклайди.

1218 йилда Чингизхон 500 туя мол-мулк, совғалар билан Хоразмга 450 киши ҳамроҳ бўлган катта карвон юборади. Карвон Ўтрор шахрига етиб келган вақтда унинг хокими Иналчик карвонни ушлаб қолиб, унинг мол-мулкини талайди, элчиларни ўлдиради. Фақат туя хайдайдиган битта кишигина қутилиб қолади ва у бўлган воқеани Чингизхонга бориб айтади. Буни эшитиб каттик ғазабланган Чингизхон Муҳаммадга уч кишидан иборат элчи юбориб, ундан Иналчикни тутиб беришни, мол-дунёсини қайтаришни талаб қилади. Бунга жавобан элчи ўлдирилади, икки шеригининг сокол-мўйлови олиниб, хайдаб юборилади. Шу муносабат билан ҳар икки давлат ўртасидаги савдо ва иқтисодий муносабатлар тўхтатилади. Уруш хиди кела бошлайди. Ҳеч ким яқинлашиб келаётган дахшатли урушда кучлар нисбатининг қандай бўлишини, натижада маданиятли, гуллаб-яшнаб турган Ўрта Осиёга, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларига, Шарқий Европага кўз кўрмаган, кулоқ эшитмаган кулфатлар келишини билмас, сезмас, ўйлаб ҳам кўрмас эди.

Буни тушуниш учун қисқа тарзда бўлса ҳам XIII асрда Хоразм давлатининг типик феодал давлати эканлиги ҳақида бир неча сўз айтишга тўғри қолади. Давлат тепасида шоҳ, қуйи мансабларда шоҳга яқин бўлган қабила бошлиқлари, кўшинда ҳам қабила бошлиқлари ҳукмронлик қилар, саройда эса фисқу фасод, фитна. Ҳар бир қабила ўз ворисини тахтга ўтказиш учун курашар, сарой фитналарига лашкар ва қабила бошлиқлари ҳам аралашар, жойларда иктидорлар (катта ер эгалари) хоҳлаган вақтда, хоҳлаган микдорда ўз фойдалари учун деҳқонлардан, хунармандлардан, шаҳар аҳолисидан шу қадар кўп солиқ олар эдиларки, бундан, шубҳасиз, халқ оммасининг кучли норозилиги, шоҳ ва унинг сон-саноксиз амалдорларига нисбатан битмас-туганмас нафрати ошиб борар эди.

Шоҳ Муҳаммаднинг қўшини сон ва сифат жиҳатидан Чингизхон қўшинидан устун турар эди. Етарли даражада см-хашак, озик-овқат, дори-дармон, курол-аслаҳа бор эди. Аммо Муҳаммад ҳужум тактикасидан мудофаа тактикасини афзал кўриб, кучларни бирлаштирмади, душманга рўпара чикмади. Унинг фикрича, ҳар бир шаҳар ўзини ўзи ҳимоя қилиши керак эди. Бу мутлако нотўғри тактика эди.

1219 йилнинг баҳорида Олтой ва Еттисувда қорликлар ва найманлар тор-мор қилинган, Чингизхон учун Мовароуннаҳрга йўл очилади. Ўша йили Ўтрор шаҳри қамал қилинади ва олти ойлик қамалдан сўнг шаҳар таслим бўлади. Қамал вақтидаёқ қўйи Сирдарё, Хоразм, Бухоро, Фарғона, Хўжанд шаҳарларига қарши қучлар юборилади.

Чингизхон ўз қўшинида қўйдаги тартибни жорий қилган эди. Биринчи отлик қўшиннинг вазифаси доим олға юриш, ёндириш, қуч етмай қолган жойда қилиб кетиш, лекин чекинмасликдан, иккинчи, яъни орқадан қелаётган қўшиннинг вазифаси ўлжа тўплаш, талаш, жамғариш, уларни уюштирилган ҳолда Мўғулистонга юбориб туришдан иборат эди. Қўшинда ўнбоши, юзбоши, туманбошилар энг жасур кишилардан сайлаб қўйилар эди. Мабодо ўнликдан биттаси қочса, қолган тўққизтаси ўлдирилар эди. Туманбошилар фақат нўёнлардан сайланган. Шаҳарлар олингандан сўнг хунармандлар, ишга яроқли бақувват, соғлом эркеклар олиб келинар, қолганлар эса қилиб ташланарди. Шаҳарлар уч кун талангандан сўнг ёндирилар, кейин у ерлар омонда қайталиб, арпа экилар эди. 1219—1229 йилларда босиб олинган Бухоро, Самарқанд, Сигноқ, Барчинликент, Баноқат, Жанд шаҳарлари худди шундай қилинди.

Ёндиликда Шарқнинг энг бой, гўзал, маданий шаҳари бўлган Урганч босиб олиш кун тартибига қўйилди. 1221 йилнинг қишида беш ойлик қамалдан сўнг Урганч ҳам олинди. Шаҳар таланди, ёндирилди, тўғонлар бузиб ташланиб, шаҳар сувга чўктирилди.

Мамлакат бошига оғир ташвиш тушган вақтда янгидан қуч тўплаш баҳонаси билан Хуросонга қочиб кетган Муҳаммад катта ўғли Жалолоддинни мустақиллиги деярли тугатилган мамлакатга подшо деб эълон қилди. Жалолоддин, биринчидан, отасининг сөн-саноксиз, хоин қабила ва лашкар бошлиқларига қарши ва, иккинчидан, маккор, аёвсиз қучли душманга қарши тарқоқ қучларни тўплаш, янги қучларни сафарбар қилиш учун кураш бошлади. У қисқа жангларда душман лашкарларини енгиб Пандшир водийсига чекиниб борди. Парвона шаҳри ёнидаги жангда мўғуллар тўла тор-мор қилинади. Қучли душманга дуч келганини билган Чингизхон катта қуч билан Жалолоддинга қарши чиқиб, 1221 йилнинг ноябрида Хинд дарёси бўйидаги жангда уни енгади. Яшириб қўйилган ўн минг кишилик мўғулларнинг отлик қўшин лашкари жанг тақдирини ҳал қилди. Душман қўлига

тушмаслик учун ўз оила аъзоларини дарёга чуқтириб, ўзи от билан дарёнинг нариги томонига ўтиб кетган Жалолиддин бир неча йиллар давомида Кавказда уруш ҳаракатларини олиб борди. Эндиликда уруш ҳаракатлари озодлик урушидан боскинчилик урушига айланади. Ўз дўстларидан, яқинларидан маҳрум бўлган Жалолиддин 1231 йилда Курдистон тоғларида ҳалок бўлади.

Шундай қилиб, Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, Кавказ, Шимолий Кавказ ерлари мўғул боскинчилари томонидан босиб олинди. 1224 йилда Қалка дарёси бўйида жанубий рус князлари ҳам тор-мор қилинди.

1227 йилда Чингизхоннинг ўлими сабабли Ғарбга юриш вақтинча тўхтатилди. Чингизхон ўлмасиданок ўз ерларини ўғилларига тақсимлаб берган эди. Олтой, Уйғур ерлари, Олмаликдан Амударёга қадар бўлган ерлар иккинчи ўғли Чигатойга, Хоразм, Амудан Каспийга қадар бўлган ерлар биринчи ўғли Жўчига, Марказий Осиё, Мўғулистон, Хитой ерлари учинчи ўғил — буюк ҳоконнинг вориси Уғадойга берилди.

Бутун Ўрта Осиё ерлари хоразмлик савдогар Маҳмуд Ялавачга тегишли эди. У ўз қароргоҳини Хўжандга кўчириб, ҳеч қандай ислохотларсиз ўлкани эскича идора қила бошлади. Мусулмон зодагонлари, рухонийлар мўғул-татарлар билан биргалашиб, халқ оммасини талай бошладилар. Даҳшатли зулм, чекланмаган солиқ система-си урушлар сабабли тинка-мадори қуриган халқ оммасининг қазабини уйғотди. 1238 йилда Бухорога яқин Тороб кишлоғида Маҳмуд Торобий бошчилигида халқ кўзғолони келиб чикди. Мўғуллар юборган куч кўзғолончилар томонидан тор-мор қилинди. Бу галаба кўзғолончиларга куч-қувват, умид бағишлади. Иккинчи марта юборилган кучлар ҳам кўнгиллилар томонидан мағлубиятга учради. Бу жангда ўн минг киши қирилди. Мўғуллар уч марта вилоятлардан қўшимча энг яхши кучларни тўплаб келиб кўзғолончиларга қарши ташлади. Оқибатда кўзғолончилар тўла тор-мор қилинди. Ҳар иккала тарафдан 20 минг одам ўлди. Торобий кўзғолони, биринчидан, мўғулларга маҳаллий халқларнинг бўйсунуш нияти йўқлигини кўрсатса, иккинчидан, мўғулларнинг ўзи халқ оммаси қазабидан кўркиб қолдилар.

XIII асрнинг иккинчи ярми — XIV асрда Мовароуннаҳр

1238 йилда Маҳмуд Ялавач кўзғолонни бостиришда «юмшоқ кўнгиллилик қилди» баҳонаси билан ҳокимиятдан четлаштирилди. У Уғадой олдига чакири-

либ олинди ва Пекинга ҳоким қилиб тайинланди. Унинг ўрнига ўғли Маъсудбек (1238—1289) тахтга ўтирди. Умумий сиёсий вазият мўғул истилолари ва Торобий кўзғолонидан кейин ҳам ўта мураккаб ҳолда қолаверди. 1248 йилда буюк хон Уғадой ўлгандан кейин уч йиллик музокаралардан сўнг, қанча-қанча тахт даъвогарларининг ўлдириб юборилишидан кейин Қорақурумда чакирилган қурултойда Тулуйхоннинг катта ўғли Мунқа (1251—1259) ҳокон қилиб кўтарилди. У жуда ҳаракатчан, ишбилармон, уddaбурон чикди. Мунқа бошқарув органларини, солиқ системасини, пайса бериш тартибини қайта кўриб чиқиб, уларни ихчамлаштирди.

Чигатойнинг набираси Олғухон 1360 йилда 15 минг кишилик лашқари билан Мовароуннаҳрга кириб аҳолини талаётган Жўчи одамларини хайдаб юборади. Кейин у ўз пойтахтини Оҳонгарон воҳасига кўчирди. Олғухон ўлгач, унинг ворислари Муборак шоҳ ва Баракхон ўлкани нисбатан тинчликда саклайди. Бу вақтларда мўғулларнинг жалойир ва барлос қабилалари Мовароуннаҳрга келиб жойлашади, ислом динини қабул қилади. Жалойир қабиласи Оҳонгарон воҳасида, барлос қабиласи Қашқадарё воҳасида тирикчилик қила бошлайди. Ҳар икки қабилла ҳам турк қабилалари таркибига қиради ва ўтrockлашиб кетади.

Сўнги чингизий Қозогон ўлгандан кейин Ўрта Осиё ва Мовароуннаҳрда майда-чуйда хонликлар кўпайди. Шаҳрисабз атрофларида Хўжа Барлос, Хўжанд атрофларида Баязид, Балх атрофларида амир Хусайн, Бадахшон атрофларида Қайхисравлар пайдо бўлиб, ҳар ким ўзини ўзи хон, бек, султон, шоҳ деб эълон қила бошлади. Ўлкада интизом йўқолди. Ким қандай босқинчиликни қила олса, шуни қила бошлади.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш керак?

1. Мўғулларнинг 1218 йилга қадар олиб борган юришлари.
2. Мўғулларнинг Ўрта Осиёни босиб олиши.
3. XIII — XIV асрлардаги сиёсий аҳвол.

Нималарни ўқиш керак?

1. Бартольд В. В. Туркистонда суғориш тарихига доир. Асарлар. 1965, 3-жилд.
2. Бартольд В. В. Туркистон мўғул юришлари вақтида. Асарлар. 1963, 1-жилд.

3. *Ғуломов Я. Ғ.* Хоразмда сугориш тарихи. Энг қадимги даврлардан ҳозирги даврга қадар. М. , 1957.

4. *Ғуломов Я. , Исломов У. ва Асқаров А.* Зарафшоннинг қуйи оқимида ибтидоий жамоа тузуми ва сугориладиган деҳқончиликнинг пайдо бўлиши. М. , Наука, 1965.

5-§. ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВЛАТИ

XIV асрнинг 50—60-йилларида Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий вазият жуда мураккаб ҳолда қолаверди. Бир томондан, майда хонликлар қўпайиб улар ўзаро мерос, бойлик учун узлуксиз феодал урушларини бошлаб юбордилар, иккинчи томондан, мўғул хонлари бу тартибсизликлардан фойдаланиб ўлкани тамомла босиб олишга интила бошладилар. Мана шундай шароитда Темур ҳокимият учун кураш бошлади.

Темур барлос бекларидан бўлган амир Тарагай оқласида 1336 йилда Кеш (Шаҳрисабз) яқинидаги Хўжаилғор қишлоғида дунёга келди. Ёшлигиданоқ ҳарбий машқлар қилган Темур ўзи каби ўсмирлардан отряд тузиб, савдо қарвонларига ва қўшни ерларга юришлар қилиб уларни талар эди.

Мўғул хони Туғлуқ Темур Мовароуннаҳрга хужум қилиб, ҳеч қаерда қаршиликка учрамасдан Қашқадарёга қадар келиб қолган вақтда ҳоким Хўжа Барлос Хуросонга қочиб кетади. Темур Туғлуқ Темурга хизматга қиради. Унинг жасурлиги, чاقқонлиги халқ орасида кенг ёйилади. Мўғуллар қайтиб кета туриб Кеш вилояти ҳокимлигини Темурга топширадилар. 25 ёшли Темур кичик, аммо жуда бой вилоят ҳокимига айланади.

Темур турк ҳокимларидан бўлган амир Ҳусайн билан яқинлашади ва мўғулларга хизмат қилишдан бош тортади. Ҳусайн билан амалга оширилган навбатдаги чопқинлардан бирида у ўнг қўли ва ўнг оёғидан ярадор бўлади. Қўли кейинроқ ишдан чиқади, оёғи эса оқсоқландиган бўлиб қолади. Шунинг учун у «Оқсоқ Темур», «Темурланг» лақабини олади.

Туғлуқ Темур ўлгач, 1365 йилда Илёсхўжа Мовароуннаҳрга қараб юриш қилиб, Чиноз яқинидаги лой жангида Темурни енгади. Ҳусайн ва Темур аввало Самарқандга, кейин Хуросонга қочиб кетади. Самарқанд ҳокимсиз, қўшинсиз ўз холига ташлаб қўйилади. Мана шу вақтда шаҳар мудофаасини Мавлонозода ва Абубакир Қалави бош бўлган сарбадорлар ўз қўлларига оладилар.

Сарбадорлар ижтимоий ҳаракат сифатида XIV асрнинг иккинчи ярмида Хуросонда пайдо бўлди. Уларнинг режаларида мўғул зулмидан халқни озод этиш ёки бошни дорга осиб мақсади ётар эди. Кўрилган тайёргарликдан сўнг Илёсхўжага шаҳар аҳолиси зарба беради. У Мўғулистонга қайтиб кетади. Бу воқеа хабари Темур ва Ҳусайнга етиб келди. Улар сарбадорлар раҳбарларини шаҳар енидаги ўз чодирга чорлаб, Мавлонозоладан ташқари ҳаммаларини хоинона равишда ўлдиради, шаҳарни яна босиб олади.

Кўп ўтмасдан Темур билан Ҳусайн ўртасида муносабатлар ёмонлаша боради. 1370 йилда Балхни эгаллаган Темур Ҳусайнни ўлдиради, хазинани қўлга туширади.

Балхнинг олиниши, Ҳусайннинг ўлдирилиши Темур ҳаётида янги саҳифа очди. Туманбошилар қурултойида Темур яққа ҳукмдор деб эълон қилинади, у тахтга «ҳаққи борлигини» қонунлаштириш мақсадида Ҳусайннинг бева қолган хотинига уйланади. Тезда Самарқандга келган Темур мўғуллар бузиб ташлаган шаҳар деворларини тиклашга, мустаҳкам қалъалар яратишга киришади. Унинг пойтахти мустаҳкам бўлиши керак эди.

Мўғуллар Хоразмни иккига: Шимолий Хоразмни Урганч шаҳри билан биргаликда Олтин Ўрда таркибига, Жанубий Хоразмни Қиёт шаҳри билан бирга Чигатой улусига киритган эди. 60-йиллардаги можаролардан фойдаланган кўнғирот қабиласидан бўлган Ҳусайн Сўфи ҳар иккала Хоразмни бирлаштириб мустақил давлат ўрнатишга киришади. Темур бу воқеани ғайриқонуний деб билади ва 1372 йилда Хоразмга юриш қилади. Ҳусайн Сўфи ўлиб қолгач, унинг ўрнига ўтирган укаси Юсуф Сўфи Темур талабига рози бўлади. Темур қайтиб кетгач, Сўфи ўз ваъдасидан воз кечиб, шартларни бузади. 1375—1379 йилларда Темур иккинчи марта Хоразмга юриш қилади. Юсуф Сўфи тавба қилиб, Темурга катта совғалар юборади ва ҳамма шартларни бажаришга ваъда беради. Темур қайтиб кетгач, Юсуф Сўфи яна бош кўтаради. Темур учинчи марта Хоразмга (1388) юриш қилади. Хоразм хонлари дорга осилади, мустақиллик тугатилади, Урганч таланади, ёндирилади, шаҳар аҳолиси Самарқандга ҳайдаб олиб кетилади.

Оқ Ўрда ва Олтин Ўрда ўртасидаги можароларда Темур Тўхтамишни химоя қилади. Бироқ ҳокимиятни мустаҳкамлаб олган Тўхтамишхон Темурнинг Эрон урушларида юрганлигидан фойдаланиб, 1387—1388 йилларда

Мовароуннахрга хужум қилади. Буни эшитган Темур урушни тўхтатиб, Тўхтамишга қарши чиқади. Уч марта юриш қилиб, учинчи юришда Терек дарёси бўйида Тўхтамишга узил-кесил зарба беради. Олтин Ўрда, унинг пойтахти Берка Саройи таланади, ёндирилади, жуда катта ўлжа, сон-саноксиз чўрилар, қуллар қўлга туширилади. Темур бутун Ўрта Волгадаги Олтин Ўрда шаҳарларини, Астрахань, Азов ва Қрим шаҳарларини тамомила вайрон қилади.

Мовароуннахрни мустаҳкамлаш ва Ўрта Осиёни бирлаштириб қудратли, ягона марказлашган давлат тузиш мақсадида (худди мана шу мақсадни Москванинг буюк князлари тарихида ҳам кўрамиз: улар Москвага тобе бўлган ҳақиқий рус ерларидан ташқари яна қанча-қанча ерларни, халқларни, давлатларни босиб олдики, бу ишларнинг ҳаммаси марказлашган рус давлатини тузиш учун қилинди) Темур ғарбдан Туркия ва Сурия, Миср, Иордания ерларини, шимолдан Олтин Ўрда ерларини босиб олиб, Олтин Ўрда хонлигини чала жон қилиб, унинг мол-мулкини талаб, шаҳар ва қишлоқларини вайрон қилиб ўзи билмаган ҳолда тарих олдида буюк ва ҳолис хизмат қилди. Олтин Ўрда эндиликда ўзини ўзи тиклай олмас эди. У мажруҳ бўлиб қолган эди. Бундан фойдаланган рус давлати 2,5 асрлик Олтин Ўрда зулмини ағдариб ташлади ва ўз мустақиллигини қўлга киритди. Демак, Темурнинг ҳаракатлари натижасида Москва давлати Олтин Ўрда зулмидан халос бўлди.

Темур Эрон урушлари (1386 йилги уч йиллик, кейин беш йиллик ва 1399 йилги етти йиллик урушлар) натижасида Эронни, 1392—1397 йилларда Арманистон ва Грузияни, 1398—1399 йилларда Ҳиндистонни босиб олди. 1400 йилда Миср, Сурия ерлари босиб олинди. 1402 йилда Анқара яқинида бўлган жангда турк армияси бутунлай тор-мор қилиниб, султон Боязид асир олинади. Бу билан Усмон туркларининг Константинополь шаҳрини ва Болқон славянларининг ерларини босиб олиш режалари 50 йил орқага суриб юборилади. Бу Темурнинг тарих олдидаги иккинчи катта ҳолис хизмати эди.

1404 йилда Темур 200 минг кишилиқ қўшин билан Хитойга қарши юриш бошлади. Аммо 1405 йил 18 февралда у Ўтрор шаҳрида тўсатдан вафот этади. Шу билан Хитой сафари ҳам тўхтатилади.

Темур юришлар қилиб, улардан фақат ўлжа, бойлик орттириш эмас, балки Шарқдан Ғарбга ўтадиган савдо

йўлларини Олтин Ўрда ерларидан ёки жанубдаги Эрон, Хуросондан эмас, балки Мовароуннаҳр шаҳарлари орқали ўтишини мақсад қилар эди. Шу йўл билан Мовароуннаҳрнинг халқаро иқтисодий, сиёсий, савдо муносабатларини юксалтиришга интилар эди. Темур босиб олинган бепоеън ерларни ўз ўғиллари, набиралари орқали суюрғал, яъни инъом қилган ер шаклида (марказга сўзсиз бўйсунувчи вассал) идора қилар эди. У ўша замондаги уруш тактикасини мукаммал эгаллаган ва унга ўзгаришлар киритган, урушларда бирор марта ҳам енгилмаган (холбуки бошқа ҳар қандай машҳур саркардалар енгилганлар), 27 мамлакат пойтахтини босиб олган машҳур саркарда эди. Темур мутлақо қаттиққўллик ва шафқатсизлик билан уруш олиб борар эди. Афғонистондаги Исфизар шаҳри олингандан сўнг 2 минг кишининг тириклайин деворга урдириб юборилиши, Исфаконни олишда 70 минг кишининг қалласини кесиб, минора қурдириши, Кичик Осиёдаги Сивас шаҳрини олгач, 4 минг кишининг тириклайин куйдириб юборилиши ҳеч қандай ҳарбий зарурият эмас эди.

Темур чингизий эмас эди. Шунинг учун ҳам сўнгги чингизийларга оид вакилларни ўз саройида хон сифатида эълон қилар, аммо сиёсатда улар билан мутлақо ҳисоблашмас, мустақил ҳаракат қилар эди.

Темур турк, араб, Эрон халқлари тарихини яхши билар, ўз сиёсатида бундан усталик билан фойдаланар эди. У босиб олинган халқларнинг фақат бойлигинингина эмас, балки уларнинг энг яхши хунармандларини, наққошларини, олимларини, меъморларини ҳам Самарқандга олиб келар, унинг фикрича, гўзалликда бунга тенг келадиган бирорта шаҳар бўлмаслиги керак эди. Шунинг учун ҳам Темур Самарқандда жуда катта иншоотлар, расталар, маҳаллалар, карвонсаройлар, усти берк бозорлар қурдириди. Шаҳар атрофида Миср, Дамашқ, Бағдод, Султония, Шероз каби ўша замон йирик араб мамлакатларининг пойтахтлари номи билан аталувчи кичик-кичик кишлоқлар ташкил қилди. Шунингдек, катта ва жуда гўзал боғлар барпо этиб, қисқа муддатли буш вақтларини ўша боғларда сайр қилиш билан ўтказар эди.

Темур ўлгач, бу хабар яшин тезлигида бутун босиб олинган ўлкаларга ёйилди. Ўғиллар ва набиралар, ноиблар ва вассаллар ўртасида феодал можаролар бошланди. Тахт даъвогарлари гўё ёмғирдан кейин униб чиққан қўзикориндек қупайди. Темурнинг ўғиллари

Жаҳонгир, Умаршайх, Мироншоҳ, Шоҳрухлар бир томондан, набиралари Муҳаммад Султон, Пирмуҳаммад, Иброҳим, Улуғбеклар иккинчи томондан енг шимариб, тахт можаросини бошладилар.

Шоҳрух билан Гавҳаршодбегимнинг катта ўғли Улуғбек 1394 йил 22 мартда Султонияда туғилди. У 10 ёшга тўлгач Муҳаммад Султоннинг қизи Ачабегимга уйланади. Ачабегим Олтин Ўрда хони Ўзбекхонга (1312—1342) она тарафидан мансуб эди. 15 ёшга тўлганда, яъни 1409 йилда Улуғбек Самарканд ҳокими қилиб тайинланади.

Улуғбек тарихда ҳоким сифатидагина эмас, балки буюк олим сифатида ҳам машҳурдир. Унинг «Кўрагоний астрономия жадвали» асари ўша замонда денгизда сузиш, янги ерларни кашф қилишга сабаб бўлди. Улуғбекнинг билим олишда хотин-қизларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқлилигини ва мушоираларда хотин-қиз шоираларнинг ҳам иштирок этишини талаб қилиши унинг дин пешволари билан, айниқса уларнинг ҳомийси ҳисобланган Хўжа Аҳрор билан муносабатларини кескинлаштириб юборди.

Улуғбек ўзига қарши ўта реакцион кучлар тўпланаётганлигини ҳисобга олмай илм билан шугулланарди. Унинг кашфиётлари, динга бефарқ қараши, саройдаги базм ва мушоираларда аёлларнинг очик иштирок этиши — Улуғбекнинг ўғиллари Абдулатиф ва Абдулазизларнинг Хўжа Аҳрор бошлик реакцион кучлар томонига ўтишига, фатво олган Абдулатифнинг шахсий буйруғига кўра урушда енгилиб ва тахтдан ажралган Улуғбекнинг 1449 йил 27 октябрда Макка сафарига юкетаётганида хоннона ўлдирилишига сабаб бўлди. Кўп ўтмасдан Абдулатиф ҳам ўлдирилади.

Ҳокимият темурийлардан бўлган Абусаид қўлига ўтган йилларда (1469—1494) Мовароуннаҳрга шимолдан кўчманчи ўзбек қабилаларининг тўхтовсиз ҳужумлари бошланди. Абусаид бу ҳужумларни ҳам, тахт можароларини ҳам тўхтата олмайди.

Эндиликда юзларча темурийлар сулоласидан Султон Ҳусайн олдинга ўтиб, бир қанча урушлардан сўнг Хуросонни босиб олади. У 1469 йил 24 мартда Хиротга ғолиб сифатида кириб келади. Абусаиднинг ўғиллари Султон Аҳмад, кейинроқ Султон Муҳаммадлар Мовароуннаҳрда ҳокимлик қилишади.

Доимий урушлар мамлакатни вайрон қилар, ишлаб чиқариш кучларини ривожланишдан тўхтатар, деҳқончи-

ликни издан чиқарар, савдо ва хунармандчиликни инкирозга олиб келар эди. Яқиндагина обод бўлган шаҳарлар эндиликда кимсасиз, хароб бўлиб вайронага айланган эди. Мана шу ўлкани қайтадан тиклаш, можароларни тўхтатиш, янги каналлар қазииш, деҳқончилик районларини ташкил қилиш, мадраса, мактаб, карвонсаройлар қуриш, ўлка ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётини қайта тиклаш учун олиб борилган кураш ишлари Алишер Навоий номи билан боғлиқдир.

Мовароуннахрга келган мўғуллар вақт ўтиши билан маҳаллий халқ билан аралашиб кетдилар, ўз тиллари, динини ҳам унутдилар, турк тилига ўтдилар, ислом динини қабул қилдилар. Чингизхоннинг авлодлари даврида Дашти Қипчоқда яшаган кўплаб кўчманчи қабилалар ўзларини ўзбеклар деб атай бошладилар. Улар Ўрта Осиёда минг йиллардан буён яшаб келган туркий халқлар билан қўшилиб кетиб, ўзбек миллатини ташкил этишда қатнашди. Ўзбек қабилалари Жанубий Уралда, Тюменда, Тоболь, Иртиш, Ёйиқ хавзаларида ўз давлатларини туздилар. Улуғбек ёрдами билан ҳокимиятга чиққан Баракхон (1425—1428) козоқ кўчманчиларини бирлаштириб, козоқ давлатига асос солди. Ўзбек қабилаларини бирлаштирган Абулхайрхон (1428—1468) Сибирдан то Сирдарёга қадар бўлган ерларда ўз давлатини тузди. Абулхайрхон ўлгач, набираси Муҳаммад Шайбонийхон бошчилигидаги ўзбеклар унинг давлатини тиклаб, бутун Мовароуннахр ва Хуросон ерларини босиб олди.

Бу вақтда Эронда шоҳ Исмоил бошлиқ қудратли давлат пайдо бўлди. 1510 йил Марв ёнида бўлган жангда Шайбонийхон енгилди. Унинг калласи кесилиб, тантаналарда шароб ичадиган косага айлантирилади. Бошсиз тана Самарқандга олиб кетилади. Шу билан бутун чап қирғоқ Амударё ерлари Эронга ўтиб кетади.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш ва нималарга жавоб топиш керак?

1. Темурнинг марказлашган давлат тузиш учун курашининг аҳамияти.
2. XIV асрда Темур давлатининг халқаро муносабатлари
3. Темурийлар даврида ижтимоий-сиёсий ҳаёт

Нималарни ўқиш керак?

1. Шониёзов К. Ўзбеклар-корликлар Т., «Фан», 1964.
2. Б. Аҳмедов. Темур тузуклари ҳақида икки оғиз сўз Шарк юлдузи, 1989, 8- сон

3. Б. Аҳмедов. Амир Темур хақида хақиқат. Фан ва турмуш, 1990, 9-сон.

4. Муҳаммад Солиҳ. Миллий ғурур ёки Европанинг Амир Темурга миннатдорчилиги. «Еш ленинчи», 1991 йил, 18 январь.

5. Ҳ. Шукуров. Мозий ва адолат. Темурнинг тарихда тутган ўрни ва унга муносабат. «Еш ленинчи», 1989 йил 7 октябрь.

6. Ҳ. Ҳасанов. Бобир сайёҳ ва табиатшунос. Тошкент, «Ўзбекистон», 1983.

7. И. Низомиддинов. Бобирийлар давлати. Тошкент, «Ўзбекистон», 1983.

6-§. XV — XVI АСРЛАРДА МАДАНИЯТ

1409 йилда тахтга ўтирган Улуғбек ихтиёрида бобосидан қолган жуда катта бойлик — дунёдаги энг гўзал шаҳар Самарқанд, унинг сон-саноксиз расталари, карвонсаройлари, мадрасалари, ҳаммомлари, усти берк бозорлари қолди. Бу ерда ўша замоннинг энг машҳур олимлари, меъморлари, наққошлари, мусикашунослари, ашулачилари, раққосалари тупланган бўлиб, саройда тез-тез бўлиб турадиган мушоираларда ва базмларда улар албатта иштирок этар эдилар.

Улуғбек подшолик қилган йилларда ўлкада фан ва санъат жуда тараққий этди. Ғиёсиддин Қарши «Арифметика калити» рисоласида айтганидек, Улуғбек замонида математика, астрономия, табобат, тарих фанлари жуда ҳам ривожланди. Улуғбекнинг устози, «ўз даврининг Птоломейи» деб ном олган Қозизода Румий математика мактабига раҳбарлик қилди. Меъморчиликда янги-янги бинолар қад кўтарди. Ғиждўвон ва Бухорода мадрасалар қурилди. Самарқанднинг Регистон майдонида ҳам Улуғбек номи билан мадраса қурилди.

Афросиёб яқинидаги Накши Жаҳон тепалигида Улуғбек баландлиги уч қаватли бинога тенг келадиган расадхона қурдирди. Расадхонада радиуси 40 метр келадиган доира шаклидаги секстант бўлиб, Улуғбек унинг ёрдамида 1820 тадан кўпроқ юлдузларни текширди, кузатди, ўрганди, уларнинг ҳаракат жадвалини катта аниқлик билан ўлчаб чиқди. Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид, Али Қушчи каби олимлар, математиклар, астрономлар у билан биргаликда ишлади. Бобурнинг айтишича, расадхонада олиб борилган илмий ишлар Улуғбек томонидан ёзилган «Кўрағоний астрономия жадвали» да ўз аксини топган. Асар 1437 йилда ёзиб тугалланган бўлса ҳам Улуғбек умрининг охирига қадар унга тузатишлар, қўшимчалар киритиб, тўлатиб борди.

Улуғбек ажойиб кутубхона яратди. Унда 15 минг жилддан кўпроқ энг нодир асарлар тўпланган эди. Аммо бу асарлар Улуғбек ўлиши билан талон-торож қилинди. Уларнинг кўпчилиги Истамбулга олиб кетилди. Улуғбек давлати Ғарб ва Шарқ мамлакатлари билан кенг қўламда савдо, дипломатик ва маданий муносабатлар олиб борди.

Улуғбек ўлдирилгач, Абу Саиднинг бефарқ карашидан фойдаланган реакцион кучлар маданий бойликларни вайрон қилишга киришдилар. Жумладан, расадхона ҳам таланди, бузилди, асбоблар синдирилди, ўғирланди, китоблар ёндирилди. Реакция таъкиби остида Самарқандда яшаш имкони қолмаган Али Қушчи Улуғбек кўлёмаларини ва бошқа нодир асарларни олиб, аввало Озарбайжонга, сўнгра Истамбулга кетди.

Мовароуннаҳрда реакция сабабли олимлар турли мамлакатларга қочиб кетган, илм-фан, санъат, меъморчилик маълум даражада инқирозга юз тутган бир вақтда Хуросонда Ҳирот шаҳри ўзининг маданий марказлари, олимлар, санъаткорлари, меъморлари ва умуман маданий ҳаётни билан машҳур бўла бошлади. Бу ерда ўзбек халқининг буюк шоири, мутафаккири, давлат арбоби Мир Алишер Навоий (1441—1501) дунёга келди. У ўзининг жаҳон маданият хазинасига бебаҳо гавҳар бўлиб қўшилган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр», «Чор девон», «Маҳбуб-ул-қулуб», «Муҳокаматул-луғатайин» каби шоҳ асарларида соф севгини, меҳнатни, тенгликни, халқлар уртасидаги дўстликни, инсонпарварликни, ҳамкорликни, ўзбек ва тожик тилларининг нафислиги, бойлиги, гўзаллигини куйлади, мадҳ этди. Навоий асарлари унинг замондошлари Лутфий ва Жомий томонидан қанчалик юксак баҳоланган бўлса, бугунги авлод учун ҳам бу асарларнинг қиймати мутлако йўқолмаган.

Алишер Навоий Хуросонда кўпгина ариқлар қаздирди, мадрасалар, мактаблар, карвонсаройлар, ҳаммомлар, мачитлар, равотлар, кўприклар қурдирди. Ҳиротда илмий ва маданий арбобларни тўплади, илм-фаннинг ривожланиши учун бутун имкониятларни яратди.

Хуросонда Алишер Навоий раҳбарлигида ўзбек адабиёти ва санъати ривожланган бир вақтда Нуриддин Абдурахмон Жомий (1414—1492) раҳбарлигида фортожик адабиёти ҳам ривожланиб борди. Абдурахмон Жомий фақат шоиргина бўлиб қолмасдан, грамматика, маантик, юнон ва Шарқ халқлари фалсафаси, табиат

фанлари, математика, астрономия каби фанларнинг ҳам билимдонн эди. Унинг адабий-фалсафий қарашлари ўта мураккаб бўлиб, бир томондан, буюк инсонпарвар шоир сифатида ўз даврининг илгор кишиси, иккинчи томондан, у реакцион сўфизм оқими таъсирида диний, фалсафий арбоб сифатида намоён бўлади.

Навоний ва Жомий замонида Хуросон ва Мовароуннаҳрда китобларни безаш, миниатюралар билан бойитиш, хуснихат, каллиграфия айниқса ривожланди. Бу ишлар ўзининг битмас-туганмас қобилияти билан «Шарк Рафаэли» бўлган Камолiddин Беҳзод номи билан боғлиқдир. Беҳзоднинг Алишер Навоний, султон Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон суратлари ақс этган асарлари, Бибиҳоним мадрасаси қурилишини тасвирлаган миниатюралари, фақат ҳукмрон синф ҳаётинигина эмас, балки оддий халқ оммасининг ҳаёти, меҳнати қуринишларини ҳам ифода этган асарлари жуда катта тарихий аҳамиятга эгадир.

Ўша замондаги энг машҳур ҳаттотлардан Султон Али Машҳадий, Мир Али котиб (уни Рафикий деб ҳам атаганлар) Алишер Навоний китобларини безаш, кўчириш ишларида жуда машҳур эдилар.

XV асрда Хирот энг машҳур тарихчилар тўпланган марказ ҳам эди. Ҳофиз Аbru, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Давлат Шох ва бошқалар ўша замон давлатлари тарихини яратдилар. Самарқандда яшаб ижод этган тарихчи Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асари ҳам ўша замон тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эгадир.

Бу давр ижтимоий-сиёсий ҳаётини, маданиятини, географиясини, хўжалик услубларини ўрганишда Захриддин Муҳаммад Бобурнинг (1483—1530) машҳур тарихий-мемуар асари бўлган «Бобурнома»нинг ҳам роли бекиёсдир. Бобур фақат давлат арбоби эмас, балки ноёб истеъдод эгаси ҳамдир. Унинг ёзган асарлари ханузгача эл меҳрига сазовор бўлмоқда. Тарихчилардан Шарафиддин Али Яздий, Зайниддин Восифийлар айрим воқеа, подшолик тарихини, жангномаларини ёздилар. Ҳофиз Бухорийнинг «Абдулланнома» асари XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухоро ҳақиқатда ҳам фан, адабиёт, санъат маскани бўлганлигини тасдиқлайди.

XVI аср давомида Самарқандда ва бошқа шаҳарларда кўпгина мадрасалар қурилди. Шайбонийхон мадрасаси, Қалон мачити, Мир Араб, Кўкалдош, Қалабад ва Абдуллахон мадрасалари шулар жумласидандир. Шунинг-

дек шахарларда янги-янги карвонсаройлар, савдо расталари, кўприклар, равотлар, сардаболар курилди.

Тарихчиларнинг берган хабарига кўра, шахарлардаги ҳар бир мачит қошида мактаблар мавжуд бўлган. Болалар 6 ёшдан бошлаб ўқитилган. Мадрасалар уч боскичдан иборат бўлиб, талабаларга тўланадиган нафақа ва бериладиган озик-овкат меъёри ўша боскичларга боғлиқ бўлган. Ҳар бир боскичда ўқиш муддати 8 йил бўлиб, талабалар мадрасани 24 йилда битириб чиқишар эди. Ёш бола вақтида мадрасага кирганлар уни сокол-мўйлови чиққан вақтда битириб чиқарди. XVI асрда ишланган бир неча миниатюраларда бу ҳолатлар ўз аксини топган.

Нима нар ҳақиқати ҳақиб кўриш ва нима нарға жавоб бериш керак?

1. Ўзбекистон тарихида тутилган ўрин
2. XV—XVI асрлардаги иқтисодий турмуш, фан ва маданият.

Нималарни ўқиш керак?

1. А. Аҳмедов. Ўзбеклар қандай келиб чиққан. Фан ва турмуш, 1985, 1 сон.
2. А. Дониёров. Ўзбекининг ёши. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991 йил 1 март.
3. К. Шониёзов. Ўзбекининг ёши. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991 йил 3 апрель.
4. У. Уватов. Ҳоразм — ўрта аср араб манбаларида. Ёш куч, 1991 йил, 5-сон.
5. Рустамов Э. Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963.

7-§. ЎЗБЕК ФЕОДАЛ ХОНЛИКЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Бир қанча сарой тўнтаришларидан сўнг Бухоро тахтига Имомқулихон (1611—1642) утирди. Шу билан Бухорода ўзбек хонлари сулоласи бошланди. Имомқулихон олдида Сибирь, Қашғар, Олтой этакларидан ғарбга томон силжиб келаётган арлот, қалмиқ, қорақалпоқ қабилалари ҳужумларини тўхтатиш, мамлакатнинг шимолӣ ва шарқий чегараларини мустаҳкамлаш каби оғир вазифалар турар эди. Бу вазифалар маълум даражада бажарилди. Мамлакатда тинчлик ўрнатилиши феодализм муносабатларининг яна ҳам мустаҳкамланишига сабаб бўлди.

Нодир Муҳаммад (1642—1645), унинг ўгли Абдулазиз (1645—1680), кейин Субҳонқулихон (1680—1702) подшолик қилган йилларда Бухоро ерларида феодализм можаролар

тўхтамади. Ҳар учала подшо даврида Бухорога хиваликларнинг 19 марта юриши уюштирилди. Ҳар сафар Бухоро ва унинг атрофдаги ерлари тўла таланди, вайрон қилинди, қўлга тушганлар асир сифатида олиб кетилди. Фақат Маҳмудбий оталик бошлик Хуросон кучларидан ёрдам олингандан кейингина хиваликлар қувиб юборилди, хон ўлдирилди. Хива эса вақтинча Бухорога бўйсунадиган бўлиб қолди.

Убайдуллахон вақтида (1702—1711) Бухоро ва Хуросонда феодал можаролар жуда ҳам кучайиб кетди. Ҳар бир шаҳардаги ҳоким ўзини хон деб эълон қилиб, марказий ҳокимиятни тан олмай қўйди. Абдулфайзхоннинг (1711—1747) ўзи эса йирик феодаллар қўлидаги қўғирчоққа айланди. Кечагина бўйсундирилган Фарғонадаги ўзбекларнинг минг қабиласининг 2 тармоғи Шохрухбий бошчилигида қўзғолон кўтариб, ўзларини Бухородан ажралган деб эълон қилади ва пойтахти Ҳуканд (ҳозирги Кўкон) бўлган мустақил давлатни ташкил этади.

Бу вақтда Бадахшон, Хоразм, Балх, Термиз, Қарши ерларида яна зодагонларнинг ўзаро жанжаллари бошланди, уларнинг ҳам ҳар бири ўзини мустақил деб эълон қилди. Худди мана шу вақтда Усмон туркларига зарба берган Эрон шоҳи Нодиршоҳ Хуросонга, ундан Моваруннаҳрга ҳужум бошлади. У шаҳар ва кишлоқларни вайрон қилди. Хоразм ҳам бу вақтда ўзини мустақил деб эълон қилиб, янги-янги ерларни босиб олиш, ўз ерларини кенгайтириш мақсадида эди. Нодиршоҳ Қаршини қамал қилаётган вақтда Хоразм хони Илбарсхон Моваруннаҳрга қараб юради. Бу хабарни эшитган Нодиршоҳ қамални ташлаб, тезда Амударёдан ўтиб, Хуросонга чекинади. Илбарснинг қайтиб кетганини эшитган Нодиршоҳ яна ҳужум қилади. Тузилган битимга кўра, Бухоро амирлиги маълум вақт Эронга тобе бўлиб қолади. Шу муносабат билан Бухорода аштархонийлар сулоласи тугатилиб, ўзбек қабилаларидан бўлган минг қабиласи ҳокимиятни ўз қўлига олади. Бу қабилла сулоласи ҳукмронлиги 1920 йилда Бухоро халқ инқилоби билан ағдариб ташланади.

Халқ ҳаракатлари

1605 йил Балхда маҳаллий ўзбек қабиласи вакиллари билан бири бўлган Шохбек қўқалдошнинг халқ оммасига ўтказган феодал зулми сабабли қўзғолонлар бошланиб кетди. Икки ўртада бўлган отишувда халқ оммасининг қўли баланд келди. Шохбек қўлга олиниб, дорга осилди.

Субҳонқулихон подшоҳинини дастлабки ойларида Балхда яна халқ кўзғолонлари келиб чиқди. Шунингдек 1681 йилда Зарафшон ноҳаси кичиклариди, 1708 йилда Бухоронинг ўзида энг катта халқ ҳаракатлари бўлиб ўтди. Ўзаро феодал урушлари деҳқонларининг, хушбармадларнинг, шаҳар камбағалларининг тинка мадорини қуритган, уларнинг солиқ тўлаш учун ҳеч нарчаси қолмаган эди. Бўш қолган хазинани тўлдириш учун мис танга оғирлигини ўзгартирмаган ҳолда ундаги мис миқдорининг 4 марта камайтирилиши ва унинг сотиб олиш қувватининг пастлиги кўзғолонга сабаб бўлди.

1712 йилда Самарканд аҳолиси кўзғолон кўтариб шаҳар ҳокимини ҳайдэб юборди. 1718 йилда Балхда очкўз шаҳар ҳокимига, унинг раҳм-шафқат билмайдиган сонсаноксиз амалдорларига қарши кўзғолон бошланди.

XVIII асрнинг 20—40-йилларида Кармана, Миёнкол, Шахрисабз ва бошқа вилоятларда ҳам халқ ҳаракатлари бўлиб ўтди.

XVII — XVIII
асрларда Мовароуннаҳр маданияти

Бу даврда меҳнаткаш халқнинг маънавий ҳаёти диний ақидаларга сўзсиз бўйсунини талаб қиладиган, инсон кадр-қийматини хўрлайдиган хурофот

таъсирида эди. Кўчманчи ва ўтроқ халқлар орасида турлитуман дарвешлар изғиб юрар, улар ўзларининг маддоҳликлари билан халқни «у дунё лаззатларига» чакирар, бу дунёни ўткинчи, бемаъни дунё деб кўрсатиб, ҳамма ақлу идрокдан, маданият тараққиётидан, хўжалик ҳаётидан возкечишга, одамларни тарки дунё қилишга ундар, халқ миясини заҳарлар эди. Аммо мана шундай зулмат ичида ҳам шам ўз нуруни ўчирмади. Сайидо Насафий, Турди каби халқ тилини, дилини, дардини, орзу-истагини тушунган ажойиб истеълод соҳиблари мавжуд ижтимоий ва сиёсий тузумни танкид қамчиси билан калтакладилар, унинг астар-аврасини ағдариб танкид қилдилар.

Амин Хўжа Ёдгор, Юсуф Қорабош, Насриддин Бухорий, Муҳаммад Боди Самаркандий, Муҳаммад Балхий, Мир Муҳаммад Амин Бухорий каби зиёлилар фавқулодда мураккаб ва ўта оғир шароитда реакция таъкибига қарамасдан ўзбек адабиёти анталогиясини туздилар. Улар фалсафа, мантик, физика, математика, тарих, география фанларидан ажойиб асарлар яратдилар. Сайидо Насафий, Қосим Хўжа, Малихон, Бобораҳим Машраб, Турди Фароғий каби ажойиб халқчил шоирлар

ўз асарлари билан бу телба замонга кучли норозилик билдирдилар, эзилган халқ оммасини ҳимоя қилдилар.

Мирза Абдукодир Бедилнинг (1644—1720) фалсафий таълимоти бутун XVIII — XIX аср файласуфларига амалий йўналиш берди. Унинг гоёлари бутун Шарқ, Ўрта Осиё, Мовароуннаҳрга шу кадар кенг ёйилдики, уша замоннинг илғор фалсафий таълимотига айланди.

XVI — XVIII
асрларда Хива
хонлиги

Шайбонийлар Бухоросидан масофанинг узоқлиги, йўлнинг фавқулодда огирлиги, узлуксиз урушлар сабабли карвон йўлларининг ҳам бекилиб қолиши нати-

жасида Хоразм анча илгарийк ажралиб чиқишга ва мустақил бўлишга ҳаракат қилар эди. 1505 йилда икки ойлик камалдан сўнг Урганч шаҳрини олган Шайбонийхон 1510 йилда Марв яқинида Эрон шоҳи Исмоил билан бўлган жангда енгилади. Унинг калласи кесиб олиниб, Эронга олиб кетилади. Кўп ўтмай шоҳ Исмоилнинг ўлими, Эрондаги феодал можаролар ўзбек қабилалари учун Хоразмда ўрнашиб қолиш, ҳокимиятни қўлга олиш ва Хоразм мустақиллигини таъминлаш имкониятларини берди. Шимолий Хуросон, жанубий ва шимолий Туркман ерлари, Орол бўйларини босиб олиш билан кенгайиб борган Хоразм ерлари қўйи Амударё районлари ҳамда Қонетдоғ этакларидан иборат бўлиб қолди. Ўзбек қабила-ларидан кияр, кўнгирот, уйгур, найман, кангли, кипчок, нукуз, мангит қабилалари катта имтиёзларга эга бўлиб, асосий ерлар ўшалар қўлида эди. Бугдой, арпа экиларди. Инак кўп ишлаб чиқиларди. Дехқончиликда, чорвачиликда, уй-рўзғор ишларида қуллар меҳнатидан фойдаланилар эди. Қуллар урушларда асир тушганлар бўлиб, микдор жиҳатидан улар донмо кўпайиб борар эди.

Шаҳарлар кичик-кичик бўлиб, аҳолиси дехқончиликдан ажралиб чиқмаган, ҳунармандчилик ҳам кенг кўламда ёйилмаган эди. Ўлкада диннинг таъсири кучли эди. Зулмдан, урушлардан норози халқ оммаси чиқишларидан ҳукмрон синфлар ўз фойдаси учун фойдаланар эди.

XVII асрнинг иккинчи ярмида Хоразмга козоқлар, қалмиқлар, казаклар ҳужум қилиб турса-да, ўз навбатида Хоразм хонлари ҳам уларга ҳужум қилиб турарди. Асфандиёрхон (1623—1643), Абдулғозихон (1643—1663), Анушахон (1663—1687), Шоҳ Нивёз (1687—1702), Араб Муҳаммад (1702—1714) подшолиги даврида Хоразм нисбатан мустаҳкамланди, аммо Шерғози (1715—1728) даврига келиб, у яна инкирозга учради. Бу даврда

Рус давлати марказлаша бориб, Пётр I нинг талаби билан князь Бекович-Черкасский бошчилигидаги 5000 кишилик экспедиция Ўрта Осиё орқали Ҳиндистонга борадиган йўлни топиш учун Хоразмга юборилган эди (1714—1717). Аммо экспедиция Хоразмга келган вақтда Шергози томонидан кириб ташланади.

**XVIII аср охири
ва XIX аср бош-
ларида Ўрта
Осиё**

XVIII аср ўрталарида Бухорода манғитлар, Хивада кўнғиротлар, Қўқонда минглар ўз давлатларини бирмунча марказлаштиришга ҳаракат қилдилар.

У ерларда аҳоли сони нисбатан кўпайди, савдо, ҳунармандчилик, деҳқончилик бирмунча жонланди. Бухорода 2 млн, Хивада 500 минг, Қўқон хонлигида 1 млн. га яқин аҳоли бор эди. Ҳар учала хонликда асосан ўзбеклар, айрим жойларда оз миқдорда эронийлар, араблар, яҳудийлар, хиндлар, яшар эди. Оролнинг жанубий ерларида қоракалпоқлар, айрим шаҳарларда тожиклар ҳам яшарди.

Қишлоқ хўжалиги Ўрта Осиёнинг дарё бўйлари ва пастте-кисликлари асосан аҳолига гавжум бўлиб, улар жуда қадим замонларданок деҳқончилик билан шугулланганлар. Деҳқонлар Амударё, Сирдарё, Чирчиқ ва Зарафшон дарёларидан каналлар қазиб, сунъий сугориш йўли билан деҳқончилик қилганлар. Ўзбек деҳқонларининг сунъий сугориш системаси, уларнинг меҳнатсеварлиги, ақлий қобилияти бу ерга келган ажнабийларни ҳайратга солар эди.

**Шаҳар ҳунар-
мандчилиги**

Бу даврда шаҳарларда ҳунармандчилик анча ривож топди. Ипак, қоғоз, духоба ишлаб чиқариш, тўқимачиларнинг, кулолларнинг, темирчиларнинг ишлаб чиқарган ажойиб маҳсулотлари ўзларининг пишиқ-пухталиги, кўриниши, сифати, чидамлилиги билан ақлни ҳайратда қолдирар эди. Ҳар бир ўлка, шаҳар асосан ҳунармандчиликнинг бир хил тармоғи бўйича ихтисослашган эди.

Савдо

Ўрта Осиё шаҳарлари Эрон, Хуросон, Ҳиндистон, Ўрта Шарқ, Яқин Шарқ мамлакатлари билан кенг кўламда савдо муносабатлари олиб борар эди. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Россия билан бўладиган савдо устунлик қила бошлади.

Хуллас, ҳар учала хонлик чор Россияси томонидан босиб олингунга қадар феодал давлатлар сифатида қолаверди. Уларда ишлаб чиқариш кучлари кам ривожланди, саноат йўқ эди. Шунингдек хонликлар ўзаро

душман бўлиб, шаҳар билан қишлоқлар ўртасида иқтисодий алоқалар ўрнатилмаган эди.

Ижтимоий-сиёсий ҳаёт

Ҳар учала хонлик босиб олингани арафасида ҳам марказлашмаган бўлиб, Бухорода амир, Хива ва Қўқонда хон

давлат тепасида турар, уларнинг ҳар бир ҳаракати ҳудо номи билан боғланар, ҳеч қандай қонун билан чекланмаган мутлақ ҳоким эдилар. Қолган бутун лавозимлар эса улар орқали тақсимланар эди.

Ҳар учала хонликда ислом дини ҳукмрон бўлиб, реакцион кучлар унинг номи билан ҳар қандай илғор ғояларни йўқ қилар, ташаббусни бўғар, тараққиётга тов ташлар, ўлкани зулматда, аҳолини жаҳолатда сақлар, маданий тараққиётдан четда, фан, техника, саноатдан умуман узиб ташланган аҳволда ушлаб турар эди. Суд ишлари ғирт саводсиз муллалар (қозилар), эшонлар, хўжалар қўлида бўлиб, шарнат ривоятлари асосида ҳукм чиқарилар эди.

Қўшин асосан сарбозлардан иборат бўлиб, улар тинчлик вақтида ўз-ўзини боқиш учун деҳқончилик қилар, уруш вақтида эса таёқ, чўқмор, ўроқ, айрим ҳолларда қилич, найза, милтиқ билан жангга кирар эди. Отлик қўшин ҳам бўлар эди. Лекин хонликлардаги иқтисодий заифлик кўп қўшинни ушлаб туришга имкон бермасди. Қўшинда ҳақ тўланмас, фақат юзбоши, мингбошилар бир йилда бир марта, қўй, халат, танга, эгар, юган, чой олар эди, холос.

Ҳар учала хонликдаги солиқ системаси тахминан бир хилда бўлиб, у аҳолининг иқтисодий жиҳатдан хароб бўлишига олиб келар эди. «Хирож», «доруга», «закот», «даллали», «бож», «таноб пули», «алаф пули», «қўш пули» каби солиқлар меҳнаткаш халқ оммасини тобора қашшоқлантириб борар эди.

Бухоро амири Муҳаммад Раҳимхон ўзбек халқини ташкил этган 92 қабилани бирлаштириш, давлатни марказлаштириш учун умр бўйи (1753—1758) ҳаракат қилди, аммо бунинг уддасидан чиқа олмади. Бир кўзғолонни бостирса, иккинчиси бошланар эди. Амир Ҳайдар (1800—1826), Амир Насрулло (1826—1860) даврида ҳам ўлкада оммавий кўзғолонлар, мустақиллик учун феодал можаролар авж олди.

Қўқон хонлигида ҳам худда мана шундай аҳвол кечмоқда эди. Норбўтабий, Олимхон, Шералихон, Умархон каби хонлар мустақиллик учун курашаётган, марказга

бўйсунити истамаётган вилоят ҳокимларига қарши кураш олиб бордилар. Ана шу кўзғолонларни бостириш жараёнида Қўқон хонлиги нисбатан марказлашиб борди.

Хива хонлигида сиёсий аҳвол бундан ҳам баттаррок эди.

Ҳар учала хонлик ер талашиб, ўзаро урушиб турар эди, аксарият бундай урушлар экинзорлар устида бўлиб, деҳқонларни вайрон қилар, мамлакат ишлаб чиқариш кучларини орқага сураб эди.

Маданият XVIII асрнинг биринчи ярми ва XIX асрда Ўрта Осиёда маданий ҳаёт консерватив доираларнинг ва ҳукмрон синфларнинг таъсирида бўлди. Бу даврда аҳолига диний хурфотларни кўпроқ синдириш, аҳолини жаҳолатда ушлаб туриш ва маърифатдан узоқ саклаш, ҳар қандай илғор фикрни синдириш ва таъқиб этиш кучайди.

Бир қанча тарихий асарлар юзага келди. Чунончи, Абдурахмон Талънинг «Абулфайзхон тарихи», Муҳаммад Вафoning «Хон тухфаси», Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдулланома», Муҳаммад Шарифнинг шайбонийлар тарихига оид «Тафи от таварих» асарлари вужудга келди. Лекин бу асарларда хонлар шаънига ҳамду санолар ўқилиб, мамлакатнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий аҳволи, синфий кураш, хўжалик, савдо, ҳунармандчилик ва ҳоказолар ҳақида деярли ҳеч нарса айтилмайди.

Бу даврда машҳур шоир Махмур ўзининг «Муҳаммас» ва «Ҳапалак» шеърларида ўша замоннинг энг чиркин адолатсизликларини, фарғоналик шоир Гулҳаний эса ўзининг шеърларида ҳукмрон синф вакилларини, Қўқонда яшаган шоир Ғози ўз асарларида дин пешволарининг кирдикорларини, хиротлик шоир Ҳазик амир Насруллонинг қонхўрликларини фош қилди. Шаҳрисабзлик шоир Хиромий «Чор дарвиш»ни, «Тўртнома»ни, шунингдек хинд-эрон эртақларидан таржима қилди. Халқ оғзаки фольклорига эса «Юсуф ва Зулайҳо», «Тохир ва Зухро», «Юсуф ва Аҳмад», «Гўрўғли» каби дostonлар пайдо бўлди.

Аҳмад Дониш ҳам ўз асарларида хонликлардаги мавжуд ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳарбий қолоқликларни танқид қамчиси билан қалтақлади, уларда қўллик билан ислохотлар ўтказиш лозимлигини талаб қилиб чиқди.

Ўзбек халқининг оммавий ҳикоялари, ашулалари, наъвалари, киникчиликлари кўчаларда кўгирчоқ ўйин

кўрсатадиган сайёр артистлар томонидан ўлкама-ўлка олиб юрилар, халқ орасига тарқатилар эди.

Меъморчилик соҳасида бу даврда йирик ҳашаматли саройлар, мадрасалар, карвонсаройлар, усти берк бозорлар, расталар, работлар, меҳмонхоналар, кўприклар, қурилди. Лекин буларда безак, нафислик, улугворлик Темур вақтидаги дабдабали қурилишлардан фарқ қилар эди.

XVI — XIX асрларда қорақалпоқлар

Қорақалпоқлар ҳақидаги ёзма манбалар XVI асрга тўғри келади. Бунда Бухоро амири Абдуллахоннинг 1588 йилда Сигнақ яқинидаги Зияуддин

мақбарасини қорақалпоқларга бериши ҳақида гапирилади. Манбаларнинг гувоҳ беришича, улар Орол бўйларида яшаганлар ва тил жиҳатидан турк тиллари таркибига кирган. Дастлаб массагетлар, кейинроқ кипчоқлар, эра-мизнинг бошларига келганда шарқдан келган хунлар, IV асрда эфталитлар, VI асрда турк қабилалари қорақалпоқларнинг этногенезига таъсир кўрсатган бўлсалар, уларнинг халқ бўлиб шаклланишида кипчоқлар, ўғузлар, дафити кипчоқларнинг ҳиссаси бор.

Қорақалпоқлар асосан кучманчи бўлиб, «Қирққиз»нинг берган хабарига кўра, улар деҳқончилик, богдорчилик билан ҳам шугулланганлар.

XVII асрда қорақалпоқлар Туркистондан Хивага қадар бўлган Орол бўйларини эгаллаган. XVII — XVIII асрларда улар казак хонларига, Зарафшон қорақалпоқлари деб аталган маълум бир қисми эса Бухорога бўйсунган.

XVII асрда қорақалпоқлар жулғарларнинг сиқувига учраб иккига бўлиниб кетди. Уларнинг бир қисми Урал дарёси ҳамда Эмба кўли бўйларига, иккинчи қисми Ўрта Сирдарёга силжийди. 1743 йилда Жанидарё ёнидаги қорақалпоқлар ихтиёрий равишда Хива хонлиги фуқаролигини қабул қилади.

XIX аср ўрталарига келганда қорақалпоқлар асосан деҳқончилик билан шугулланди. Чимбой шаҳри аста-секин иқтисодий марказга айлана борди. Бу даврга келиб қорақалпоқлар шаклланиб бўлади. Бу жараёнда уларнинг уруғини ташкил қилган «Ўн тўрт улус», 8 қабила иштирок этади. Ер жамоалар кўлида бўлиб, у қабилаларга кўра тақсим қилинар, чорва эса қайси қабилага тегишли бўлишидан қатъи назар хусусий ҳисобланилар эди. Сув келтириш, ариқ қазиш ишлари жамоатчилик асосида олиб бориларди.

Қорақалпоқлар Хива хонлигига закот (чорвадан), салгут (ердан) каби солиқларни тўлаб туриши шарт эди. 1828 йилда улар хонларнинг зулмига қарши кўзғолон кўтарди. Кўзғолонга Олакўз лақабли Эрназар деган қорақалпоқ бийи (бойи) бошчилик қилди. 1858—1859 йилларда Хива хонлари зулмига қарши қорақалпоқлар яна кўзғолон кўтарди. Кўзғолончилар рус подшолиги фуқаролигига ўтишни маъқул кўрдилар. Бу ҳақда уларнинг икки марта мактуб юборганлари маълум. Лекин кўзғолонлар шафқатсизлик билан бостирилди, экинзорлар пайҳон қилинди, аҳоли кўплаб қирилди. Бу қонли воқеалар қорақалпоқ адабиёти классиги Ажиниёзнинг «Бўз ўтов» поэмасида ўз ифодасини топган.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш ва нималарга жавоб топши керак?

1. XVI—XVIII асрларда Ўрта Осиёда ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий тузум.
2. Ўзбек хонлиқларининг ташкил топishi.
3. XVI—XVIII асрларда ўзбек хонлиқларида маданият, савдо ва хунармандчилик.
4. XVI—XIX асрларда қорақалпоқлар.

Нималарни ўқиш керак?

1. Б. Аҳмедов. Кўчманчи ўзбеклар давлатининг ташкил топishi. Тошкент, «Фан», 1961.
2. Б. Аҳмедов. Хондамир. Тошкент, «Фан», 1965.
3. Х. Зиёев. Сибирлик ўзбеклар (XVI—XIX асрлар). Тошкент, Ўздавнашр, 1958.
4. Х. Зиёев. XVIII асрда Ўрта Осиё ва Урал бўйлари. Тошкент, «Фан», 1973.
5. К. Мақсудов. Қисмат. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил 8 сентябрь.

8- §. ЎРТА ОСИЁ ХОНЛИҚЛАРИНИНГ ЧОРИЗМ ТОМОНИДАН БОСИБ ОЛИНИШИ

XIX асрнинг иккинчи чорагида чоризм халқ хўжалигида катта ўзгаришлар рўй берди; тўқимачилик саноати ривожланди, ёлланма меҳнатдан фойдаланиш авж олди. Аммо рус товарларига юқори даражада бож белгиланиши уларни Ўрта Осиёга олиб келиш ишини бирмунча қийинлаштирди. Шу муносабат билан рус савдогарлари ҳукуматга тавсир ўтказиб, Ўрта Осиё хонлиқларига

нисбатан қатъий ҳаракат қилишни талаб қила бошладилар. Рус матбуотида шов-шувлар бошланди.

XIX асрнинг 30-йилларида Ўрта Осиёга Англия саноатида ишлаб чиқилган маҳсулотлар кўплаб киритила бошлади. Маҳаллий бозорларда арзон ва сифатли инглиз товарларининг тез ўсиши рус товарларига бўлган эҳтиёжни камайтирди.

Боскинчилик ҳаракатларининг бошланиши

XIX асрнинг 50-йилларига келганда чоризмнинг фақат Европадагина эмас, Шарқда ҳам аҳволи ларзага келмоқда эди. Чоризмнинг заифлашганлигидан фойдаланган инглиз ва турк айғокчилари Ўрта Осиёда фаоллашиб борди ва Россияга қарши курашмоқ учун ҳар учала хонликни бирлашишга чақира бошлади. Бу воқеалар чоризмни Ўрта Осиё масаласида жиддий шуғулланишга олиб келди.

Ўрта Осиё хонликларидан олиб кетилаётган пахта рус тўқимачилик саноати учун беминнат манбага айланиб бормоқда эди, бинобарин, ҳукуматда ҳам Ўрта Осиёни босиб олиш долзарб ва кун тартибига кўйилган вазифалардан эканлигини тушуна бошладилар. XIX асрнинг ўрталарига келганда козок даштларини босиб олиб, Раим, Оқ мачит, Туркистон, Авлиё Ота, Марки, Пишпек, Верное, Қопал, Аягуз, Семипалатинск қалъаларини қуриб, Ўрта Осиёга қурол кучи билан бостириб кириш учун зўр ҳарбий, сийёсий тайёргарлик ишларини бажариб олган чоризм Чимкент, Авлиё Ота, Туркистон шаҳарларини босиб олиб 1864 йил баҳорида Тошкентга яқинлашди. Лекин бу йили уни ололмасдан Чимкентга чекинади. 1865 йилнинг 14—16 майларида бўлган каттиқ жанглардан сўнг Тошкент олинади.

Тошкентнинг босиб олинishi халқаро муносабатларда чоризм аҳволини оғирлаштирди. Бунинг устига Тошкентни Қўқон хонлигидан босиб олиш учун Бухоро амири йўлга чиққан эди. Аммо 1866 йил 24 майда Хўжанд яқинида унинг қўшинлари тор-мор қилинади. Кўп ўтмай Ўратепа ва Жиззах ҳам босиб олинди.

1847—1867 йиллар давомида қуйи Сирдарёдан Етти-сувга қадар босиб олинган ерлар ҳисобидан пойтахти Тошкент шаҳри бўлган Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилди. Унинг генерал-губернатори қилиб подшонинг яқин кишиси Кауфман тайинланди. Унга чекланмаган ваколатлар берилдики, бундан Ўрта Осиёни босиб олиш

ишини охирига қадар етказиш кун тартибига қўйилганлигини тушуниш кийин эмас эди.

Бухорога қарши фаол ҳарбий ҳаракатлар бошладан олдин ўз орқасини мустаҳкамлаб олиш мақсадида Кауфман Қўқон хони Худоёрхон билан битим имзолади. Унга кўра, хонлик ерларида рус савдогарларининг эркин юриши, бож тўламаслиги, маҳаллий савдогарлар билан тенг ҳуқуқли бўлиши таъминланди. Чўпонота тепалигида Бухоро амири тўла тор-мор қилинган, 1868 йил 2 майда Самарканд таслим бўлди. 18 майда Каттақўрғон олинди. Тузилган битимга кўра босиб олинган ерлар Россияга ўтди, амир 500 минг сўм товон тўлайдиган бўлди.

Бухоронинг тор-мор қилиниши ва битим тузилиши Англия ҳукуматини ташвишга солди. Элчилар ўзаро учрашиб ораликда дахлсиз масофа қолишига келишдилар.

1873 йил 29 майда Хива штурм билан олинди. Қўлдан кетган ўнг қирғоқ Амударё ерлари Россияники деб таъминланди. Шунингдек Хива хони 2200 минг сўм жарима — товон тўлайдиган бўлди. Бухоро ва Хива хонлиқларининг тор-мор қилиниши Қўқон хонлигини босиб олиш ишини тезлаштирди.

1873 — 1876 йиллардаги кўзғолонлар ва Қўқон хонлигининг босиб олиниши

Қўқон хонлигида сиёсий ва иқтисодий ҳуқуқсизлик, вилоят ҳокимларининг ўта золимлиги, сон-саноксиз солиқлар аҳолининг сабр қосасини аллақачон тўлдирган эди. 1867 йилда Авлиё ота ва Чимкент казаклари, 1871 йил баҳорида

Сўх қирғизлари хон зулмига қарши кўзғолон кўтарди. 1873 йилда Мулла Исҳоқ Ҳасан ўғли бошчилигида Пулатхон номи билан Марғилонда кўзғолон кўтарилди. Бу кўзғолонга Мусулмонкулнинг ўғли Абдурахмон Офтобачи ҳам қўшилди. 1874—1875 йилларда Пулатхон билан Худоёрхон ўртасида бир неча бор тўқнашувлар бўлиб турди. Қўшин бошлиқлари хоинлик қилган 1875 йил 22 июлда Худоёрхон сарой аҳли билан Хўжанд орқали Рус давлати паноҳига ўтиш учун Тошкентга кочади. Унинг ўғли Насриддинхон хон деб эълон қилинади. Бир неча тўқнашувлардан кейин Насриддин ҳам енгилади, оқ подшо ҳокимиятини таъминлади ва қочиб кетади. Мулла Исҳоқ эса ўз шериклари билан таслим бўлишни истамай курашни лавом эгтираверади. Бирок кўзғолонга тасодифан қўшилган Офтобачи бошлиқ феодал гуруҳлар сотқинлик қилиб, кўзғолончилар қучини заифлаштириган, 1878 йил 28 январга ўтар кечаси Пулатхон лагерига ҳужум қилинади

ва кўзғолончилар кириб ташланади. Қочиб кетган Пўлатхон кўп ўтмасдан ушлаб олинади ва февраль ойининг бошларида Марғилоннинг бозор майдонига тушланган мингларча халқ олдида, барабан садолари остида дорга осилади. Қолган кўзғолончилар ҳам осилади, сурғун килинади, турмага ташланади. Кўзғолоннинг тор-мор килиниши муносабати билан 1876 йил 19 февралдаги фармонга кўра Қўқон хонлиги тугатилади, унинг ерлари Туркистон генерал-губернаторлигига қўшиб юборилади.

Шундай қилиб, чор армиясига қарши қаратилган бу кўзғолонларда меҳнаткаш халқ оммаси асосий куч бўлиб қолаверди. Кўзғолонларга қўшилган феодал аристократияси ва дин пешволари ҳаминша ўз фойдаларини кўзладилар, шу мақсадда хоинлик қилиб турдилар. Чоризм эса уларни ўз томонига қаратиш мақсадида уларнинг мол-мулкларига тегмасдан катта-катта ер участкалари ва пул билан мукофотлаб турди.

Ўрта Осиёдаги хонликларнинг чоризм томонидан енгилиши жуда кўп сабабларга эгадир. Хонликлардаги ҳарбий кучлар замонавий қуроолларга эга эмас эди. Мамлакатда қуроол ишлаб чиқарадиган саноатнинг ўзи ҳам йўқ эди. Армия ўргатилмаган, замонавий уруш тактикасини билмас эди. Армия бошлиқлари ҳам ҳарбий билимда ғирт саводсиз кишилар эди, уларнинг ҳарбий ташкилотлари йўқ эди. Шунингдек хонликлар ўртасидаги ўзаро келишмовчиликлар, феодал можаролар уларни ягона куч бўлиб зўр душманга қарши бирлашиш имконини бермади.

Чоризм Ўрта Осиёни мустамлакага айлантириш, халқларни қул қилиш, унинг тилини, маданиятини йўқ қилиш, битмас-туганмас бойликларини эгаллаш мақсадида босиб олди. Амалда ҳам худди шундай қилинди. Эҳтимол, К. Маркс айтганидек, чоризм Ўрта Осиё халқлари учун маълум даражада ижобий роль ўйнаган бўлса ўйнагандир. Лекин буни ҳам чоризм фақат ўз мақсади сари маҳаллий халқларни талаш, юлиш, хом ашё бойликларини олиб чиқиб кетиш мақсадида қилди. Масалан, Закаспий темир йўлларининг қурилиши Ўрта Осиё капиталини оча бошлаган экан, миллий бойликлар кейинчалик ўша йўллар ёрдамида ҳисобсиз равишда олиб чиқиб кетила бошланди.

Ўрта Осиё ерлари босиб олингандан кейин бу ерларга Россиядан турли тоифадаги муттаҳамлар, порахўрлар, юлғичлар, осонгина бойиб олишни истаган бетайин

нухалар оқиб кела бошлади. Бу ерда пахта касаллигига жазманлик бошланди. Масалан, 1884 йилда 300 десятина ерга пахта экилган бўлса, 1889 йилга келиб 44 550 десяти-на ерга пахта экилди. Агар 1888 йилда 873 000 пуд пахта етиштирилган бўлса, 5 йилдан кейин бу кўрсаткич 3 588 025 га етди. Шундай қилиб, пахта етиштириш йилдан-йилга кўпайиб борди, 1914 йилга келиб, фақат рус тўқимачилик саноати учун Ўрта Осиёдан 269 млн. сўмлик пахта толаси олиб чиқиб кетилди.

Хуллас, юқорида келтирилган далиллар битмас-туганмас бойликка кон ва макон бўлган ўлкани куч ишлатиш, дарё-дарё кон оқизиш билан, қуролсиз аҳолини кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган ваҳшийликлар қилиш билан босиб олишга олиб келганлигини тасдиқлайди. Бу фақат чоризмгагина хос ваҳшийлик эди. Чоризм пахта, ипак, қуритилган ва ҳўл мевалар, ер ости ва ер усти бойликларига ўта муҳтож мамлакат эди.

Халқ ҳаракатлари Чоризмнинг феодал крепостнойлик ва мустамлакачилик сиёсатига қарши Ўрта Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистон ерларида халқ кўзғолонлари бўлиб турди. Чунончи, 1885 йилда Наманган, Бухоро, Андижон, Ўш, Марғилон шаҳарларида кўзғолонлар бошланди. Булар ичида Фарғонада бўлиб ўтган Дарвишхон тўра бошлик кўзғолон чоризмни даҳшатга келтирган энг катта кўзғолонлардан бири эди. 1892 йилда Тошкентда «вабо бунти» деб аталган ва 1898 йилда Андижондаги Дукчи эшон кўзғолонлари ҳам шулар жумласидан бўлиб, бу кўзғолонлар чоризмнинг Ўрта Осиёдаги мустамлакачилик сиёсатига жуда катта зарба берди, уни иктисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан каттик заифлаштирди.

1868 йилда Самарқанд олингандан кўп ўтмай бу ерда ҳам халқ кўзғолони келиб чиқди. Чоризм бу кўзғолонни ҳам дарё-дарё кон тўкиш билан бостирди. Ўша йили Бухоро олингач, шарқий ва тоғли Бухоро ерларини босиб олишга киришилди. Бу ерларда ҳам салгина қаршилик кўрсатганлар қаршилик кўрсатмаганлар билан биргаликда қириб ташланади.

80—90-йиллардаги уруш ҳаракатлари билан жанубий тоғли ерларни босиб олиш ишлари яқунланди. 1885, 1887 ва 1895 йилларда тузилган битимларга биноан Англия, Россия, Хитой ва Афғонистон чегара районлари ерлари аниқланди ва шундай қилиб чоризмнинг жанубга томон силжиши тўхтатилди.

Чоризм босиб олган ерларда маҳаллий халқлардан ҳамиша кўрқар, хавфсирар, шунинг учун уларнинг ҳар қандай ҳақ-ҳуқуқларини йўқ қилиб, тилини таҳқирлаб, маданиятига кишан солиб, мактабларини тугатиб, уларни ижтимоий-сиёсий, маданий, иқтисодий ва ҳарбий қолқликда сақлаб туриш учун ўзининг бюрократик, чиновниклик, ҳарбий, мустамлакачилик бошқариш усулини жорий қилдики, бунда энг қуйи мансабдан энг юқори мансабга қадар бўлган ҳамма лавозимлар фақат рус ҳарбий тўралари орқали идора қилинадиган бўлди. Ўрта Осиё босиб олингач маҳаллий халқлар ёт аҳолига айлантирилди. «Буюк давлатчилик» сиёсатига амал қилган рус тўралари маҳаллий аҳолини доим камситар, ҳақоратлар, қулликда ва асоратда сақлар, миллий зулмни авж олдирар эди.

Иқтисодий аҳвол Ўрта Осиёнинг асосий сугориладиган ерларида пахта экила бошланди. Натижада Андижон Қўқон, Фарғона, Наманган, Амударё, Каттакўрғон, Тошкент, Самарқанд, Жиззах каби волостларда илгари ўзлари учун нимаики керак бўлган бўлса, масалан, ғалла, гўшт, жўхори, ёғ, узум, полиз экинлари, боғдорчилик маҳсулотлари кабилар етиб, ортиб ётган бўлса, эндиликда сугориладиган ерларга пахта экилганлиги, тўқайзорлардан пахта учун янги ерлар очилгани, чорвадорларга қарашли ўтлоқзорлар йўқ қилиниб ёки тўғридан-тўғри босиб олинганлиги учун чорва молларига яйловлар қолмаганлиги сабабли бу районларда жуда кўп маҳсулотларга эҳтиёж ошиб кетди ва бошқа жойлардан қиммат баҳода сотиб келтириладиган бўлинди. Хива хонлигида ҳам шундай ҳолат юз берди.

Баъзи бир тарихчилар пахта туфайли Ўрта Осиёда экин майдонларининг кўпайишини, уни қайта ишлаш учун дастлабки пахта заводларининг пайдо бўла бошлашини, 1865—1900 йилларда Самарқанд, Сирдарё, Фарғона волостларида 170 та, 1900—1910 йилларда 220 та, 1910—1914 йилларда 180 та саноат объектларининг пайдо бўлишини, шунингдек маҳаллий ишчилар синфининг ҳам пайдо бўлганлигини, бинобарин, ишлаб чиқариш кучларининг нисбатан жонлана бошлаганлигини чоризм томонидан маҳаллий аҳоли манфаати учун қилинган хайрли иш эди деб, чоризм шаънига мадҳиялар ўқиб, аюҳаннос солган эдилар. Бу волюнтаризм йўналиши ҳукмрон бўлиб турган, лаганбардорлик ва хушомадгўйлик фуқаролик ҳуқуқини олган, тарихий далиллар текширилмасдан, чуқур ва ҳар

тарафлама ўрганилмасдан, тепкиланиб ётган бир вақтда виждон ва ҳақиқатга қарши бориб, давр талабига кўра мослашиш ана шу тарихчилар учун табиий бир ҳол эди. Бизнинг фикримизча, пайдо қилинган дастлабки саноат объектлари пахта хом ашёси ҳажмини, микдорини камайтириб олиб кетиш мақсадида фақат рус тўқимачилик саноати манфаати учун қилинган иш эди, холос. Иккинчидан, пайдо бўлган саноат объектлари ҳали капитализм эмас, у ўз ҳажми, ишлаб чиқариш қуввати, ишчилар концентрацияси билан капитализмнинг ривожланишига ҳисса қўша олмас эди. Баъзилар даъво қилганидек, ҳали бу ерда капитализм ривожланди эмас, балки «капитализмнинг етарли ривожланмаганлиги» учун маҳаллий халқлар кўпгина қийинчиликларни бошидан кечирмоқда эди. Ўрта Осиёда пайдо бўлаётган капитализм мажруҳ капитализм эди. Чунончи, чоризм ўзи Европа мамлакатларига нисбатан қолоқ, ярим феодал, ярим қарам, ярим ривожланган капиталистик мамлакат бўла туриб босиб олинган Ўрта Осиёга капитализмни олиб келиши мумкин эмас эди.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш ва нималарга жавоб бериш керак?

1. Нима учун чор Россияси Ўрта Осиёни шу қадар осоиғина босиб олди?
2. Туркистондаги иқтисодий аҳвол.

Нималарни ўқиш керак?

1. Ҳ. Зиёев. Чоризм истилоси. Шарқ юлдузи, 1990, 8- сон.
2. А. Абдурасулов. Ковун пўстида сирли план. Фан ва турмуш, 1984, 2- сон.
3. М. Ганиева. Дўст ва раҳнамо. Меҳнат ва турмуш. 1974, 8- сон.
4. И. Сулаймонов. Ёиллар. «Тошкент ҳақиқати», 1964 йил 22 ноябрь.

9- §. ТУРКИСТОН — МУСТАМЛАКА

1864—1876 йиллардаги ҳарбий ҳаракатлар натижасида Қўқон хонлиги тугатилди. Бухоро ва Хива хонликлари чоризмнинг протекторатига айланди. Ҳар иккала хонликнинг 2/3 қисм ерлари, Қўқон хонлиги эса тамомила Россияга қўшиб юборилди. Энди босиб олинган янги ерларни қандай қилиб идора қилиш масаласи келиб чикди. Чоризм бу ерларда ўзнинг ўрганган системасини, яъни ҳарбий чиновниклик, миллий бюрократик, мустамлакачилик, феодал шовинистик, крепостнойлик сиёсатини жо-

рий қилишга қарор қилди. Бунга кўра энг қуйидан энг олийга қадар бўлган ҳокимият рус ҳарбий офицерларигагина берилди. Шунингдек 1865, 1867, 1873 ва 1886 йилларда ишлаб чиқилган, ҳар бир қайта ишлашда тобора кўпроқ миллий зулм ўтказишга қаратилган «Туркистон ўлкасини идора қилиш ҳақидаги қонун» пайдо бўлди. Қонунга кўра Туркистонни ижтимоий, иқтисодий ва маданий қолоқликда ушлаб туриш, ўлканинг миллий бойликларини имкон борича Россияга олиб чиқиб кетиш, пахтачиликни кўпайтириш, бунинг учун бошқа экин майдонларини қисқартириш бошланди.

Туркистон халқларининг икки томонлама эзилиши

Туркистондаги рус мустамлакачилиги Украина, Белоруссия, Кавказ, Волга бўйи халқлари, Урал, Сибирь ерларидагидан фарқ қилиб, бу борадаги ишлар ички ишлар вазирлигига эмас, балки тўғридан-тўғри ҳарбий вазирликка тааллуқли эди. Туркистон генерал-губернаторлиги қошида учта бўлим ташкил этилди: 1-бўлим идора ишлари, ўлка маъмуриятининг шахсий таркиби масалалари билан шуғулланади; 2-бўлим ер, солиқлар, қурилиш, алоқа, ўқув ва санитария масалалари билан шуғулланади; 3-бўлим эса молния масалалари, вақф ерлари масаласи ва Туркистонда яшайдиган ажнабий фуқароларнинг юриш-туриши масалалари билан шуғулланар эди. Булардан ташқари яна махсус дипломатик бўлим ҳам мавжуд бўлиб, у Бухоро ва Хива каби қўл ва оёқлари қирқиб ташланган давлатлар билан ҳар қандай масалаларни Россия фойдасига қаратиш мақсадида иш олиб борар эди.

Ҳоризм Туркистон ўлкасини қолоқликда сақлаш мақсадида қолоқ суд системасини сақлаб қолди. Чунки қўчманчиларда бий, ўтроқ халқларнинг қози, суд системаси шарнат, одат қоидалари бўйича иш қилар, бойлар эса йиғилишда пора бериш, иғво, сотиб олиш йўллари билан уч йилга сайланар эди.

Қози, унинг мирзаси (иш юритувчи), ясовули (пристав) судга иши тушган ҳар қандай одамни тунар, шилар эди. Суд ҳукмининг асослари шарнат асосида олиб борилар, жиноий ишлар ҳам, оддий маънавий ахлоқсизлик ҳам баб-баравар жазога тортилаверар, ёки аксинча, берилган пора ҳажмига қараб икки ҳолда ҳам оқланиб юборилаверар эди. Бировни калтаклагани учун бир қулик турма, кечаси бозор майдонида тентираб юрганлик учун уч ой турма жазоси белгиланар эди.

Тошкент шаҳри алоҳида идора қилинар эди. Шаҳар думасига сайланган депутатларнинг уч ёки икки қисмини руслар, қолган бир қисмини маҳаллий бойлар ташкил этарди. Думага сайланиш учун жуда катта пул сарф қилинар, ўтиб олингач, ўша пулларни қайтариб олиш учун порахўрлик, сотқинлик туфайли оддий халқ оммасининг териси юз марталаб шилинар эди.

Туркистон ўлкаси мустамлакага айлантирилгандан кейин бу ерда порахўрлик давлат сиёсати даражасига кўтарилди, тарих кўрмаган пасткашликлар, андишасизликлар, очкўзликлар, осонгина бойиб олиш учун хушомадгўйлик, лаганбардорлик, иккиюзламачилик, бузқчилик авж олди.

Босиб олингунга қадар Туркистон ўлкасида асосан деҳқончилик ва чорвачилик хўжалик услублари мавжуд бўлиб, деҳқонлар ўз ҳосилининг ўндан бири миқдорда, чорвадорлар эса бир йилда 3 сўм 50 тийин солиқ тўлар эдилар. Бу рус тўраларининг иштаҳасини қондирмади. Натижада солиқлар кўпайтирилди. Масалан, 1869 йилда Сирдарё вилояти аҳолиси 288 минг сўм солиқ тўлаган бўлса, 1882 йилга келиб 505 минг сўм солиқ тўлади. Бу миқдор кейинги ўн йилликларда сурункасига кўпайиб борди. Шаҳар аҳолиси 1885 йилги буйруққа кўра хунармандчилик маҳсулотлари ҳисобидан ҳам солиқ тўлайдиган бўлди.

Туркистон ерларига кўплаб рус казаклари кўчирилиб келтирила бошланди. Уларга энг яхши суғориладиган ерлар бўлиб берилди.

**Пахта яккаҳо-
кимлигининг
бошланиши**

Босиб оlingандан кейин ўлкада пахтачиликка алоҳида эътибор берилди; экин майдонлари кўпайтирилди. Масалан,

1884 йилда 300 десятина майдонга америка пахтаси экилган бўлса, 1889 йилга келиб 44550 десятина ерга пахта экилди. 1890 йилда 924 минг пуд америка пахтаси оlingан бўлса, маҳаллий пахтадан 358 минг пуд олинди. Четдан келадиган пахтага бож оширилди. Масалан, 1878 йилда ҳар бир пуд чет пахтаси учун 40 тийин тўланган бўлса, 1894 йилда 3 сўм 45 тийиндан тўланди. Эндилкда рус чиновниклари ёппасига «пахта касали»га чалинди. Маъмуриятга даҳли бўлган ҳар бир офицер ўзининг пахта плантацияларига эга бўла бошлади. Шундай қилиб, 5000 десятина пахта майдонлари рус плантаторлари қўлига ўтиб қолди.

Чоризм Туркистон ўлкасидан пахта олар эди, лекин

пахта навларининг яхшиланиши, экин майдонларини янги ерлар ҳисобига кўпайтириш, мелиорация системаларини яратиш, ирригация шохобчаларини қуриш соҳасида деярли ҳеч нарса қилмас эди. 1880 йилда Туркистон ўлкасидаги ҳамма ерларнинг 2 фоизини суғориладиган ерлар ташкил этар эди. Бу кўрсаткич Фарғона вилоятида 7 фоизга тенг эди. Ўша ерлар ҳам рус пахтачилиги учун банд эди. Натижада, биринчидан, бошқа экин майдонлари камайди. Илгари ўз ғалласини четга чиқариб сотадиган районлар эндиликда четдан ғалла келтира бошладилар. Иккинчидан, рус кўшинлари орқасидан Туркистон ўлкасига турли тоифадаги кишилар ҳам кўплаб келдиларки, улар қадимга шаҳарлар ёнида ўзлари учун янги шаҳарлар қура бошладилар. Янги шаҳарларда яшайдиган кишилар сабабли ҳар хил маҳсулотларга эҳтиёж ошиб борди. Демак, ана шу эҳтиёжларни қондириш учун шаҳарлар атрофида фақат бозорлар учун маҳсулот етказиб берадиган районлар пайдо бўлди. Учинчидан, пахта майдонларининг ўсиб бориши чорва майдонларининг ва моллар учун озуқа етказиладиган майдонларнинг қисқариб кетишига олиб келди. Натижада илгари чорва маҳсулотларини бозорларга чиқариб сотадиган районлар аҳолиси эндиликда бу маҳсулотларга зориқадиган бўлдилар.

Туркистон ўлкаси бойликларини тезроқ ва кўпроқ ташиб кетиш учун 80-йиллардан бошлаб Закаспий темир йўлини қуришга киришилди. Агар 1888 йилда Россияга 873 092 пуд пахта олиб кетилган бўлса, 1748 км узунликдаги Тошкент — Красноводск темир йўлининг қуриб битирилишидан кейин 1893 йилда 3 588 025 пуд пахта олиб кетилди. Темир йўлнинг ишга тушиши билан хом ашёни марказга олиб кетмасдан дастлабки қайта ишлашни шу ернинг ўзида амалга ошириш, сўнгра ярим тайёр маҳсулотни олиб кетиш мақсадида ўлкада пахта заводлари, ёғ-мой экстракция заводлари, ғишт заводлари, мастерскойлар қурила бошланди.

Темир йўлларнинг ва саноат тармоқларининг қурилиши билан ўлкада дастлабки маҳаллий ишчилар синфи пайдо бўла бошлади. Масалан, 1890 йилда темир йўл қурилишларида маҳаллий миллат вакилларида 798 та ишчи ишлаган бўлса, 1898 йилда уларнинг миқдори 950 тага кўпайди.

Туркистон ўлкасида ташкил этилаётган саноат объектлари биринчи навбатда чоризм манфаатлари мақсадида қурилган бўлса-да, улар Ўрта Осиёда маҳаллий

ишчиларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Агар 1880 йилга қадар Туркистонда жами 21 та саноат корхонаси мавжуд бўлган бўлса, 1880—1890 йилларда эса 63 та корхона қурилди. Шундай қилиб, XX аср бошларида Туркистонда 195 та турли саноат объектлари, шу жумладан, 52 та пахта заводи, 3 та ёғ-мой заводи, 6 та босмахона, 19 та вино заводи ва бошқа устахоналар бор эди.

1885 йилда Тошкентда ҳар бирида 10 та ишчиси бўлган ва бир йиллик кирим даромади 20 минг сўмга борадиган 27 та саноат марказлари мавжуд эди. Гарчи бу саноат-корхоналарида буг дўғателлари деярли бўлмаса ҳам улар ўлкада мавжуд бўлган энг оддий техникага асосланган, қўл билан бажариладиган хунармандчилик усулига нисбатан анча нағор суръатда ишлаб чиқариш усули ҳисобланар эди.

Ишчилар ҳаракати Маълумотларга кўра, ўлкадаги барча саноат корхоналарида 10 минг ишчи ишчилар, шундан 70,7 фоизни ўзбеклар, 22,8 фоизни руслар, 6,5 фоизни бошқа миллат вакиллари ташкил қилар эди. Корхоналарда меҳнат фавқулодда машаққатли эди; техника хавфсизлигига амал қилинмас, тез-тез бахтеиз ҳодисалар бўлиб турар, ўлган ёки мажруҳ бўлиб қолган ишчилар заводдан чиқарилиб ташланаверар, уларни ҳеч қим ҳимоя қилмас, иш вақтлари 12—14 соат давом этар эди. Маҳаллий миллат ишчиларининг бундай зўравонликка ва ҳақсизликка қарши чиқишлари 80-йилларга тўғри келади. 1885 йилда Панжикент кўмир конларида 90 ишчи, 1898 йил февраль ойида Қўқонда 130 ишчи ана шундай чиқишлар қилди. Ўша йиллари Самарқандда ҳам дастлабки чиқишлар бўлиб, завод-фабрика жихозларини синдириш, деразаларни қунпаяқун қилиш, цех бошлиқларини қалтақлаш воқеалари содир бўлди. Бундан кўриниб турибдики, маҳаллий пролетариат сиёсий жиҳатдан заиф, қолоқ, уюлмаган, уларда ҳали ички-лобий руҳ сингмаган эди. Ҳар ҳолда рус капитализми сабабли миллий пролетариатнинг пайдо бўлиши ва унинг рус пролетариати билан бирлашиб чоризмга қарши бош кўтариши Туркистоннинг бундан кейинги тарихий тараққиётида маълум даражада роль ўйнади.

Савдо 80—90-йилларда саноат марказларининг пайдо бўлиши ўлкада маҳаллий миллий буржуазиянинг пайдо бўлишига ва кўпайишига сабаб бўлди. Туркистон ўлкасида савдо муносабатлари уч

омил: ички савдо, Россия билан товар алмашув ва қўшни мамлакатлар билан савдо муносабатлари асосида ривожланиб борди. Ҳар учала савдо муносабатлари ичида Россия билан товар алмашув савдоси биринчи ўринда турар эди. Айниқса, 1890 йиллардан кейин Ўрта Осиё темир йўлининг ўтказилиши билан қозоқ даштлари, жанубий Урал районларидан ўтадиган қадимги қарвон йўллари ўз аҳамиятини йўқотди. Юк ва савдо товарлари темир йўллар орқали ташиладиган бўлди. 1890 йилда 5 000 000 пуд юк ташилган бўлса, шундан 60 фоизи пахта, ҳўл ва қуритилган мевалар, ипак хом ашёси, пахта ёғи, терилар, қунжара, қунжут ва бошқа нарсалар эди. Ўрта Осиёга асосан галла, ун, чой, қурилш материаллари, ип-газлама, жун газлама, қанд, темир, темир буюмлар, чўян, чинни идишлар олиб келинар эди.

Савдонинг тобора ўсиб бориши Ўрта Осиёдаги деярли ҳар бир шаҳарда бож пунктларининг пайдо бўлишига ва уларда назорат ўрнатилишига сабаб бўлди. Шаҳарлар савдо маркази ҳисобланар, улгуржи ва чакана савдо ҳам шаҳар бозорларида бажарилар эди. Етиштирилган пахта-нинг аллақачонок ҳақи тўланган бўлиб, рус пахтафуруш чайқовчиларига даромад сувдай оқиб келаверар, пахта етиштирган хўжаликлар эса қузда ҳеч нарасиз қолаверар эди.

Хунармандчилик нисбатан синган бўлса ҳам, аммо эгар, жабдук, зебу зийнат, кетмон, пойтеша, кийим, дуппи, гилам, шолча, сандиқ, ничок, арава, қулоччилик буюмлари ишлаб, чиқариш давом этар, бу товарларга нисбатан бозорларда ҳам талаб катта эди.

Маҳаллий судхўрлар ўз капиталларини 10,20, баъзан 50 фоиз ҳисобида бериб, улар ҳам капиталистик бойиш йўлига кириб олган эди. Капиталистик ишлаб чиқариш элементлари пайдо бўлишиндан қатъи назар, Туркистонда ҳали қўл меҳнати маҳсулотларига эҳтиёж катта эди.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш керак?

1. Чор Россияси томонидан Туркистон халқлари босиб олинишининг оқибатлари.

2. XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон халқларининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи.

Нималарни ўқиш керак?

1. Ҳ. Зиёев. Халқ ҳаракати. Гулистон, 1988, 9-сон.

2. Ҳ. Бобобеков. Нарх-наво, солиқ ва қўзғолонлар. Фан ва турмуш, 1991, 2-сон.

3. А. Бердимуродов. Топталган мерос. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил 3 август.

4. Г. Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Шарк юлдузи, 1990, 4, 5, 6-сонлари.

5. И. Маҳмудов. Озодлик қахрамонларининг ёд этайлик. Фан ва турмуш, 1990, 9-сон.

6. Х. Даврон. Тарих мезони — ҳақиқатдир. Шарк юлдузи, 1989, 17-сон.

10-§. XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДА ТУРКИСТОН ХАЛҚЛАРИ МАДАНИЯТИ

Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олингандан кейин бу ерда юз берган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар XIX аср охири ва XX аср бошларига келиб ўлка халқлари маънавий ҳаётининг ҳам ўзгаришига сабаб бўлди. Шубҳасиз, чоризм Ўрта Осиёга ҳеч қандай илгор гоёларнинг кириб келишини истамас эди. Лекин ҳар қандай таъжикларга, кийинчиларга қарамадан бу ерларга янги гоёлар, илгор ижтимоий фикрлар кириб кела бошлади.

Аввало, капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг пайдо бўлиши сабабли ўлкада маҳаллий капиталистлар ва маҳаллий пролетариат пайдо бўла бошлади. Бу икки, бир-бирига душман синфлар ўртасидаги қарама-қаршилик ижтимоий фикрларда ўз аксини кўрсатмай қолмас эди. Жамиятда рўй бераётган ўзгаришларни «Туркистон вилояти газетаси» ходими Муҳаммад Олим Маҳмуд тўла қувватлаб чиқди. У чор Россияси маҳаллий ҳокимларининг сиёсатини, миллий зулмин, ташкил этилаётган рус-тузем мактабларини кўкларга кўтарди, лекин шарнат қонуналарини, Куръон талабларини ўзгартмаслик, уларни саклаб қолишни талаб қилди. Рус илгор демократик маданияти таъсири билан Ўзбекистонда ҳам Ўрта Осиёда рўй бераётгани каби илгор мафкура ривожлана бошлади. Бу мафкура ўз илдилари билан ҳукмрон синфлар мафкурасидан тамомила бошқа, меҳнаткаш халқ оммасини ҳимоя қиладиган Жомий, Навоий, Турди, Махтумқули каби илгор адабиёт вакилларининг анъаналарини давом эттириб, янги тарихий мураккаб шаронгда шакллана борди. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаган Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Завкий, Ҳамза ва хоказоларнинг адабий фаолликлари бу даврда муҳим ўрин тутди. Улар ўз гоёларида меҳнаткаш халқ манфаатларини ҳимоя қилди, илгор рус маданиятини

ижодий ўрганишга ва уни кенг ёйишга, Ўрта Осиёда хўжалик ва маданий ҳаётни ривожлантиришга қаратилган талаблар билан чиқди.

Машҳур тожик мутафаккир ва публицисти Аҳмад Дониш (1827—1897) Бухорода яшаб ижод этди. У 1850 йилда амир Насрулло талаби билан Бухоро элчилари таркибида Москвага ва Петербургга боради, кейинроқ яна икки марта Россияга саёҳат қилади. Бу саёҳатлар жараёнида у Россия маданияти, фани, техникаси, илғор ижтимоий фикрлари билан атрофлича танишади. Айни вақтда ўз юртини Россия билан солиштириб туриб, унинг фан ва техника, бошқарув системаси жиҳатидан нақадар орқада қолганлигини, чириб кетганлигини сезади ва бу қоқоқликнинг бош айбдори амирнинг олиб борган феодал, адолатсиз, ҳеч қандай қонун-қоида билан чекланмаган жиноий хатти-ҳаракатлари ва сиёсати деб тушунади. Диндорларнинг ўта реакционлигини, ҳар қандай эркин фикрларга йўл бермасликларини ҳам у қоқоқликнинг сабабларидан бир деб ҳисоблади.

А. Дониш ўз юртини обод қилиш мақсадида ислоҳот лойиҳасини ишлаб чиқди. Унинг асосий талаблари Амударёдан Бухорога қадар канал казиш, қум кўчишларини тўхтатиш учун воҳалар ташкил қилиш, ўлканинг табиий бойликларини ўрганиш ва мамлакат ривожини учун ишлатиш, фан ва маърифатни ривожлантириш, уни аҳолига бериш, яқинлаштиришдан иборат эди. Лекин у бу лойиҳанинг амир замонида амалга ошмаслигига ишонар эди.

Бу давр демократик адабиётнинг яна бир вакили Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фуркатдир. У 1858 йилда Қўқонда туғилди. Фуркат ўз замонасининг ўта адолатсизликларига, Қўқон бойларининг жоҳилликларига, амалдорларнинг ваҳшийликларига, диндорларнинг ўта реакцион таълимотига, умуман ўлкани қоқоқликда, жаҳолатда ушлаб турган ҳукмрон синфларга қарши битмас-туганмас нафрат билан ижод қилди, подшони, унинг ҳамтовоқларини кўкларга кўтариб хушомадгўйлик қилдиган сарой шоирларини танқид қилди. Унинг фикрича, шоир — бу объектив реаллик бўлиб, дунёни, воқеа ва ҳодисаларни қандай бўлса шундайлигича одамларга тушунтирувчи, уларнинг тушуниб олишлари учун ёрдам берувчи шахсдир. У илғор рус маданиятини, фан ва техникасини ўрганишни тарғиб қилди.

Чоризм томонидан миллий мустамлакачилик амалга

3. *А. Бердимуродов*. Топталган мерос. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990 йил 3 август.

4. *Г. Вамбери*. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Шарқ юлдузи, 1990, 4, 5, 6- сонлари.

5. *И. Маҳмудов*. Озодлик қахрамонларини ёд этайлик. Фан ва турмуш, 1990, 9- сон.

6. *Х. Даврон*. Тарих мезони — ҳақиқатдир. Шарқ юлдузи, 1989, 17- сон.

10- §. XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДА ТУРКИСТОН ХАЛҚЛАРИ МАДАНИЯТИ

Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олингандан кейин бу ерда юз берган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар XIX аср охири ва XX аср бошларига келиб ўлка халқлари маънавий ҳаётининг ҳам ўзгаришига сабаб бўлди. Шубҳасиз, чоризм Ўрта Осиёга ҳеч қандай илгор гоёларнинг кириб келишини истамас эди. Лекин ҳар қандай таъқиқларга, қийинчиликларга қарамадан бу ерларга янги гоёлар, илгор ижтимоий фикрлар кириб кела бошлади.

Аввало, капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг пайдо бўлиши сабабли ўлкада маҳаллий капиталистлар ва маҳаллий пролетариат пайдо бўла бошлади. Бу икки, бир-бирига душман синфлар ўртасидаги қарама-қаршилик ижтимоий фикрларда ўз аксини кўрсатмай қолмас эди. Жамиятда рўй бераётган ўзгаришларни «Туркистон вилояти газетаси» ходими Муҳаммад Олим Маҳмуд тўла қувватлаб чиқди. У чор Россияси маҳаллий ҳокимларининг сиёсатини, миллий зулмни, ташкил этилаётган рус-тузем мактабларини кўкларга кўтарди, лекин шарнат қонуларини, Қуръон талабларини ўзгартмаслик, уларни сақлаб қолишни талаб қилди. Рус илгор демократик маданияти таъсири билан Ўзбекистонда ҳам Ўрта Осиёда рўй бераётгани каби илгор мафкура ривожлана бошлади. Бу мафкура ўз илдишлари билан ҳукмрон синфлар мафкурасидан тамомила бошқа, меҳнаткаш халқ оммасини ҳимоя қиладиган Жомий, Навоий, Турди, Махтумқули каби илгор адабиёт вакилларининг анъаналарини давом эттириб, янги тарихий мураккаб шароитда шакллана борди. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаган Аҳмад Дониш, Фуркат, Муқимий, Завкий, Ҳамза ва хоказоларнинг адабий фаолликлари бу даврда муҳим ўрни тутди. Улар ўз гоёларида меҳнаткаш халқ манфаатларини ҳимоя қилди, илгор рус маданиятини

ижодий ўрганишга ва уни кенг ёйишга, Ўрта Осиёда хўжалик ва маданий ҳаётни ривожлантиришга қаратилган талаблар билан чиқди.

Машҳур тожик мутафаккир ва публицисти Аҳмад Дониш (1827—1897) Бухорода яшаб ижод этди. У 1850 йилда амир Насрулло талаби билан Бухоро элчилари таркибида Москвага ва Петербургга боради, кейинроқ яна икки марта Россияга саёҳат қилади. Бу саёҳатлар жараёнида у Россия маданияти, фани, техникаси, илғор ижтимоий фикрлари билан атрофлича танишади. Айни вақтда ўз юртини Россия билан солиштириб туриб, унинг фан ва техника, бошқарув системаси жиҳатидан нақадар орқада қолганлигини, чириб кетганлигини сезади ва бу қоқоқликнинг бош айбдори амирнинг олиб борган феодал, адолатсиз, ҳеч қандай қонун-қоида билан чекланмаган жиной хатти-ҳаракатлари ва сиёсати деб тушунади. Диндорларнинг ўта реакционлигини, ҳар қандай эркин фикрларга йўл бермасликларини ҳам у қоқоқликнинг сабабларидан бир деб ҳисоблади.

А. Дониш ўз юртини обод қилиш мақсадида ислоҳот лойиҳасини ишлаб чиқди. Унинг асосий талаблари Амударёдан Бухорога қадар канал қазини, қум қучишларини тўхтатиш учун воҳалар ташкил қилиш, ўлканинг табиий бойликларини ўрганиш ва мамлакат ривожини учун ишлатиш, фан ва маърифатни ривожлантириш, уни аҳолига бериш, яқинлаштиришдан иборат эди. Лекин у бу лойиҳанинг амир замонида амалга ошмаслигига ишонар эди.

Бу давр демократик адабиётнинг яна бир вакили Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатдир. У 1858 йилда Қўқонда туғилди. Фурқат ўз замонасининг ўта адолатсизликларига, Қўқон бойларининг жоҳилликларига, амалдорларнинг ваҳшийликларига, диндорларнинг ўта реакцион таълимотига, умуман ўлкани қоқоқликда, жаҳолатда ушлаб турган ҳукмрон синфларга қарши битмас-туганмас нафрат билан ижод қилди, подшони, унинг ҳамтовоқларини қўқларга қўтариб хушомадгўйлик қиладиган сарой шоирларини танқид қилди. Унинг фикрича, шоир — бу объектив реаллик бўлиб, дунёни, воқеа ва ҳодисаларни қандай бўлса шундайлигича одамларга тушунтирувчи, уларнинг тушуниб олишлари учун ёрдам берувчи шахсдир. У илғор рус маданиятини, фан ва техникасини ўрганишни тарғиб қилди.

Чоризм томонидан миллий мустамлакачилик амалга

оширилаётган, маҳаллий бойларнинг ўз халқи кўл-оёғини боғлаб чоризм оёғи остига ташлаб, бунинг эвазига янги-янги имтиёзлар олаётган бир вақтда Фуркат томонидан маҳаллий халқларнинг рус халқи билан дўст бўлишга, улардан ўрганиш ва ўзи учун турмушда фойдаланиш гоёларининг олға сурилиши жуда катта тарихий воқеа эди. Унинг бир қатор шеърларида рус фани, техникаси, санъати, ҳарбий ишлари, маданияти завқ билан куйланади.

Фуркат 1909 йилда Ёркент шаҳрида вафот этди.

Муҳаммад Аминхўжа ўғли Мирзахўжа (Муқимий) (1850—1903) ўзининг адабий фаолиятида адабиётда мавжуд бўлган реакцион оқимларга, сохтачиликка, Туркистондаги Аҳмад Яссавий, Бухородаги Баҳовуддин, Фарғонадаги Шохимардон, Самарқанддаги Хўжа Аҳрор мақбараларини «муқаддас» деб даъво қилиб, онг жиҳатдан қолоқ бўлган кишиларни лақиллатиб, уларни соғиб нчаётган фирибгарларга, жаҳолатпарастларга қарши кескин кураш олиб борди, аччиқ хажв шеърлар ёзиб, уларни таъкид қилди. У ўзининг «Рўза ҳақида», «Вексель», «Московчи бой», «Танобчилар» каби бир қатор шеърларида Туркистонда бўлаётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни, капиталистик савдога аралашган бойларнинг нақадар олғир, очкўз эканликларини, дин пешволарининг халқ оmmasига рўза тутишни тарғиб қилиб, ўзлари эса нақ тушлик пайтида кўй гўштидан тайёрланган шўрвани бугдой нон билан ичишларини, танобчиларнинг камбағаллар ерини ошириб, бойларнинг ерини эса камайтириб кўрсатаётганликларини аччиқ сўзлар билан, буюк ҳақиқат билан ифода этади.

Хуллас, А. Дониш, Фуркат, Муқимийларнинг адабий фаолиятини таҳлил қилар, уларнинг XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётга кўшган буюк ҳиссаларини таъкидлаб ўтар эканмиз, айти вақтда уларнинг жамиятдаги туб ўзгаришларга берган баҳолари маълум даражада чекланган эканлигини ҳам қайд қилишимиз керак, бу ўша вақтдаги Ўрта Осиёнинг сиёсий-иқтисодий қолоқлигининг бевосита таъсири эди.

1905—1907 йилларда бўлиб ўтган инқилобий воқеалар Туркистон ўлкасида ҳукмрон синфлар ва дин пешволарининг рус халқи билан маҳаллий халқлар ўртасида ўзаро ишончсизлик уйғотиш учун ўн йиллар давомида олиб борган реакцион ҳаракатларининг пуч эканлигини кўрсат-

ди. Инкилоб вақтида ва ундан кейин ҳам ҳар иккала халқ демократик кучлари феодал-патриархалчилик, буржуа-мустамлакачилик сиёсатини сақлаб қолиш ва Туркистон халқларини янада кўпроқ зулм гирдобига тортиш сиёсатига қарши бу ерда илғор ижтимоий фикрларнинг зудлик билан кенг тарқалишида кўп ишлар қилди. Ўлканинг илғор кишилари рўй берган вазиятда халқ оmmasини хоризмга қарши яна кўзғатиш, рус демократик кучлари билан бирлашиш ғояларини тарғиб қилиб хоризмга қарши ўзига хос кураш усулига ўтди. Фурқат ва Муқимий ғояларини мана шу кураш билан боғлаган сатирик, публицист шоирлардан яна бири Убайдулла Завкий эди.

Шоир Завкий (1853—1921) ҳам ўз асарларида Қўқондаги рус, ўзбек фабрикантларини, сохта мулла ва эшонларни, чор амалдорларининг очкўзлигини, уларнинг абадий ейдиган, аммо абадий тўймадиган кишилар эканлигини танқид қилади. Унинг «Ажаб эрмас» шеърида хоризмни ағдариб ташлаш ва юртда энди тинчлик, фаровонлик ўрнатилиши узок эмас деган ғоялар илғари сурилади.

Шоира Анбарнисо Қўқонда туғилди ва ижод этди. У ўз адабий фаолиятида демократик йўналишда туриб, бойларга, эшон ва қозиларга қарши нафрат билан битилган шеърлар ёзди. Анбарнисо шеърларида байналмилалчилик ғоялари устун туради. У жануб ва шарқ халқлари — араблар, афгонлар, цейлонликлар, ҳиндлар, кашмирликлар юзидан қора бўлсалар ҳам, аммо уларнинг қалби оппоқдир деб, халқларни ирқларга бўладиган ва камситадиган айрим кишилар устидан кулади.

Анбарнисо аёллар ҳақида завқ ва ачиниш билан гапиради. «Она Аристотель ва Платонни, Улуғбек ва Жомийни, Саъдий ва Фирдавсийни, Увайсий ва кўпгина буюк кишиларни дунёга келтирди, уларга ҳаёт берди, лекин онанинг ўзига эса ҳеч қандай ҳурмат йўқ», — дейди у асарларининг бирида.

Демократик шоирлардан яна бири Аваз Ўтар ўғли (1884—1919) бўлиб, у илғор ғояли табиб оиласида Хивада дунёга келди. Унинг отаси жуда маданиятли бўлиб, ўша муҳитдаги шоирлар ва илғор фикрли кишилар билан яқиндан мулоқотда бўлар, уйларида тез-тез мушоиралар уюштирар, буларнинг ҳаммаси ёш Авазга ижодий таъсир қилар эди. Ўз устида жуда кунт билан ишлаши оқибатида ёш Аваз аср бошидаёқ бутун Хоразмга танилган шоирга

айланди. Унинг шеърларида эзилган халқнинг мусибати, ҳақсизлик, адолатсизлик, зўравонлик, хон ва унинг амалдорлари томонидан халқ бошига ҳар қадамда ёғилиб турган зулм ғоялари баралла янгради. Хукмрон синфларни танқид қилгани учун Муҳаммад Раҳимхон II нинг буйруғи билан Аваз 200 дарра калтакланади ва жинни деб эълон қилинади.

1915—1919 йилларда Аваз уламоларга, сипохийларга ва ҳаёт ваҳшийларига қарши «Мактаб», «Тил», «Хуррият» каби шеърларида чуқур ижтимоий, сиёсий масалаларни кўтариб чиқди.

Садриддин Айний (1878—1954) ҳозирги Гиждувон районидаги Хўжа Сектар қишлоғида камбағал деҳқон оиласида дунёга келди. У турли таҳаллуслар билан шеърлар ёза бошлади. 1896 йилда Айний таҳаллусини ўзига бутунлай қабул қилади. Аҳмад Дониш асарларини ўқиб, илғор йўлга кирганлиги учун амир ва диндорлар уни таъқиб қилади. У қочиб кетади ва 1915—1917 йилларда Туркистонда бўлади. Бухорога қайтгач, у амирнинг буйруғи билан ушлаб олинади, калтакланади ва зиндонга ташланади. 1918 йилда уни рус солдатлари зиндондан озод қилади. Инқилоб ғалабаси ёш ёзувчи учун кенг ижодий имкониятлар яратиб берди.

XX аср бошларида Туркистонда илғор ғояларнинг тарқалишида Ҳамза Ҳакимзода Ннэзийнинг (1889—1929) ҳам роли жуда каттадир. Ҳамза муаллимлик қилади. 1909 йилдан бошлаб халқ орасида унинг шеърлари ёйилди. 1913 йилда у чет элга кетади. 1915 йилда Ҳамзанинг «Янги бахт» романи, 1916 йилда «Миллий кўшиқлар» шеърлар тўплами босмадан чиқади. У шеърларидан бирида «Уламолар, шайхлар, қозилар, эшонлар, бойлар, мингбошилар халқни умуман ўйламайди. Уларнинг ҳаммаси бир мақсад билан — халқни талаш мақсади билан яшайди», — деб ёзган эди.

1917 йил Октябрь инқилоби ғалабасидан илҳомланган Ҳамза ижодий ишларини кенг қўламда бошлаб юборади.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш ва нималарга жавоб топиш керак?

1. XIX асрнинг иккинчи ярмида рус маданияти таъсирида Туркистон халқлари ижтимоий, сиёсий ва фалсафий фикрларининг ривожланиб бориши.

2. Мустамлака зулми илғор кишилар адабий ва фалсафий фаолиятида қандай акс эттирилган?

3. Мустамлакачилик олиб келган иқтисодий, сийсий ва маданий салбий оқибатлар.

Нималарни ўқиш керак?

1. Х. Зиёев. Девор қуршовидаги ҳаёт. Шарқ юлдузи, 1983, 8- сон.
2. А. Жўрабоев. Биз киммиз. Халқ сўзи, 1990 йил 1 февраль.
3. Т. Раҳимов. Тарих садолари. «Ёш ленинчи», 1991 йил 14 июнь.
4. Хоразм ҳақида бир шингил. Фан ва турмуш, 1975, 10- сон.

11-§. XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАР

XIX аср охири ва XX аср бошларида Россия империализм босқичига қадам қўйди. Кавказ, Ўрта Осиё, Сибирь ва Шимолий районлар билан темир йўл алоқаларининг ўрнатилиши натижасида ички бозорлар янада кенгайди. Империалистик муносабатлар ҳукмронлиги билан монополиянинг мустамлака ўлкаларга нисбатан иқтисодий муносабати хусусияти ўзгарди. Рус тўқимачилик саноатида империалистик бирлашмаларнинг ташкил топиши билан Ўрта Осиё халқларига қилинаётган мустамлакачилик зулми янада кучайтирилди. Хом ашёларни олиб чиқиб кетиш билан бир вақтда Ўрта Осиёда хусусий банкларнинг айғокчилари, фирмалари, идоралари, омборлари, ваколатхоналари кўпайди. Улар ўз эгаларининг топшириғи билан маҳаллий бозорлардан ва аҳоли қўлидан пахта, жун, ипак, кўн ва бошқа хом ашёларни энг арзон нархда кўплаб сотиб ола бошладилар.

XX аср бошларига келганда Туркистон қишлоқ хўжалиги рус тўқимачилик саноати учун пахта хом ашёсини етказиб бериб турадиган базага айлантирилди. 1900 йилда Россия саноатида тўқимачилик саноати маҳсулоти 350 млн. сўм бўлган бўлса, 1913 йилда 900 млн. сўмни ташкил қилди. Агар рус тўқимачилик саноати 1886 йилда 10 455 минг пуд пахта толаси ишлатган бўлса, 1910 йилда 25 870 минг пуд пахта толаси ишлатди.

Оренбург — Тошкент темир йўлининг қурилиши билан Ўрта Осиё миллий бойликларини талаш ва кўплаб олиб чиқиб кетиш янада авжига чиқди. Масалан, Тошкент — Красноводск темир йўли орқали 1900—1905 йилларда жами 9 825 000 пуд юк олиб кетилган бўлса, Тошкент — Оренбург темир йўлининг ишга тушиши билан биринчи йилнинг ўзида бу йўлдан 5592 000 пуд юк олиб чиқиб

кетилди. 1912 йилда 1900 йилга нисбатан Красноводск орқали 189,9 млн. пуд юк олиб ўтилган бўлса, Оренбург орқали 504,8 млн. пуд юк кўп олиб кетилди. Фақат 1912 йилнинг ўзидагина Тошкент — Оренбург темир йўли орқали Тошкент — Красноводск темир йўлига нисбатан 13 303 000 пуд юк ортиқча олиб кетилди.

Пахтага бўлган эҳтиёж Ўзбекистон кишлок хўжалиги тузилмасини ўзгартириб юборди. Масалан, XX аср бошларида Фарғона вилоятининг 25 %, Тошкент вилоятининг 17 %, Бухоро амирлигининг 25 %, Хива хонлигининг 16 % суғориладиган экин майдонларини пахта банд қилар эди. 15 йил ўтгач бу вилоятларда бошқа экинларнинг 50, 60, 70 фоиздан камайиши ҳисобига пахта экиладиган майдонлар ҳажми ортиб борди. Бинобарин, пахтанинг ялпи ҳосили ҳам кўпайди, агар 1910 йилда 25 488 000 пуд ҳосил олинган бўлса, 1915 йилда бу кўрсаткич 93 918 000 пудни ташкил қилди.

Бошқа экинларнинг сиқиб чиқарилиши натижасида Фарғона, Тошкент, Самарқанд вилоятларида кўпчилик деҳқонлар ғалла ишлаб чиқарувчилардан ғалла сотиб олувчиларга айланди. Пахта майдонларининг ўсиши натижасида чорва учун ер ва чорвага озик-овқат берадиган майдонлар ҳам камайди. Фарғона, Хўжанд, Қўқон, Марғилон, Жиззах вилоятлари илгари четга чорва моллари ва маҳсулотларини чиқариб сотишар эди. Эндиликда чорва моллари камайиб кетди, озука етиштирадиган базалар йўқолди, аҳолининг гуштга бўлган эҳтиёжи ортди. Чорва ва унинг маҳсулотлари Шимолий районлардан ва Ёттисувдан, яъни козоқ ерларидан олиб келинадиган бўлди. Сабзавот ва боғдорчилик маҳсулотлари етиштиришда ҳам шундай аҳвол юз берди.

Қишлоқда капиталистик муносабатларнинг пайдо бўла бошлаши

XX аср бошларида капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг тараққий этиши, банк ва фирмаларнинг, хусусий агентликларнинг пайдо бўлиши, бўлимларнинг ташкил этилиши ва ҳоказоларга қарамай, қишлоқларда ҳали ҳам феодал муносабатлар ҳукмрон эди. 1914 йилда ҳозирги Ўзбекистон ерларида 41 % хўжаликлар 2 десятинага қадар, 52 % хўжаликлар 1 десятинага қадар, 0,7 % хўжаликлар 5 десятина ва ундан кўпроқ ерга эга эди. Пахта экиладиган хўжаликларнинг йиллик даромади (1 ва 2 десятина ери борлар) уларнинг йиллик харажатини қопламас, демак улар ярим оч яшайдиган ва қашшоқлашиб бораётган

кишиллардан иборат эди. Ҳукумат пахтачиликни инкирозга учратмаслик мақсадида пахтакор хўжаликларга қарз беришни ташкил қилди. Аммо қарз судхўрлар, банк даллоллари, турли пахтафуруш чайқовчилар қўлидан ўтиб пулга муҳтож оилаларга етиб боргунча унинг тўлаш даражаси 60% дан ҳам ошиб кетар эди. Бунинг устига пахтакор хўжаликларда янаги йилги ҳосил ҳақи бу йил кузда, яъни пахта арзон вақтда ўша нарх билан тўланиб қўйилар эди. Кузда эса ўша ҳақ ҳисобидан хўжаликлар ҳеч нарса ололмай қолаверарди. Тарозибонлар ҳам деҳқон пахтасининг ҳақиқий миқдорини яширар, уриб қолар, ўғирлар эди.

XX аср бошларида ернинг бойлар қўлида тўпланаётганлигини, жуда кўпчиликни ташкил қилган пахтакор хўжаликларнинг ерсизланиб боришини, уларнинг кашшоқлашиб қишлоқ пролетариатига айлана бораётганлигини, ҳатто қишлоқда яшашнинг иложи қолмагач ишсизлар сонининг кўпайиб бораётганлигини кўриш мумкин эди. 1914 йилда фақат Сирдарё вилоятида 41 653 хўжалик вайрон бўлиб, уларнинг Тошкентга иш қидириб кетганлиги маълум.

Шундай қилиб, пахтачилик ривожланиши ўлкада ижтимоий-иқтисодий силжишларга сабаб бўлди: ишлаб чиқарувчи кучлар тараккий қила бошлади, деҳқон хўжаликлари бозорлар билан янада боғланди, деҳқонларнинг капиталистик табақаланиши бойлар қўлида ернинг тўпланишига олиб келди, бу ҳол бойларнинг қишлоқ капиталистларига, деҳқонларнинг қишлоқ пролетариатига айланишини тезлаштирди.

Саноатнинг ўсиши Ўрта Осиё чоризм томонидан босиб олингандан то 1900 йилга қадар бу ерда 195 та, 1900—1910 йилларда 223 та, 1911—1915 йилларда 179 та саноат корхоналари қурилди. Қурилаётган саноат корхоналари асосан мустамлака хусусиятида бўлиб, ишлаб чиқилган маҳсулотлар Россияга олиб кетишга мўлжалланган эди.

Ҳозирги Ўзбекистон ерларида XX аср бошларига келганда жами 613 та саноат корхоналари мавжуд бўлиб, уларда 18 913 киши ишлар эди. Ҳар бир корхонада ўртача 30 тадан одам ишлар ва бир йиллик маҳсулот ишлаб чиқарилиши 211 037 сўмни ташкил қилар эди. Саноат корхоналари ичида пахта тозалаш, ёғ-мой экстракция қилиш саноати кўп бўлиб, кейинги ўринларда пилла ювиш, виночилик, кўнчилик, совун ишлаб чиқариш, ун тортиш,

темир буюмлар ишлаш, пиво пиширувчи корхоналари турар эди.

XX аср бошларида хусусий компанияларга темир йўллар қуриш рухсат этилди. Қўқон — Наманган, Наманган — Андижон — Жалолобод, Туркистон — Сибирь темир йўллари қурилиши мўлжалланди. Лекин бу йўллар узил-кесил Октябрь инқилобидан кейин қуриб битказилди. Темир йўллар асосий йўллар билан туташар ва ҳар бир район, вилоят албатта озми-кўпми улар орқали бозорлар билан боғланар эди. Темир йўллар ўлқанинг узоқ-узоқ районларида пахта, қуритилган мева, ипак, тери, кўн ва бошқа бойликларни олиб чиқиб кетиш учун асосий восита эди.

**Маҳаллий ишчилар
синфининг ва мил-
лий буржуазиянинг
ташқил топиши**

Пахтачиликнинг ривожланиши пахта савдосини авж олди. Пахта билан савдо қиладиган Қўқон, Андижон, Наманган, Марғилон, Самарқанд, Тошкент, Каттакўрғон, Когон, Урганч каби шаҳарлар савдо марказлари эди. Шаҳарларда пахта сотиб оладиган, уни марказга жўнатиб турадиган, рус ва ажнабий давлатларда ишлаб чиқилган саноат маҳсулотларини келтириб сотадиган, деҳқонлар билан шартномалар тузадиган турли акционерлик жамиятлари, фирмалар, уларнинг маҳаллий агентликлари кўпайди. 1912 йилда Фарғона вилоятидаги 157 та заводдан 50 таси, Самарқанд вилоятидаги 37 та заводдан 10 таси, Сирдарё вилоятидаги 42 та заводдан 27 таси, Бухоро амирлигидаги 20 та заводдан 12 таси рус ва ажнабий капиталистларга қарар эди. Қолганлари маҳаллий капиталистларга қарам бўлиб, улар ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотларни рус капиталистларига сотар, ёки айримларининг марказий районларда ўз базалари мавжуд бўлиб маҳсулотларини ўзлари олиб чиқиб кетар эди.

Пайдо бўла бошлаган маҳаллий буржуазия ҳали етарли капиталга ва тажрибага эга бўлмаганлиги сабабли аксарият ҳолда рус капиталистларига қарам эди. Ўрта Осиёда давлат ва хусусий банклар кўпая борди. Масалан, 1889 йилда Туркистонда Давлат банкининг битта бўлими мавжуд бўлган бўлса, 1912 йилда Давлат банкининг 7 та бўлими ва 40 та турли савдо банклари бўлимлари ишлаб турди. Банкларнинг ўзи кўп ўтмасдан пахтани деҳқонлардан кепак баҳосида сотиб оладиган, йиғилган пахтани ўз омборларида сақлайдиган, дастлабки қайта ишлашдан сўнг уни Россияга олиб кетадиган бўлди.

Шундай қилиб, 1914 йилга қадар ҳозирги Ўзбекистон ерларида 425 та йирик капиталистик корхоналар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар биттасида ўрта ҳисобда 42 тадан ишчи ишлар эди. Уларнинг жами миқдори эса 18 минг кишини ташкил этар эди. Бу Туркистонда ўзининг ҳамма хусусиятлари билан капиталистик укладнинг пайдо бўлаётганлигидан, аynи вақтда ҳамма эзилган меҳнатқашларнинг раҳбар кучи ҳисобланган ишчилар синфининг шаклланаётганлигидан дарак берар эди. Шу билан бир вақтда, пахта заводларига, ёғ-мой экстракция, совун, кўн, вино ишлаб чиқарадиган корхоналарга эга бўлган маҳаллий капиталистлар ҳам пайдо бўла бошлади. Кўпчилик маҳаллий капиталистлар ўлкада капиталистик муносабатларнинг тез ва кенг кўламда ривожланганлигидан пайдо бўлмасдан, балки пахтафурушлик қилганлигидан қисқа вақт ичида жуда бой капиталистларга айланиб олдилар.

Шаҳарларда хонавайрон бўлган ҳунармандлар ҳисобига маҳаллий ишчилар синфи ҳам шакллана бошлади. Ишчилар асосан пахта заводларида, пилла заводларида, ўт тегирмонларда, ёғ-мой заводларида кўпроқ жойлашган эди.

Маҳаллий ишчилар темир йўл, трамвай депони тармоқларида ишлайдиган рус ишчилари билан тезда бирлашиб кетдилар ва рус ҳамда маҳаллий капиталистларга қарши курашни бошладилар. Чунки инқилобий ҳаракатлар марказига айланган Россия жаҳон ишчилар синфи билан, унинг инқилобий кучлари билан аллақачонларок дўстлашган ва ўзаро ҳамкорликка ўтган эди.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш ва нималарга жавоб бериш керак?

1. Мустамлака қилинган ерларда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг ташкил топа бошлаши.
2. Маҳаллий пролетариатнинг пайдо бўла бошлаши.
3. Ижтимоий ва иқтисодий муносабатларнинг кескинлашиб бориши.

Нималарни ўқиш керак?

1. *Бойтўраев*. Ўлкамиз ўтмиши ҳақида. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1982 йил 22 июнь.
2. *Э. Ҳожиёв*. Тошкентлик элчилар Петербургда. Фан ва турмуш, 1990, 3-сон.
3. *Х. Ғуломов*. Дўстона муносабатлардан аввал. Фан ва турмуш, 1984, 6-сон.

4. А. Акрамов, К. Авлиёқулов. Рус шовинистлари ва миллий кадрлар. Фан ва турмуш, 1990, 6- сон.

5. К. Шониёзов. Ер-сув жамоалари. Фан ва турмуш, 1959, 12- сон.

12- §. XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДАГИ СИЁСИЙ АҲВОЛ

XX аср бошларига келиб Туркистонда ижтимоий муносабатлар ниҳоятда кескинлашди. Маҳаллий халқлар янада мустамлака зулмига тортилди. Чоризм миллий бойликларни кўпроқ талаш ва олиб чиқиб кетиш йўли билан инкирозлардан келган зарарлар ўрнини тўлатмоқчи бўлди. Ўрта Осиё, Кавказ, Сибирь районларида бесаранжом казакларни оммавий равишда кўчириш ишларини бошлаб юборди. Натижада маҳаллий халқ асрлар давомида яшаб келган ва ўрганган ерларидан деҳқончилик учун қулай бўлмаган тоғли районларга сиқиб чиқарилди.

Рус-япон уруши Туркистондаги пахтакор хўжаликларнинг моддий аҳволини яна ҳам оғирлаштирди. Уруш туфайли банклар ва хусусий фирмалар деҳқонларга қарзга пул бермай қўйди. Бозорларда пахта нархи тушиб кетди, деярли ҳеч ким пахта олмай қўйди, оч қолган деҳқонлар ерини, жойини сотиб қишлоқдан чиқиб кетишга ва тирикчиликнинг бошқа турини қидириб топишга мажбур бўла бошладди. Ўлкада синфий кураш авж олди.

1905 йил 9 январдаги Қонли якшанба муносабати билан бошланиб кетган инқилоб биринчи бўлиб Тошкент темир йўл ишчилари орасида ўзининг аке садосини кўрсатди. 12 январь куни Тошкентда большевиклардан бўлган ва бу ерга сургуни қилинган В. Д. Корношин, Меньшиков ва Калашниковлар иштирокида ислохот ўтказиш масалаларига бағишланган зиёфат катта сиёсий митингга айланди, унда инқилобий нутқлар сўзланди. Бу воқеа Туркистон генерал-губернаторини чўчитиб юборди. Тезда тергов ишлари бошланди, митингда сўзга чиққанларнинг уйларида тинтувлар ўтказилди, уларнинг баъзилари қамалди.

Самарқандда ҳам норозилик митинглари бўлиб ўтди. Февраль ойида Оренбург — Тошкент темир йўлининг Самарқанд, Черняевка, Қизил Арвот, Чоржўй, Қозонжиқ, Перовск депо ва устахоналарида ишчиларнинг норозилик чиқишлари бўлиб, улар 8 соатлик иш куни жорий қилинишини талаб қила бошладилар. Бунга жавобан темир йўл бошлиқлари ким митингда қатнашса ёки намоёншлар

уюштириб инкилобий нутқлар сўзласа ишдан ҳайдалишини эълон қилди. Айрим корхоналарда ишчилар ишдан бутунлай ҳайдаб юборила бошлади.

Инкилобий ҳаракатлар қишлоқларга ҳам ёйила бошлади. 1905 йил февраль-апрель ойларида Наманган уездининг Янгикўргон, Сарой, Бағиш, Чадак, Чотқол, Тепакўргон, Қирчин, Қорасув, Олтиқайрағоч, Оқйўл каби кўпгина қишлоқларида қишлоқ оқсоқолларини сайлашга бағишланган деҳқон ғалаёнлари бўлиб ўтди. Лекин подшо амалдорлари сайланган қишлоқ оқсоқолларини тан олмадилар, айрим жойларда сайловлар бузилди. Андижон уездининг бир неча қишлоқларида ҳам мана шундай воқеалар бўлиб ўтди.

I Майни байрам қилиш муносабати билан Тошкент, Самарқанд ва бошқа шаҳарлардаги депо ва устахона ишчилари сиёсий митинглар ўтказдилар. Уларда «Битсин мустабид ҳокимият», «Яшасин жумҳурият» шиорлари янгради.

1905 йил ёз ойларида Фарғона ва Ўш вилоятларининг бир қанча қишлоқларида оқсоқоллар сайлаш жараёни ҳақиқий синфий манфаатларнинг тўқнашувига олиб келди. Ўрмон хўжалиқларида халққа жабр қилган айрим ўрмон хўжалиқ бошлиқларини қалтақлаш, уларни овуллардан ҳайдаб юбориш воқеалари содир бўлди.

Май-июнь ойларида Туркистон ҳарбий округи солдатлари орасида сифатсиз овқат берилганлиги учун ошхонани бузиб ташлаб, қозонларни синдириш, офицерлар буйругига бўйсунмаслик ҳоллари бошланди. Натижада айрим роталар қуролсизлантирилиб, бир ҳафта давомида казармаларга қамаб қўйилди.

Мана шундай инкилобий ҳаракатлар бирин-кетин ривожланиб бораётган бир вақтда РСДРПнинг Тошкент бюроси инкилобий кучлар орасида жуда катта ташкилотчилик ва тушунтириш ишларини олиб борди. 1905 йил охирида Тошкентдаги корхоналарда 15 та тўғарак мавжуд бўлиб, уларга 150—200 та тингловчи жалб қилинган эди.

Октябрь ойига келганда Тошкент, Ашхобод, Қўқон, Чоржўй, Қозонжик, Самарқанд шаҳарларида оммавий иш ташлашлар бошланиб кетди. Бунинг натижасида бутун Ўрта Осиё темир йўлларида ҳаракат тўхтаб қолди. Иш ташлашлар айниқса Тошкентда кучайиб кетди. 15 октябрда темир йўлчилар, депо ва устахона ишчилари 21 кишидан иборат Стачка комитетини сайлади. Паровоз гудокларидан сўнг цехларда иш тўхтади, ҳамма ишчилар

стачка комитетлари раҳбарлигида кизил байроқ кўтариб шаҳар марказига қараб юрдилар. Полиция ва казаклар бир неча бор байроқни олиб қўйишга ҳаракат қилди, лекин ишчиларнинг қатъий ҳаракатлари сабабли байроқ сақлаб қолинди. Намойишчилар шаҳар марказидан вокзалга қараб юрдилар. Бу ерда кўп минг кишилик шаҳар меҳнаткашлари иштирокида митинг бўлди, унда сиёсий нутқлар сўзланди.

Октябрь охирларида иш ташлашлар, намоёнлар яна ҳам даҳшатлироқ тус олди. Шаҳар сиёсий митинглар марказига айланди. Қуролсиз ишчиларни тарқатиш ва қўрқитиш мақсадида казаклар чақирилди ва намоёнчиларга қарата ўқ узилди. Оқибатда 24 киши ўлди, 26 киши ярадор бўлди. Чоризмнинг маҳаллий чиновниклари гўё ўқ билан инқилобни бўғиб ташламоқчи эдилар. Аммо бундай бўлмади.

22 октябрдаги ўлганларни кўмиш маросими ҳақиқатда ҳам чоризмга қарши туганмас нафрат кўзгатган жуда катта инқилобий тўлқиннинг бошланиб кетишига сабаб бўлди. Деярли ҳамма шаҳарларда 17 октябрь манифести-ни рад қилиш, унинг ёлгон эканлигини фош қилиш ҳаракатлари бўлди. Маҳаллий миллатларнинг кенг меҳнаткашлар оммаси чоризмни ағдариб ташлаш билан тобора кўпроқ қизиқа бошлади, улар катта намоёнларда энди фаолроқ қатнаша бошладилар.

Подшо маъмурлари инқилобий қучларни бўғиб ташлаш, улар орасига нифоқ тарқатиш мақсадида турли ҳаракатлар қила бошлади. Халқ номидан подшога манифест учун ташаккурнома билдирилган телеграммалар юбора бошладилар. Баъзи жойларда инқилобий қучларни чалғитиш, уларнинг диққатини инқилобдан четга буриш мақсадида қорағуруҳчиларни ишга солиб яҳудийларга қарши қиргинлар уюштиришга ҳозирлана бошланди. Энг ваҳший рус савдо-саноат ва судхўр буржуазия элементлари инқилобга қарши бирлашиб, қорағуруҳчилар билан биргаликда ўзларининг турли номлар билан аталувчи реакцион «партия»ларини туза бошладилар. Подшо маъмурлари Туркистонга келган савдогар, судхўр, даллол каби ҳар хил текинхўр нусхаларнинг, маҳаллий халқни талашни касб қилиб олган қаллобларнинг, муттахамларнинг «хуқуқ» ларини кўз қорачиғидек химоя қилишга киришди. «Туркистон — русларники» шиори остида бу ердаги рус мустамлака маъмурлари яна ҳам очкўзроқ, яна ҳам безбетроқ, ҳаёсизроқ, ҳаракатлар қила бошлади.

Инкилобий ҳаракатлар кучайиб бормоқда эди. Ноябрь ойининг бошларида Тошкент гарнизонида солдатларнинг ғалаёнлари бошланди. Аммо социал-демократлар хоинлиги билан уюшмаган ва яхши тайёрланмаган бу ғалаёнлар тезда бостирилди.

1905 йил сўнги чорагидаги инкилобий ҳаракатлар социал-демократик ташкилотларнинг янада ривожланиши ва ташкилий жиҳатдан муайян расмийлашувига сабаб бўлди. Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Янги Марғилон, Хўжанд, Ашхобод, Қизил Арвот, Марв, Чоржўй, Красноводск, Қозонжик, Перовск, Козалинск каби шаҳарларда социал-демократик ташкилотларнинг ячейкалари омма орасига кенг ёйилди. Улар орасида ягона раҳбарлик бўлмагани учун 1906 йил бошларида Тошкент РСДРП гуруҳи умумий раҳбарлик вазифасини бажариб турди. Унинг таркибида 150 та ишчи, 50 та солдат, инкилобчилар, хизматчилар, талабалар, маҳаллий зиёлилар вакиллари мавжуд эди. Унинг Самарқанд, Ашхобод, Қизил Арвот, Чоржўй, Марв каби шаҳарларда махфий босмаҳоналари ҳам бор эди.

1905 йил охирида чоризм инкилобга қарши ҳужумга ўтди. Туркистонга бирин-кетин «янчиш», «бостириш», «отиш», «ҳеч ким аялмасин», «қатъий ҳаракат қилинсин!», «маҳаллий халқнинг салгина бўйсунмаслиги сезилса, ўз кучимизни кўрсатиш мақсадида аёвсиз янчиб ташлансин!», «маҳаллий халқларнинг инкилобий ҳаракатларга қўшилишига йўл қўйилмасин!» мазмунидаги бири-бирдан даҳшатлироқ телеграммалар юборилди. Шаҳар ва қишлоқларда оммавий тинтувлар бошланди. Варақа, таъқиқланган адабиёт ва курул-яроғларни яширганлар сургун қилинди, қамалди, салгина шубҳали кишилар судга берилди. Темир йўлчилар оммавий равишда ишдан бўшатилди, 8 соатлик иш куни бекор қилинди. Қонли якшанба йиллигини хотирлаганлар ҳам қамалди. Инкилобга қарши бошланиб кетган аксилинкилобга жавобан Чимён нефтчилари, Қовунчи қанд заводи ишчилари иш ташлади. Кўп ўтмасдан Тошкент темир йўлчилари уларга қўшилди. Ашхобод, Марв, Қўктепа, Тош ент гарнизонлари солдатлари ичида яна ғалаёнлар бошланди. Қўқон, Самарқанд гарнизонлари солдатлари 3 офицерларига бўйсунмай, иқтисодий ва сиёсий мазмундаги талабномалар қўйдилар. 1906 йил ўрталарида эса чоризмнинг ишонган казак полклари орасида ҳам ғалаёнлар бошланди.

1906 йилдан бошлаб Туркистоннинг жуда кўп қишлоқ-

ларида дехконлар солиқ тўлашдан бош тортдилар. Бугина эмас, дехконлар айрим ҳолларда подшо чиновникларини, айниқса миршабларни ўлдира бошладилар.

I Давлат Думасига депутатлар сайлаш 1905 йил 11 декабрь конунига кўра бошланди. Бу конун 1906 йил 2 майда Тошкентга етиб келди. Сайловлар эса 1906 йил август ойига қолдирилди. Подшонинг маҳаллий чиновниклари сайлов конунига кўпдан-кўп ўзгаришлар киритиб бунга кўра бир помешчик овози 3 та буржуа овозига, 15 та дехкон ва 45 та ишчи овозига тенглаштирилди. Ишчилар учун сайлов тартиби 3 босқичли, дехконлар учун 4 босқичли қилиб тайинланди. Бунга кўра Тошкентдаги ҳар 46 минг русдан 1 та, 896 минг ўзбекдан 1 та депутат сайланадиган бўлди. Шундай қилиб чоризмнинг ўта пасткашлиги ўтказилган «демократик» сайловда яққол кўринди. Туркистондан мўлжалланган депутатлар I Дума ишига ҳатто етиб ҳам бора олмадилар.

II Давлат Думасига фақат Тошкент шахри Россия империяси билан бир кунда — 1907 йил 6 февралда депутат сайлади. Туркистондаги қолган бешта вилоят 27 февралда, Еттисузда эса 3 апрелда сайлов ўтказилди. Бу сафар ҳам сайловлар II Дума иш бошлагандан кейингина ўтказилди. Сайловда демократик кучларни, инқилоб ғоясидагиларни, умуман ёт фикрлиларни ўтказмасликка, фақат рус тилини биладиганларни, маҳаллий феодалларни, чоризм манфаатларини ҳимоя қиладиган ювиндихўрларни ўтказиш учун ҳамма пасткашликлар ишга солинди. Сайланган депутатларнинг синфий таркиби подшо ҳукуматига яна ёқмади. Дума яна тарқатилди. Туркистондан сайланган депутатлар Дума тарқатилган 3 июнь кунига қадар ҳам етиб бора олмадилар. III ва IV Думаларга Туркистондан ҳеч ким сайланмади.

1907 йил бошларида чоризм аксилинкилобий ҳаракати янада авж олдирди. Йил охирига бориб РСДРП нинг Тошкент бюросида 500 кишидан атиги 100 кишигина қолди, қолганлари қўлга тушди, суд қилинди, сургунга юборилди. 1909—1910 йилларда ҳам бутун Туркистон ўлкаси фавқулодда ҳарбий ҳолатда сақланди. Эндиликда эсерлар фаолашдилар. Оммавий камаш бошланди. Қамокхоналар кенгайтирилди, янгилари қурилди. Қамок ички тартиб қоидалари энг ваҳший қоидалар билан «бойитилди».

Маҳаллий аҳолига «кўз қулоқ» бўлиб туриш учун Марказий Россиядан Туркистонга рус казакларини, қулоқ

хўжаликларини кўчириш ишлари бошланди. Бундан мақсад инқилобий ҳаракатларнинг олдини олиш эди. Чорвадорларнинг, деҳқонларнинг асрий ерлари зўрлик билан тортиб олина бошландики, бу яна халқ оmmasининг норозилигига олиб келди.

Ўлкада яна инқилобий ҳаракатлар авж олди. 1912 йил ёзига келиб Туркистон сапёр полklarининг кўзғолони бошланди. Аммо яхши тайёрланмаган бу кўзғолон тезда бостирилди. Оқибатда 14 киши дорга осилди, 18 киши умрбод, 62 киши 15 йилдан сургун қилинди, колганлари (288 киши) турли муддат билан қамоқ жазосини олишди. Сапёрлардан олинган қонли ўчга қарши Тошкентнинг кўпгина қорхоналарида иш ташлашлар бўлиб ўтди.

1913—1914 йиллардаги инқилобий ҳаракатларда маҳаллий пролетариат вакиллари анча фаоллашди. 1913 йил 1 майда варақалар тарқатилган намойишлар бошланди. Лекин ишчи раҳбарлар қамоққа олинди. Уларнинг уйларида тинтувлар ўтказилди. 1914 йил 1 май куни Тошкент қорхоналаридаги ишчилар яна сиёсий талаблар билан чиқдилар. Маҳаллий буржуазия жадиdизм номи билан Туркистонга Россиядан русларни кўчириб келтиришларни тўхтатиш, маҳаллий буржуазияни рус буржуазияси билан ҳуқуқан тенглаштириш, солиқларни камайитириш, фавқулодда ҳолатни бекор қилиш, мусулмон бўлмаганларга Туркистондан ер олишни тақиқлаш, айрим ислохотлар ўтказиш, янги усул мактабларини ташкил этиш ва ҳоказо талаблар билан чиқдилар. Ислохотга қарши бўлган дин пешволари билан жадиdлар ўртасида ўзаро кураш авж олди. Жадиdлар сиёсий партия сифатида дастурига эга бўлишгина эмас, ҳатто бу ҳаракатга раҳбарлик қилувчи бирорта ташкилий марказга ҳам эга эмас эди. Мавжуд мустабид ҳокимиятга қарши бўлган жадиdлар янги усул мактаби, кироатхона, ўқиш хоналари атрофига бирлашиб, ўз фикрларини амалга ошириш йўллариини излар, ўзаро мунозаралар олиб борар, адабий публицистик мақолаларини ўзлари нашр қилаётган рўномалар ва ойномаларда чоп этар эди.

Жадиdчилик ҳаракатининг машҳур раҳбарларидан бўлган Абдурауф Фитрат, Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидовлар ўзларининг бир қанча чиқишларида янги усул мактабларини кўнайитиришни, эски мактаблардан воз кечишни, Туркистон мусулмонларига кенгрок сиёсий ҳуқуқлар берилишини, уларнинг руслар билан ҳуқуқ жиҳатидан тенглаштирилишини, маҳаллий кадрларни

хамма соҳалар бўйича кўплаб тайёрлашни талаб қилиб чиқдилар. Жадидларнинг умумий сиёсий чекланганлигига қарамай, уларнинг анча инкилобий нуқтаи назарда турувчи чап қанотидан демократик ислохотлар ўтказилишини талаб қилган, Октябрь инкилобини қизгин кутиб олган ва умумий инкилобий ҳаракатларга умрини сарф қилган, меҳнаткаш халқ оммасининг моддий ва маданий ҳаётини яхшилашда, сиёсий ҳуқуқларини тамомила кенгайтиришда фаоллик қилган Ф. Хўжаев, А. Муҳиддинов, М. Мансуров, К. Пулатов каби кўплаб ажойиб ташкилотчилар, давлат ва сиёсий арбоблар етишиб чиқдилар.

1905—1907 йиллардаги инкилобий ҳаракатлар Октябрь инкилоби учун «бош репетиция» бўлган бўлса, 1916 йилги кўзғолон эса унинг мукаддимаси бўлиб, чоризмнинг мустамлакачилик ташки сиёсати учун ўлим зарбасини берган тарихий ҳодиса бўлди. 1916 йил 25 июнда фронтларда устма-уст зарбаларга учраётганлиги сабабли фронт орқаси ишларини бажариш учун Туркистоннинг рус бўлмаган аҳолисидан 250 000 кишини сафарбар қилиш ҳақида подшонинг манифести эълон қилинди. Бу хабар яшин тезлигида бутун Туркистонга ёйилди. Иккиёқлама зулмдан сабр қосади тўлиб турган халқ бу манифестга миллий озодлик ҳаракати билан жавоб берди.

Биринчи галаён 4 июлда Хўжандда юз берди. Тахминан 3000 киши «Мардикорликка одам бермаймиз» деб полиция маҳкамасини ўраб олди. Натижада отишмада кўп одам ярадор бўлди, кўплари ўлдирилди. 7 июлда Самарқандда, 11 июлда Тошкент вилоятининг, 19 июлда Андижон ва Наманган вилоятларининг бутун шаҳар ва қишлоқларида мишраблар билан аламзада халқ ўртасида қонли тўқнашувлар бошланди. Ҳар икки тарафдан ҳам кўп қурбонлар бўлди.

1916 йилги кўзғолоннинг энг юқори нуқтаси Жиззах кўзғолонидир. Бу ерда ҳам кўзғолон даҳшатли тус олди. Юборилган жазо отрядлари унинг қатнашчиларининг барчасини қириб ташлади. Кейинчалик қозок, туркман, тожик ва қирғиз ерларида ҳам манифестга жавобан қучли халқ ҳаракатлари бўлиб ўтди. Бу кўзғолонлар чоризмнинг ҳалокатини яқинлаштирди, Октябрь инкилобининг ғалабасини нисбатан енгиллаштирди.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш ва нималарга жавоб бериш керак?

1. XX аср бошларида Туркистонда инкилобий вазиятнинг пайдо бўлиши.

2. 1910 йиллардаги сиёсий аҳвол.

3. 1916 йилги қўзғолон.

4. Инкилобнинг тарихий аҳамияти.

Нималарни ўқиш керак?

1. Ҳ. Зиёев. Инкилоб дебочаси. Фан ва турмуш, 1976, 7- сон.

2. М. Охунов. Сабр косаси тўлгач. Фан ва турмуш, 1986, 12- сон.

3. А. Абдулатипов. Ўрта Осиёда 1905—1907 йиллар инкилоби. Ўзбекистон коммунисти, 1986, 1- сон.

4. Х. Носиров. Қонли тўқнашувлар. Совет Ўзбекистони, 1967 йил 24 март.

5. О. Эшонов. Тарихий зарурият. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1987 йил 28 август.

6. О. Икромов. Баррикадалар ва жангчилар. Мухбир, 1985, 2- сон.

13- §. XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОН ХАЛҚЛАРИ МАДНИЯТИ

XIX аср ўрталарида ўзбек хонликларида кенг тармоқ олган диний мактаблар — ўрта ва олий диний маълумот берадиган таълим марказлари мавжуд бўлиб, уларда мачит имомлари ёки ўқитувчилар диний таълимотдан ва ҳар бир мусулмоннинг бурчлари тўғрисидаги шариат қонунларидан дарс берар эди. Ўқиш муддати 8 йил бўлиб асосан Қуръон матнлари, баъзи бир шоирларнинг газаллари, ҳисоб ўргатилар эди. Езувга уч йил ўқигандан кейин утилар эди. Бу мактабларда 10—12 тадан бола ўқирди.

Мактабни битиргач, баъзи бир бадавлат оилаларнинг болалари мадрасага кириб ўқир, баъзилари хаттотлик қилар ёки ҳисоб билан шуғулланар эди. Мадрасалар алоҳида, ажралиб турадиган ҳашаматли биноларда бўлар эди. 1898 йилги рўйхатга кўра Самарканд вилоятида ўзбекларнинг 5,9 фоизи саводхон эди.

Ўртача мадрасаларда биттадан мударрис бўлиб, улар мантик элементларидан, араб грамматикасидан, бошланғич илоҳият ва шариат асосларидан дарс берар эди. Дарслар ўзбек, араб, тожик, форс тилларида олиб борилар эди.

Туркистон Россия томонидан босиб олингач, ўлка мактаблари ҳаётида бир оз ўзгаришлар бўлди. Масалан, Қозонда чоп этилган Қуръон, айрим дарсликлар, рус-тузем

мактаблари учун мўлжалланган баъзи бир ўқув матери- аллари кириб келди, айрим мактабларда рус тили ўргатила бошлади. Янги усул мактаблари пайдо бўлиб, улар маълум ислохот қилинган мактаблар эди.

1897 йилда Андижондаги пахта заводи қошида биринчи бўлиб янги усул мактаби очилди. 1917 йилга қадар очилган 19 та шундай мактаблардан 3 таси бойларнинг пахта заводи қошида, 7 таси заводчи бойларнинг уйларида очилди. Нима учун? Чунки янги усул мактабларини битириб чиқувчилар биринчи навбатда бойларга иш боши (приказчик) бўлиб ҳисоб-китоб ишларини олиб борар эди. Улар заводчи бойлар учун жуда ҳам зарур эди.

1905 йилда янги усул мактаблари Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Абдулла Авлоний томонидан ҳам очилди ва уларда халқ болалари ўқитила бошланди. Бу мактабларда алоҳида таълим ўрнига синфлар ташкил этилди, геогра- фия хариталари, глобуслар ва бошка кўргазмали қуро- ллар пайдо бўлди, ўқувчиларнинг парталарга ўтири- ши амалга оширилди, дарслараро танаффус берилди ва жисмоний жазо бекор қилинди.

Ўзбек адабий тили XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошла- рида ўлка маъмурлари хизматида кириб рус хукмронлигини қўллаб-қувватлаган ёки йирик ер эгаларини, заводчи бойларни кўкларга кўтариб мактайдиган шоирлар билан бир вақтда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётда рўй бераётган ўзгаришларни тушунишга ҳаракат қилган, ўрта асрчилик қолдиқларининг емирилиб бориши ва янги муносабатларнинг пайдо бўлаётганлигини кўрган, тушунган ва халқнинг орзу- истакларини ифода этишга ҳаракат қилган илғор ғояли шоирлар, ёзувчилар, мутафаккирлар етишиб чиқди. Улар ривожланиб келаётган демократик адабиёт классик шо- ирларимизнинг анъаналарини давом эттириб, адабиётни реал турмушга, воқеликка яқинлаштирдилар. Муқимий, Фуркат, Завқий, Аваз Ўтар, Ҳамза каби шоирлар ўз асарларида ўзбек тилини содда ва нафис шаклларда жуда ихчам қилиб, ўз фикрларини баён қилишга уриндилар. Улар ўзбек тилидаги ўхшатма, киёс, муболаға ва хоказо тил воситаларидан ўзбек халқининг мустамлака зулми остида эзилишини, рус чиновниклари томонидан очкўзларча таланишини, маҳаллий буржуазия ва рус маъмурларининг гайриқонуний хатти-ҳаракатларини фош этишда, ҳалол ва пок хунармандлар, дехқонларнинг меҳнатини жўшқинлик билан ифода этишда фойдаланди- лар.

Ўрта Осиё чоризм томонидан босиб олингандан кейин рус олимлари бу ерда табиий бойликларни, дарё ва кўлларни, чўлларни, хайвонот ва ўсимликлар дунёсини ўрганиб чиқишга киришдилар. Н. А. Северцев, И. П. Семёнов-Тяньшанскийлар Туркистоннинг географиясини, А. П. Федченко Фарғона водийсини ва Олой тоғларини, И. В. Мушкетов Ўрта Осиё геологиясини, В. В. Докучаев тупроқларини ўрганди. Шунингдек В. И. Межов «Туркестанский сборник»ни тўплади, А. Л. Кун «Туркистон альбоми» тузди. Н. И. Веселовский ўлка археологиясини, В. В. Бартольд эса тарихини илмий жиҳатдан ўрганиб чикди. Меъморлардан А. В. Шусев 1905 йилда Гўри Амир макбараси ички ва ташқи безакларини ўрганиб чиқиб, ажойиб альбом тузди. Фарғонанинг халқ хўжалигини ўрганишда А. Ф. Меддендорф, аҳолисини ўрганишда Н. А. Аристов, хунармандчилигини ўрганишда К. М. Обручевлар анча ишларни қилди.

Рус олимларининг олиб бораётган ишларини кўрган маҳаллий халқ орасидан ҳам турли фан соҳалари бўйича жонкуярлар етишиб чиқа бошлади. Булар ичида самарқандлик Мирза Абдулла алоҳида ўрин тутди. У археология ва нумизматикага оид жуда катта материал тўплади. Унинг бир қисми Эрмитажга юборилди. Ажойиб хаттот Мулла Қосим тарихчи олим Кун билан Искандар кўлига борган экспедицияда қатнашиб фан учун ажойиб кундалик қолдирди. Тошкентлик Ақром полвон Асқаров шарқшунос олим Н. И. Веселовскийнинг ажралмас ёрдамчиси эди. У қадимги моддий ёдгорликлар коллекциясини тўплади. Унда 15 000 дана танга бор эди. Археология фани олдидаги хизматлари учун А. Асқаров рус археология жамияти медали билан мукофотланди. 1890 йилдаги кўрғазмада Асқаров ғўзанинг ва ипак куртининг янги навларини намоён қилади. Бухоролик Муҳаммад Вафоски гилам, кўлёмза ва сопол буюмлар коллекциясини тўплади. Олимхўжа Юнусов ва Мирза Ҳакимлар география фани ишқибозлари эди. Хўжандлик Мулла Сангин кўпгина минерал бойликлар, кўрғошин ва кимматбаҳо тошлар конларини кашф қилди. Сатторхон Абдуғаффоров Чимкентда биринчи рус-тузем мактабини, Қўқонда эса шаҳар билим юртининг очилишини ташкил қилди.

Меъморчилик

Хива, Бухоро ва Қўқон хонликларининг ташкил топиши ҳар учала хонликда меъморчиликнинг ўзига хос кўринишда ва услубда ривожланишига олиб келди. Ўша замон меъморлари ичида

номи оламга ёйилганлардан уста Облокул ва Иброҳим Хофизовлар, Мўминжон, Мажид Солихов, Қурбон Ҳасанжонов, Ширин Муродов (Бухоро), Жамолиддин ва Қамолиддин (Каттакўрғон), Абдуқодир Боқиев, Саъдулла Юнус, Маҳмуд (Самарқанд)лар эдилар.

Инкилобга қадар сақланиб қолган меъморчилик ёдгорликларидан Бухоро, Шаҳрисабз, Самарқанд, Урганч ва бошқа шаҳарлардаги ёдгорликлар ўзбек халқи ўтмишидаги меъморчиликнинг ўзига хос усул билан ривожланиб борганлигини кўрсатади.

Тасвирий санъат Ўзбек халқининг турмуши, хўжалик услуби ва ҳаётини биринчи бўлиб ва ҳар тарафлама ифода этишга ҳаракат қилган мусаввир В. В. Верешагин эди. У бу ерга рус кўшини билан келган ва босиб олиш жараёнини ўз кўзи билан кўрган эди. Унинг асарлари Россия ва Европа учун, Ўрта Осиё халқлари ҳақида фақат адабиётлардагина ўқиб юрганлар учун тамомила кашфиёт эди. Ўрта Осиёга ўз ихтиёри билан ёки ҳукумат топшириғи билан келган мусаввирлардан Қ. Коровин, Л. Бенуа, Р. Зоммер, С. Святославский, М. Микешин, Л. Дмитриев-Оренбургскийлар ҳам тарихий-этнографик, бадиий тасвирий асарлар яратдилар. Бу асарларда Туркистонинг босиб олинишининг айрим лавҳалари, маҳаллий этнографик этюдлар, Туркистон манзаралари, жанг кўринишлари ифодаланган эди.

Мусиқа XIX аср охирлари ва XX аср бошларида Оға Жалол Носиров, Оға Ғиёс Абдугани, Абдулазиз Расулов, Леви Бобохонов, Матёқуб Харротов, Мулла Тўйчи Тошмухамедов, Домла Ҳалим Ибодов, Матпано Худойберганов, Шораҳим Шоумаров, Аҳмаджон Умрзоқов, Абдусамад Ваҳобов, Олим Қомилов, Абдуқодир Исмоилов ва бошқа кўпгина ижрочилар ўз қобилиятлари билан халқ орасида машҳур бўлиб кетган.

Мусиқа соҳасида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий кўп ишлар қилди. У ўзбек миллий ашулаларини биринчи бор нотага солди. Шунингдек унинг ўзи ҳам бир қанча шеърлар ёзиб, уларга куй басталади.

Театр Инкилобга қадар Ўзбекистонда масха-рабозлар, қизиқчилар, кўғирчоқ ўйна-тувчилар, мусиқашунослар ўзларининг махсус касб жамиятларига бирлашган эдилар. Бирлашмага қобилиятли ва тажрибали кишилар раҳбарлик қилар эди. Бирлашма-ларнинг ўз низомлари бўлиб, уларда ҳар бир аъзонинг

хукук ва бурчлари, юриш-туриши белгиланган эди. Улар асосан халқ сайилларида, тўйларда, тантаналарда, очик майдонларда, халқ йиғинлари олдида ўз қобилиятларини кўрсатар эди. Бойларнинг, муллаларнинг, подшо чиновникларининг қилмишлари уларнинг ҳар бир чиқишида каттиқ ҳажв қилинар эди. 1902 йилда рус цирк техникаси-ни яхши ўрганиб олган ўзбек артистлари мустақил ўз труппаларини туздилар. Уларнинг цирк томошаларида рус артистлари ҳам ўз маҳоратларини намойиш этишар эдилар. Шакаржонов, Ғоипов, Қарим Зарипов каби-ларнинг номлари халқ орасида шуҳрат қозонди.

Халқ оммаси тур-
мушидаги ўзга-
ришлар

Рус ва маҳаллий садогарларнинг иш юзасидан учрашувлари, ҳар хил турли муносабатлар орқали халқ оммаси тур-мушида ўзгаришлар рўй бера бошлади.

Аввало шаҳарлик ўзига тўқ бадавлат ўзбек оилаларида самовар, чинни ёки сирланган идишлардан фойдаланиш расм бўла бошлади. XX аср бошларига келиб граммофон, кўп ўтмасдан ўзбекча ашула пластинкалари ҳам пайдо бўлди. Завод ва фабрикаларда ишлаб чиқилган маҳсулотларни ола бошлаган бойлар ўз уй-рўзгорини қайта тузишга киришдилар, ўзаро рақобатлаша бошладилар. Улар ўз уйларини меҳмонлар кутиш учун кенг зал шаклида қуришга, уни қандиллар ва осиб қўйиладиган керосин лампалар билан безатишга ҳаракат қила бошладилар. Томларни тунука билан ёпиш одатга айланди. Кийимлар ҳам, пойабзал ҳам ўзгариб борди.

Ўзбекистон ерларида синфий жамият пайдо бўлган вақтдаёқ жамоа ерлари мавжуд бўлиб, ундан энг яқин кўни-қўшни, маҳалла аҳли ўз тақсимотига кўра фойдаланиб келганлар. Жамоа ерларининг ишланмайдиган қисми-да жамоа подаси боқилар ёки улар учун пичан тайёрланар эди. XX аср бошларига келганда ўша жамоа ерларининг жамоадан зўрлаб тортиб олиб қўйилаётганлигини ифода этган шикоятлар кўпайди.

Ўзбек оилаларининг аъъанаси бу — бўлинмаган оила эди. Патриархал оиланинг сўнгги кўриниши ҳисобланган бундай оилаларда бобоси, отаси, ўғли ва набиралари бирга яшар, бирга овқатланишар, харажатлар ҳам умумий оилавий ҳисобдан қилинар эди. Бундай оилалар асосан сўғориладиган дехқончилик районларида истикомат қилар, ўзига тўқ хонадонлардан иборат бўлар эди. Товар-қўл муносабатларининг ривожланиб бориши, ишчилар-нинг завод ва фабрикаларга ёлланиб ишга кириши ҳамда

кишлоқ хўжалигида ҳам ёлланма меҳнатнинг тобора кўпайиб бориши сабабли ўзбек ёшлари бундай катта патриархал оилалардан мустақил яшаш учун ажралиб чиқиб, завод ва фабрикаларга ишга кира бошладилар.

Нималарни ўйлаб кўриш ва нималарга жавоб топиш керак?

1. Туркистонда ижтимоий-фалсафий фикрларнинг ривожланиб бориши.

2. Маҳаллий пролетар элементлари билан рус пролетариатининг ўзаро яқинлашуви.

3. Омма турмушидаги ўзгаришлар.

Нималарни ўқиш керак?

1. М. Ҳасанов. Тўсилган оқим. Еш леиничи, 1991 йил 15 январь.

2. Ш. Мунавваров, А. Аҳмедов. Тарихимизга эътибор. Совет Ўзбекистони, 1990 йил 14 июль.

3. Р. Муқминова. Шаҳарлар ва замонлар. Фан ва турмуш, 1974, 8-сон.

4. Ф. Озодаев. Рушнолик сарчашмалари. Фан ва турмуш, 1983, 9-сон.

14- §. ТУРКИСТОН ИККИ ИНҚИЛОБ ДАВРИДА

1917 йил 28 февралда Петербургда ғалаба қилган инқилоб хабари 1 мартда Тошкентга етиб келди. Аммо генерал-губернатор Куропаткин бу хабарни сир сақлади ва 3 мартдагина эълон қилди. Февралдан октябрга қадар бўлган давр ичида Туркистондаги воқеалар жуда чиғаллашди. Муваққат буржуа ҳокимиятининг Ўрта Осиёдаги вакиллари ҳокимиятнинг қўлдан кетишини истамади. Кенг меҳнаткаш халқ оммаси эса эскича яшашни, нафратга сазовор бўлган эски ҳокимиятга бўйсунини хоҳламади. Уларнинг талаблари демократик ҳуқуқлар бериш, 8 соатлик иш куни жорий этиш, маҳаллий демократик давлат органларини тузиш, издан чиққан хўжаликни қайта изга солиш, транспорт, алоқа воситаларини кўтариш ва ишга тушириш кабилардан иборат эди. Воқеалар ривожланиши шунга олиб келдики, гарчи подшо ағдарилган бўлса ҳам, муваққат ҳуқумат вакиллари ҳокимият тепасида қолаверди, Февраль инқилоби натижаларидан фақат ўшалар ва маҳаллий зодагонлар фойдаландилар, холос.

Подшонинг ағдарилганлиги тўғрисидаги хабардан кейин кўп ўтмасдан бутун Туркистон бўйича ишчи ва

деҳкон депутатлари Советлари ташкил қилиш бошланди. Худди Россияда бўлгани каби Туркистонда ҳам Советлар билан бир вақтда маҳаллий буржуа муваққат ҳукумати тузилди. Бу ҳукуматнинг вазифаси ўлкада эски ҳарбий мустамлака бошқариш системасини сақлаб қолишдан иборат эди.

Март-апрель ойларида ишчи ва деҳкон Советлари талаби билан уезд губернаторлари ҳокимиятдан туширилди, айрим жойларда полиция бошлиқлари қамоққа олинди, бу подшо ва буржуа муваққат ҳукумати чиновникларига нисбатан ҳам татбиқ қилина бошланди.

Тошкентда Туркистон генерал-губернаторлигининг ағдариб ташланиши инкилобий омманинг асосий талаби эди. Бу воқеа Туркистон ўлкаси учун буюк тарихий аҳамият касб этади. Туркистон генерал-губернаторлиги ўрнига Туркистон комитети тузилди. Лекин кадетлардан иборат бўлган Туркистон комитети халқ учун ҳеч нарса бермади. Инкилоб мақсадлари бажарилмади. У халқни курук сўз, ваъда, сафсата билан алдаб, уларни капиталист ва помешчиклар билан келишишга даъват эта бошлади. Бунга қарши Туркистонда ишчи, солдат, кейинроқ деҳкон ва мусулмон депутатлари Советлари тузила бошланди. Булар келгусидаги инкилобий янги ҳокимият куртаклари эди.

Ишчилар, деҳконлар ўртасида большевикларнинг таъсири кучайиб бориб, 1917 йил мартда Наманган (25 киши аъзо), Андижон (22 киши аъзо), Қўқон (100 киши аъзо) каби шаҳарларда социал-демократик партия ячейкалари тузилди. Апрельда РСДРП(б)нинг Тошкент гуруҳи расмий равишда тузилди ва унга бир неча йиллар олдин Туркистонга сургун қилинган рус инкилобчилари кирди. Май-июнь ойларида РСДРП(б)нинг Бухоро, Қўқон, Самарканд, Фарғона, Андижон, Наманган шаҳар гуруҳлари янгидан тузилди ва кенгайтирилди. Улар оммани инкилобга қаратиш мақсадида брошюралар, варақалар, чакириклар, плакатлар нашр қилиб кенг ёя бошладилар. Худди шу вақтда Коммунистик партия Манифести, РСДРП(б) Низоми ва Дастури ҳам биринчи марта ўзбек тилида чоп этилди.

Оммани инкилобга кўпроқ тортиш, уларга инкилобнинг мақсад ва вазифаларини кенгрок тушунтириш мақсадида большевиклар партияси касаба уюшмаларини тузиш учун кураш бошлади. 1917 йил мартда фақат Тошкент саноат корхоналарида 2350 ишчини касаба уюшмалари бирлаш-

тириб турар эди. Тошкентнинг Эски шаҳарида қурувчи ишчилар Баҳром Нурмухамедов, Очил Бобожонов, Султонхўжа Қосимхўжаев раҳбарлигида ўзларининг қасаба уюшмаларини туздилар. Шунингдек Холмухамедов раҳбарлигида, Илёсов, Шариф Қаюмов, Иброҳим Исмоилов раҳбарлигида турли хил қора хизматчилар ва ҳаммоллар қасаба уюшмалари, Фозилжон Валидбоев раҳбарлигида иш юритувчилар (приказчиклар) ва ҳоказо уюшмалар ҳам тузилди. Қасаба уюшмалари ишчиларнинг иктисодий манфаатларинигина ҳимоя қилмасдан, балки уларнинг сиёсий талабларига ҳам эътиборини қаратди. Чимён нефтчилари, Наманган ёғ-мой экстракция заводи, Андижон пахта тозалаш заводи ишчилари ана шундай инқилобий қасаба уюшмаларига бирлашдилар.

Маҳаллий буржуазия ҳам ҳаракатга тушиб қолди. Март ойида «Шўрои исломия», июнда эса «Шўрои уламо» ташкилотлари тузилди. Ҳар иккала ташкилот ҳам ўз дастури билан буржуазия ва дин пешволари манфаатларини ақс эттирар эди. Улар Россия таркибида диний мухторият ҳолида қолишни мақсад қилиб, патриархал феодал идора усули шариат ва исломни ҳеч қандай ислохотларсиз сақлаб қолишни талаб қилар эди.

Бу ташкилотлар ўз дастурларида халққа нима бериш масаласини ва бошқа зарурий масалаларни ҳатто ақс ҳам эттирмади. Халқ оммаси ҳамон эзилаверди. Октябрь ойининг бошларига келганда мана шу сабабларга кўра Туркистонда янги инқилоб заминлари етилиб, пишиб келмоқда эди. 18 октябрда Тошкент Советининг кенгайтирилган мажлиси бўлиб ўтди. Унда ишчилардан, қасаба уюшмаларидан, ҳарбий қисмлардан жуда кўп вакиллар қатнашди. Улар ўз қарорларида большевиклар партияси раҳбарлигида инқилобий талабларни бажариш учун курашни авж олдирган тақдирдагина ўлкани ва инқилобни сақлаб қолиш мумкин деб кўрсатдилар. Бу вазифани фақат кенг меҳнатқаш халқ оммасигина бажариши мумкин эди, бинобарин, буржуа ҳокимиятини улар ҳимоя қилмайди. Агар бу вазифаларни бажариш учун киришиш лозим бўлса меҳнатқашларнинг ҳар қандай воситалар билан бўлса ҳам Советлар съездини ҳимоя қилишга тайёр эканлиги мажлис қарорларида ўз аксини топди. Мажлис қарори 4 та қарши, 6 та бетараф қолгани ҳолда 80 овоз билан қабул қилинди.

Октябрь бошларида бутун ўлка бўйлаб «Бутун ҳокимият Советларга» шиори остида кураш кучайиб борди.

Митингларда Муваққат ҳукуматга ишончсизлик билдирилган қарорлар қабул қилина бошлади. Масалан, 11—12 октябрда Тошкентдаги бош устахоналарда, 23 октябрда бир қанча хусусий корхоналарда мана шундай воқеалар бўлиб ўтди. 2 октябрда 1-Сибирь заҳира ўқчи полки солдатларининг митингида генерал Қоровиченкога ишончсизлик билдирилган, 13 октябрда эса Солдат Комитетларининг унга умуман бўйсунмаслиги тўғрисида қарор қабул қилинди. 16 октябрдаги митинг А. Першин раҳбарлигида ўтказилиб, у Тошкентдан инқилобий ҳарбий қисмларни олиб чиқиб кетиш режаларини барбод қилди.

Тошкент гарнизонининг тамомила инқилоб томонга ўтиши бошқа шаҳарлардаги ҳарбий қисмларга ҳам ижобий таъсир қилди. Маъмурлар «ҳамма ҳарбий қисмлар большевиклар тарғиботи таъсирида, ҳаммалари интизомсизланганлар» деб шикоят қила бошладилар.

Советлар жойларда большевиклашиб бормоқда эди. Масалан, октябрь ўрталарида Самарқанд Советларининг учдан икки қисми большевиклардан иборат эди. 17 октябрдаги мажлисда Қўқон Советларидан муросасизлар чиқариб ташланиб, уларнинг ўрнига Бабушкин раҳбарлигидаги большевик вакиллар киритилади.

25 октябрда Тошкент Совети ва гарнизон вакилларининг маҳфий мажлисида қуролли кўзғолол режаси ишлаб чиқилди ва комиссарлар тайинланди.

Аксилнқилобчилар ҳам жипслашиб борди. Улар Петербургдан артиллерия, пулемёт, снаряд ва ишончли казак ҳарбий қисмларининг зудлик билан юборилишини талаб қила бошладилар.

27 октябрь куни II Бутунроссия Советлари съездига делегат бўлиб борган икки вакилдан Самарқанд ишчи, солдат Советларига «Ҳокимият Советларга, ер дехқон комитетларига берилди, бутун дунё халқларига аннекциясиз (бировларнинг ерини босиб олмасдан) ва контрибуциясиз (товон тўламасдан) демократик сулҳ тузиш тўғрисида мурожаатнома эълон қилинди. Бу хабарни Советларга тездан етказинглар» мазмунида телеграмма олинди. Ўша куни шундай мазмундаги телеграмма Тошкентга ҳам етиб келди. Петербургдаги Октябрь кўзғолони ғалабаси халқнинг кайфиятини кўтарди. Меҳнаткаш халқ оммаси асрлар давомида озодлик учун олиб борган курашлари энди рўёбга чика бошлаганлиги хабарини буюк тантана ва шоду хуррамлик билан кутиб олди.

Ўлкада бошланиб кетган инқилобий тўлқинга қарши

маҳаллий ҳокимият аҳолини чалғитиш учун бу хабар ёлғон, большевиклар бекорга халқни оёққа турғазмоқда деб ифвогарлик қила бошлади. Улар рўзномаларда, большевиклар ҳеч қачон марказда ҳам, Туркистонда ҳам ҳокимиятни ўз қўлларига ололмайдилар, бунга йўл қўймаймиз ҳам деб ёза бошладилар.

Коровиченко буйруғи билан юнкерлар 27 октябрда 2-Сибирь заҳира ўқчи полки аскарларига қўққисдан ҳужум қилиб уларни қуролсизлантирди. 28 октябрда рўзномалар унинг аскарларга мурожаатини босиб чиқди. Унда исёнга қатнашган аскарларнинг қаттиқ жазоланиши, уларнинг ҳеч қачон большевиклар таъсирига тушиб қолмасликлари айтилган бўлиб, уларга дўқ-пўписа қилинган эди. Самарқанд комиссарига юборган телеграммасида эса генерал: «Большевиклар қочиб кетмоқдалар ва асирга тушмоқдалар»,— деб алдаган эди.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш ва нималарга жавоб топиш керак?

1. Ўзбекистонда Октябрь инқилобининг бориши.
2. Чекка ўлкалардаги инқилобий ҳаракатларнинг буржуа Муваққат ҳукумати ағдариб ташлашдаги ёрдами ва аҳамияти.

Нималарни ўқиш керак?

1. Ҳ. Содиқов. Туркистон уч инқилоб даврида. Фан ва турмуш, 1991, 1, 2, 3-сонлари.
2. С. Солиев, Т. Саидқулов. Туркистон ўлкасидаги биринчи халқ инқилоби. Ўзбекистон коммунисти, 1984, 4-сон.
3. Н. Султонова. Инқилоб арафаси кундалиги. Фан ва турмуш, 1987, 8-сон.
4. И. Ҳожихонов. Туркистонда камбағаллар комитетлари. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 1971 йил, 10-сон.

15-§. ОКТЯБРЬ ИНҚИЛОБИНING ҒАЛАБАСИ ВА ТУРКИСТОНДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ МУСТАҲҚАМЛАНИШИ

Туркистонда ҳам худди Россияда бўлгани каби большевикларнинг бевосита раҳбарлигида халқ оммаси инқилобийлашиб борди. Большевиклар Муваққат буржуа ҳукуматининг маҳаллий ҳокимдари, уларга кўмаклашаётган хонин ва муросачи эсер, меньшевиклар ва реакцион миллатчи буржуазия вакиллари халққа ҳеч нарса бермаслигини, бера олмаслигини ҳам, бу ҳокимият ўз моҳияти билан халққа қарши эканлигини фош қила бошлади. Бу

гапларнинг тўғри эканлигини маҳаллий халқ оммаси кўп ўтмасдан тушуниб олди.

Тошкентда Эски шаҳар мусулмонлари рус ишчилари билан 1 Май намойишига чиқди. Қизил байроқлар кўтариб олган намойишчилар орасида хотин-қизлар ҳам бор эди. Улар шаҳар Думаси биноси олдига келиб Муваққат ҳукумат сиёсатини қораладилар, сўнгра 1916 йилги кўзғолончилар дафн қилинган қабристонга йўл олдилар. У ерда оташин инкилобий нутқлар сўзланди. Ўзбек аёли Тоифа Актучанова сўзга чиқиб, аёлларнинг куллар каби ҳуқуқсиз эканлигини уқтириб ўтди ва уларга оддий демократик ҳуқуқ ва эркинликлар берилиши кераклигини талаб қилди. Апрель ойининг охирларида Тошкент, Қўқон, Наманган, Самарқанд, Каттақўрғон каби шаҳарларда иш ташлаш ҳаракатлари кучайиб кетди. Иш ҳақини 40 фоиз оширишни талаб қилиб Бухоро ва Қогонда ҳам ишчилар иш ташлади. Май-июнь ойларида Туркистоннинг барча пахта заводларидаги ишчилар бу ҳаракатга қўшилди.

Армияда яна ғалаёнлар бошланди. Самарқанддаги 7-Сибирь заҳира полки солдатлари ўз офицерларига бўйсунмай қўйдилар. 1 Туркистон Советлари съездида бу масала муҳокама қилиниб, солдат ҳуқуқлари ва офицерлар билан муносабатлар масалалари бўйича қарорлар қабул қилинди. Аксарият ҳолларда солдатлар фронтга боришдан бош торта бошладилар.

Эндиликда дехқонлар ўртасида ҳам ғалаёнлар авж олиб борди. Большевиклар таъсирида улар помешчиклар ерларини ўз ихтиёрлари билан тортиб олиб, экин эка бошлади. Дехқонлар қишлоқ амалдорларини ва миршабларни ёппасига алмаштиришни талаб қилиб чиқа бошладди. Айрим жойларда бойлар камбағал дехқонларга ун, пул бериб, уларни ўзларига қаратишга уриндилар. Дехқон ғалаёнлари бутун Туркистонда авж олиб кетди. Полвонарлик, Қўр тепа, Бочқир, Қўнғирот, Самарқанд, Қува, Қўқон каби қишлоқ ва шаҳарларда дехқонларнинг отлик казаклар билан тўқнашувлари бўлиб ўтди.

1916 йилда фронт орқаси ишларини бажариш учун фронтга олинган халқ вакиллари у ерда рус ишчилари ҳамда РСДРП(б) вакиллари билан учрашиб улардан инкилобий ғояларни ўргандилар, кураш усуллари билан танишдилар. Улар ўз юртларига қайтиб келгач, маҳаллий биродарларини инкилобий ғоя билан тарбияладилар, уларни фаоллаштирдилар, оммавий демократик ташкилотлар тузиб, маҳаллий халқни бойларга, муллаларга,

козиларга, элликбоши ва мингбошиларга умуман бўйсунмасликка чакира бошладилар. Урушдан қайтиб келган маҳаллий ишчилар таъсири ва раҳбарлигида ўлкада мусулмон Советлари депутатлари (Муссовдеп) иттифоклари, уюшмалари тузилди. Ишчи ва деҳқон иттифоклари ҳам ташкил топди.

1917 йил 21—27 июнда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ўлкаси Советларининг II съезди маҳаллий халқ оммасининг ниҳоятда фаоллашиб бораётганлигини алоҳида қайд қилди.

Муваққат буржуа ҳукумати олиб борган империалистик уруш сиёсати Туркистон ўлкаси хўжалигини издан чиқарди. Очлик бошланди. Август ойининг бошларида йирик шаҳарларда аҳоли яна кўзғолон кўтарди. Сентябрга келиб стачка ва намойишлар янада авж олди. Бу воқеалар солдатларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди, улар ўртасида ҳам янгидан ғалаёнлар бошланиб кетди.

Тошкент Эски шаҳарида шаҳар Думасига сайлов вақтида даҳшатли ғалаён келиб чиқди. Сентябрь ойининг бошларида Тошкент депоси ишчилари ва 300 дан ошиқ йўловчилар тўпланган вокзал майдонида оташин инкилобчи А. Першин ҳозирги аҳвол ҳақида нутқ сўзлади. Сентябрь ўрталарида Туркистон муросачилари ҳисобланган эсер ва меньшевиклар партиясидаги сўл кучлар ажралиб чиқди. Маҳаллий большевиклар рўй берган вазиятни ҳисобга олиб ҳали ҳам халқ оммасининг маълум табақалари орасида ўз таъсирини саклаб турган эсер ва меньшевикларнинг «байналмилалчилари» ва «сўллари» билан бирлашди. 17 сентябрда Турккомитет раиси Тошкент Советидан ультиматум тарзида сўзсиз бўйсунитишни талаб қилди. Марказдан армия чакирмасликка ваъда берган Турккомитет омманинг инкилобийлашиб бораётганлигидан ва большевиклар таъсирига тушаётганлигидан кўрқиб ваъдасини бузди, армия чакирди. Бу аҳвол Тошкентдаги корхоналарда ишнинг тўхташига, ишчиларнинг кўчаларга чиқишларига сабаб бўлди.

Коровиченко бошлиқ жазо экспедицияси 24 сентябрда Тошкентга келди. У тартиб ўрнатиш учун ҳеч нарсадан қайтмайман деб дўқ уриб ишчиларни кўркитиш мақсадида инкилобий комитет аъзоларини камоқка ола бошлайди. Келган жазо отрядлари ичида ҳам инкилоб томонга ўтган қисмлар бор эди. Коровиченко уларга жазо бермаслиги учун давом қилаётган стачкаларни вақтинча тўхтатишга қарор қилади.

Сентябрь воқеалари ишчиларнинг ҳокимиятни ўз қўлларига олиш учун тайёр эканлигини, ўз отрядларини тузганлигини, солдатлар ўртасида ҳам инқилобга хайрихоҳлар борлигини, деҳқонларнинг эса ер учун помещикларга, бойларга қарши курашда янада чиниққанликларини, бу курашни давом эттириш учун уларнинг тайёр эканликларини кўрсатди. Туркистон большевиклари, ишчилари, деҳқонлари, хунармандлари, умуман, меҳнаткашлари сўнгги курашга — ҳокимиятни қўлга олиш учун бўладиган жангларга тайёрлана бошлади.

1918 йил 18 октябрда Тошкент Советининг кенгайтирилган мажлиси чақирилди. Бунга маҳаллий аҳолидан ҳам кўпгина вакиллар қатнашди. Маҳаллий ҳокимиятга қуйидаги талаблар қўйилди:

1. Қамокдаги инқилобчиларни тездан озод қилиш, ўлим жазосини бекор қилиш, халққа қарши қурол ишлатмаслик;

2. Ҳамма ерни Ер комитетларига топшириш;

3. Саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, истеъмол ва тақсимот устидан назорат ўрнатиш;

4. Бутун фронтларда уруш ҳаракатларини тўхтатиш, битимлар тузиш;

5. Махфий дипломатияни йўқ қилиш;

6. Таъсис мажлисини айtilган муддатда чақириш.

Мана шу талаблар бажарилсагина ўлкани ва инқилобни сақлаб қолиш мумкин эканлиги, муваққат буржуа ҳокимиятига ишонч билдирмаслик, бутун ҳокимиятни Советлар қўлига топшириш талаб қилинди. 11—12 октябрь кунлари Тошкентдаги бош устахоналар ва депо ишчилари, 23 октябрда яна ўнларча турли саноат корхоналари ишчилари сиёсий митинглар ўтказиб Муваққат ҳукуматга умуман ишонмаймиз, ҳокимиятни советларга топшириш керак деб талаб қилинган резолюциялар қабул қилдилар.

Ишчилар орасидаги бу инқилобий кайфият солдатларга ҳам таъсир қилди. 1-Сибирь заҳира ўқчи полки солдатлари генерал Коровиченкога ишончсизлик билдирган резолюциялар қабул қилганларида уларга 2-Сибирь заҳира ўқчи полки солдатлари ҳам қўшилди ва Солдат комитетларини Коровиченко буйруғига бўйсунмасликка чақирдилар.

Тошкент гарнизонининг инқилоб томонига ўтиши жуда катта аҳамиятга эга бўлди. 16 октябрда бўлган мажлисда Першин солдатлар олдида нутқ сўзлади ва солдатларни

зийрак туришга, инкилобни ҳимоя қилишга чақирди. Мана шу митинг билан инкилобий ҳарбий қисмларни шаҳардан ташқарига олиб чиқиб кетишга йўл қўйилмади. Бу вақтга келиб Советлар тобора кўпроқ большевиклашиб борди. Йирик шаҳарлардаги Советлар таркибидан муросачилар, эсер ва меньшевиклар чиқарилиб, уларнинг ўрнига большевик вакиллар киритила бошланди.

27 октябрда Тошкент ишчи, солдат ва деҳқон Советлари Марказий Ижроия Комитетининг бюллетени эълон қилиниб, унда Петроградда муваккат буржуа ҳокимияти ағдарилганлиги, ҳокимият Петроград ишчи, солдат ва деҳқон Советлари қўлига ўтганлиги айтилган эди. Бу хабар яшин тезлигида Туркистон шаҳар ва кишлоқларига ёйилди. Халқ шоду хуррамлик билан инкилоб хабарини кутиб олди ва жойларда ҳокимиятнинг Советлар қўлига топширилишини талаб қила бошлади. 28 октябрь куни эрталабданок завод гудоклари садоси остида Тошкент депоси, темир йўл устахоналари ишчилари Эски шаҳар камбағал мусулмонлари билан биргаликда қизил байроқлар кўтариб аксилинкилобга қарши инкилобий кураш бошлаб юборди. 28, 29, 30 октябрь кунлари гарнизон қалъаси ёнида, вокзалга яқин жойларда каттиқ жанглар давом этди. Чимкент, Қушка, Ашхобод, Самарқанд, Каттақўрғон шаҳарларидан Тошкент инкилобчиларига ёрдам кучлари кела бошлади. 31 октябрда асосий объектлар олинди, аксилинкилобчиларга зарба берилди. 5 ноябрда инкилоб кунлари бўлган жангларда қурбон бўлган 79 кишининг жасадини кўмиш мотам митинги жуда катта сиёсий воқеага айланди. 8 ноябрда Туркистон Ўлка Ижрокоми бекор қилинганлиги, ҳокимият ишчи, солдат ва деҳқонлар Совети қўлига ўтиши муносабати билан 15—22 ноябрь кунлари бўлиб ўтган Туркистон ўлка Советларининг III съезди ўлкада янги турмуш бошлаш, ҳокимиятни демократиялаштириш ҳақида қарор қабул қилди.

Эсер ва меньшевиклардан узил-кесил ажралиб чиққан Туркистон большевиклари декабрь ойи бошларида кўпгина шаҳар ва кишлоқларда ҳокимиятни ўз қўлларига ола бошладилар. Фарғона, Қўқон, Наманган, Андижон, Дўрмон, Черняевка, Ниёзбек, Бухоро, Когон, Чоржўй, Керки, Чимбой, Нукус, Петро-Александровск, Ильяль, Қипчоқ, Манғит, Тошовуз каби шаҳар ва кишлоқларда ҳокимият Советлар қўлига ўтди. Лекин хали жуда кўп жойларда корхона эгалари Совет ҳокимиятини тан олишни

истамас, буйруқларни бажармас, ишлаб чиқаришни издан чиқаришга уринишар, корхона анжом ва маҳсулотларини хусусий кишиларга сотар эди. Ишчилар ишлаб чиқариш ва тақсимот устидан ўзлари назорат ўрната бошладилар. Бутун саноат корхоналари миллийлаштирилди, давлат ихтиёрига ўтди. Уларнинг ишини жойларда ҳам, марказда ҳам назорат қилиш учун Халқ хўжалиги Олий Кенгаши тузилди. Ерни сотиш, сотиб олиш тақиқланди.

Туркистонда амалга оширилаётган инқилобий ўзгаришлар, шубҳасиз аксилинқилобий кучлар томонидан қаттиқ қаршиликка учради. 1917 йил 20 ноябрда Совет ҳукумати «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» мурожаатномасини, 1918 йил 23 январда III Бутун Россия Советлар съезди «Меҳнаткаш ва эксплуатация қилинувчи халқ ҳуқуқлари Декларациясини» эълон қилди. 22 апрелда В. И. Ленин Туркистон большевикларига телеграмма юбориб, унда ўлкада Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва мухторият тузиш ҳақидаги ишларингизни Марказий Комитет қўллаб-қувватлайди деб таъкидлаган эди. Ўша ҳужжатлар асосида 30 апрелда Туркистон Мухтор Совет Социалистик жумҳурияти РСФСР таркибида ташкил қилинди. 7 кишидан иборат Марказий Ижроия Комитети, 4 кишидан иборат Халқ Комиссарлари Совети тузилди. 1 Май куни шу муносабат билан Туркистон шаҳар ва қишлоқларида намойишлар, митинглар бўлиб ўтди. Турк. МССЖ таркибида 5250 минг аҳоли бўлиб, шундан 41,4 фоизи ўзбеклар, 19,3 фоизи козоклар, 10,8 фоизи киргизлар, 7,7 фоизи тожиклар, 4,7 фоизи туркманлар, 1,4 фоизи қорақалпоқлардан иборат эди.

Нималарни ўйлаб қўриш ва нималарга жавоб бериш керак?

1. Октябрь инқилобини тайёрлаш ва уни амалга оширишда Тошкент пролетариатининг роли.
2. Совет ҳокимиятнинг мустаҳкамлана бориши.

Нималарни ўқиш керак?

1. М. Ҳасанов. Туркистон мухторияти: ҳақиқат ва уйдирма. Фан ва турмуш, 1990, 9- сон.
2. Н. Норқулов. Мухториятнинг тугатилиши, 1990, 8-сон.
3. Туркистонда сентябрь воқеалари. Партия турмуши, 1977, 3- сон.
4. С. Мурод. Туркистонда халқ жумҳурияти. Фан ва турмуш, 1986, 7- сон.
5. Ф. Абдуллаев. Уйғонган Шарқ. Партия турмуш, 1980, 4- сон.

Мамлакатимизда бошланиб кетган фуқаролар уруши бу Октябрь социалистик инқилоби сабабли сиёсий ҳокимиятни ўз қўлларига олган ишчилар ва деҳқонларнинг ташқи империалистик кучлар ва ички оқ гвардиячилар атрофига тўпланган реакцион антисовет кучларга қарши Совет ҳокимиятини сақлаб қолиш учун олиб борган қаҳрамонона кураши эди.

Улуғ Октябрь социалистик инқилобидан кейин ажнабий империалистлар Туркистонга қўплаб ўз айгоқчиларини юборар, саботажлар уюштирар, буржуа аксилнқилобий кучлар қолдиқларини уюштирар, уларга молиявий ёрдамлар кўрсатар, ўлкада Туркистон большевикларига қарши иттифоқларни тузиб, Советларга қарши кураш бошламоқда эдилар. Аксилнқилобий ҳаракатларга раҳбарлик қилиш мақсадида, гўё «янги Совет Туркистон ҳокимияти билан дўстона муносабатлар урнатил» никоби остида ажнабий давлатлар Туркистонга қўпоровчи гуруҳлар юбориб турди. 1918 йил баҳорида Тошкентга янги «дипломатик миссия» билан айгоқчилар юборилди ва ажнабий дипломатик ходимларнинг Советларга қарши умумий кураш режалари ишлаб чиқилди.

Деҳқонларнинг саводсизлиги ва сиёсий жиҳатдан жуда қолдиқ бўлганлиги сабабли турли кўрбошилар уларга таъсир кўрсатиб, аксарият ҳолларда мажбуран, айрим ҳолларда ихтиёрий равишда уларни ўзларининг тўдаларига қўша бошладилар. 1918 йил бошларидаёқ Қўқон атрофларида Эргаш бошчилигида, Ўш атрофларида Холхўжа бошчилигида, Ғарбий Фарғона районида Мадминбек бошчилигида босмачи тўдалари ташкил топди. Улар тинч аҳолига зулм ўтказиб, партия, совет ва комсомол фаолларини ўлдирар бошладилар, Совет ҳокимиятини ағдариб, эски ҳокимиятни тиклай бошладилар. Аксарият ҳолда улар социал-инқилобчилар кириб олган Советлар сиёсатидан, буюк давлатчилик сиёсатини юритган меньшевиклардан, муваққат ҳукумат ҳокимларидан норози бўлган кишилар эдилар.

1918 йил ёзида Фарғонада жуда кескин вазият пайдо бўлди. Босмачи тўдалари бирлашиб Тошкентга қарши юриш режаларини ишлаб чиқдилар. Бунга қарши Фарғона fronti ташкил этилди. 1918 йил ёз ойларида ғарбий ва шимоли-шарқий Қозғистонда чехлар, оқ гвардиячилар маҳаллий козоқ зодагонлари билан биргаликда ҳокими-

ятни ўз қўлларига олдилар, совет органлари йўқ қилина бошланди, фаоллар отилди. Буларга қарши курашмоқ учун Еттисув fronti ташкил қилинди. Туркистон ички ва ташқи душманларнинг Совет Россиясига қарши бошлаган умум курашининг таркибий қисмига айланди.

13 июлда чакирилган мажлисда Туркистон МИК ва ХКС ўлкада рўй берган кескин вазиятни таҳлил қилди, мудофаа тадбирлари белгиланди. 23 июлда Туркистон ишчилари, деҳқонлари ва меҳнаткаш халқ оммасига мурожаат қилиниб, «Социалистик Ватан хавф остида, ҳамма қўлига қурол олсин!» деган чакирик эълон қилинди.

Босмачиларга ва ажнабий босқинчиларга қарши Фаргона шаҳарларида маҳаллий аҳолидан ҳарбий қисмлар ташкил этила бошланди. Бу отрядлар партия, комсомол вакиллари билан кучайтирилди, М. Миршаропов, А. Раҳмонов, А. Султонов, Н. Ризаев каби қобилиятли ва оммани бирлаштира оладиган, оёққа турғиза оладиган ташкилотчи ҳарбийлар билан тўлдирилди. 1918 йил охирида босмачиларга қарши курашда маҳаллий ҳарбий қисмлар билан 2,5 минг кишилик байналмилалчи жангчилар ҳам ёнма-ён туриб жанг ҳаракатларини олиб бордилар. Шаҳар ва қишлоқларда кўнгилли дружиначилар отрядлари тузилди.

Англия империализми Совет ҳокимиятига қарши бўлган кучларга ёрдам бериш билан чекланмасдан 1918 йил августида Советларга қарши очиқ босқинчилик ҳаракатларини бошлади ва бутун Закаспий темир йўлини босиб олди. 15 сентябрда Тежен шаҳри босиб олиниб, унинг бутун аҳолиси, хатто чоллар, болалар ва хотин-қизлар ҳам битта қолмай отиб ташланди, шаҳар эса галанди, ёндирилди, йўқ қилинди. 26 Боку комиссари отиб ташланди.

Бу орада Тошкентда инглиз айғоқчилари раҳбарлигида уюштирилган аксилинқилобий ташкилот фош қилинди. Қочиб кетган айғоқчилар Бухоро амирлигидан бошпана топдилар.

Петро-Александровск ёнида Жунаидхон тор-мор қилинди. Бошқа жойларда ҳам душманга зарба бериш режалари ишлаб чиқилди. Маҳаллий идора органларини советлаштириш, уларда ишлаш учун аҳоли ўртасида тунунтириш ишларини олиб бориш, деҳқон хўжалиқларини кутариш, камбағаллар комитетлари ташкил қилиш, улар орқали деҳқонларга ғалла, қишлоқ хўжалик инвентарлари ҳамда бойларнинг вақф ерларидан тортиб

олинган ерларни бўлиб бериш, уларни саноат маҳсулотлари билан таъминлаш ва хоказо ишлар бажарилди, аҳоли фаоллаштирилди.

Бу тadbирларга қарши бўлган Туркистон жумҳурият ҳарбий комиссари Қ. Осипов бошчилигидаги сул эсерчи аксилинкилобий кучлар ҳам фаоллашди. Улар муваккат комитет тузиб, унинг байроғи остида янгидан янги антисовет кучларни тўплай бошладилар. 1919 йил 19 январь кuni кечаси исёнчилар ҳарбий қисмларини Тошкентга киритадилар, хойнона қўлга туширилган 14 Туркистон МСЖ комиссарлари отиб ташланади, шаҳар қўлга олинади. Аммо шаҳар аҳолисининг ғазабига учраган исёнчилар ўша кuni соат 12 да тор-мор қилинди.

Туркистонда ажнабий босқинчиларга қарши кураш, миллий масала, дехқон хўжаликлари, советлар, маданий қурилиш ва бошқа кечиктириб бўлмайдиган зарурий ишларга ҳамда партияга раҳбарлик қилиш мақсадида 1919 йил 29 сентябрда РСФСР ва РКП(б) нинг Турккомиссияси ташкил этилди. Турккомиссия большевикларга, совет, хўжалик раҳбарларига амалий ёрдам бериши, миллатчилик элементларини узил-кесил тугатиши, Закаспий frontiда эгаллик қилиб турган инглизларга зарба бериши, ҳарбий қисмларга энг яхши чиниккан командирлар ва сиёсий хизматчилар юбориши, озод қилинган районларда Советларни тиклаш, ишга тушириш каби сон-саноксиз вазифаларни ҳал қилишга киришди.

Қизил Армия қисмлари энг оғир шароитда йўл босиб, душманнинг асосий техника базаси хисобланган Айдан станциясини ишғол қилди. У хужум ҳаракатларини кучайтириб 1920 йилнинг 6 феввалида Красноводск шаҳрини озод қилди. Душман жуда катта ҳарбий анжом қолдириб, денгизга чекинди. Закаспий fronti тугатилди. Туркман ерлари яна Совет Туркистони билан қўшилди. Бу аҳвол Еттисувда хужум ҳаракатларини кучайтириш имкониятини яратди. 1920 йил март-апрель ойларида Еттисувда ок гвардиячиларга, казак миллатчиларига қашатқич зарба берилди.

Закаспий ва Еттисув фронтлари тугутилгани билан ҳали Фарғонада аҳвол мураккаблигича қолмоқда эди. Совет ҳокимиятига қарши бўлган барча кучлар бирлаштирилиб, Мадамин бошчилигида «Муваккат Фарғона ҳукумати» тузилиб, у инглизлар билан бевосита мулоқотда бўлар, қурол-аслаҳа олиб ўз қўшинини кучайтирмоқда эди. Фарғона босмачиларига қарши яна амалий тadbирлар

белгиланди. 1920 йил январь ойнинг ўрталарида Эргаш кўрбошига зарба берилди. Уша йилнинг февраль ойида Мадамин, октябрь-декабрь ойларида Кўршермат, Муҳиддин, Холхўжа, Жонибек, Қозоқбой, Қулибойларнинг босмачи тўдалари тор-мор қилинди. Уларнинг қолган-қутган тарқоқ кучлари Олой водийсига чекинди. Босмачилардан озод бўлган Фаргона аҳолиси урушлар сабабли вайрон бўлган хўжаликни тиклашга киришди.

Туркистонда миллий сиёсатни амалга ошириш учун кураш

Туркистонда босмачиларнинг асосий кучларига зарба берилиши, ТМССЖнинг Совет жумҳурияти билан алоқасининг тикланиши хўжалик ишларини тиклаш учун катта имконият яратди.

Фронтлар халқасининг йўқ қилиниши, темир йўл алоқаларининг тикланиши билан РСФСР ҳукумати Туркистонга моддий ва техник ёрдамлар уюштирди. Туркистондан ҳам Россияга пахта, жун, қуритилган мевалар, вино, балиқ каби маҳсулотлар кўплаб юборилиб турилди. 1920 йил январда Россияга Туркистондан 1660 вагон юк олиб кетилган бўлса, май ойида 2116 вагон, августда 5412 вагон юк олиб кетилди.

Туркистоннинг Совет Россияси билан алоқасининг қайта тикланиши бу ерда меҳнат кўтаринкилигини бошлаб юборди. Шанбаликлар авж олди. Уларда иштирок этувчиларнинг миқдори ошиб борди. Ўлкада озиқ-овқат развёрсткасини амалга ошириш учун кураш бошланди. Развёрстка гўшт, сабзавот, қуруқ мевалар ва пичан (беда) га ҳам ёйилди. Развёрсткани амалга ошириш учун 400 та камбағал комитетлари ташкил қилинди. Пахтачиликни кўтариш тадбирлари белгиланди. Деҳқонларга салкам 800 000 пуд уруғлик ғалла, 1346 та сўқа, 42 169 та белқурак, 32 308 та қўл ўроқ, 9714 та кетмон, 2900 та хаскаш юборилди. Қилинган амалий ишлар оқибатида 1918 йилга нисбатан 1919 йилга келиб экин майдонлари 20 фоизга (1,6 млн. десят.), 1920 йилда эса 2 млн. десятинага кўпайди. Пахта майдонлари 1919 йилда 80 000 десятинадан 101 000 десятинага, 1920 йилда эса 109 000 десятинага кўпайди.

Турккомиссия таклифи билан жойларда вилоят ҳокимияти яна тикланди, миллатчиларга қарши кескин кураш бошланди. Маҳаллий миллатчилар «Турк компартияси» ва «Турк жумҳурияти» тузиш керак, маҳаллий ҳокимият органларида фақат маҳаллий миллат вакиллари иштирок этсин деб даъво қилдилар. В. И. Ленин бош бўлган

РСФСР ХКС бу таклифларни инкор қилди. В. И. Лениннинг таклифи билан РКП(б) Марказий Комитетида «Туркистонда РКП(б) нинг асосий вазибалари» деб аталган тарихий резолюция қабул қилинди. Бунга кўра Турккомиссия ТҚП Ўлка комитетини тарқатди, янгидан ТҚП Муваққат Марказий Комитети тузилди. Айни вақтда маҳаллий идора органларини халққа яқинлаштириш, советлаштириш, халқ вакилларини кўтариш ишлари бошланди. Советларга кириб қолган бой, кулоқ элементлари ёки яширин синфий душманлар улардан ҳайдалди. Хотин-қизларнинг фаоллиги ошиб борди.

1920 йилда бўлиб ўтган ТҚП нинг V съезди миллатчиларга қарши курашни бўшаштирмаслик, деҳқонларни муштумзўрлар таъсиридан қутқариб олиш учун курашни давом эттириш ҳақида қарорлар қабул қилди. Совет қурилишлари авж олди. Мактабларни ислоҳ қилиш бошланди. Хотин-қизлар учун алоҳида мактаблар очилди. Турли соҳалар бўйича кадрлар тайёрлаш, жумладан ўқитувчи кадрлар тайёрлашга киришилди.

1918—1920 йилларда Туркистонда маданий-маърифий ишлар йўлга қўйилди. Ўлкада 177 кутубхона, 97 клуб, 76 қизил чойхона, 172 ўқув хоналар фуқаролар уруши якунида ишлаб турди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Маннон Уйғур раҳбарлигида миллий театр ташкил этиш ишлари бошланди. Қобилиятли ўзбек ёшларидан биринчи артистлар, бастакорлар етишиб чиқа бошлади. Ҳамза, Айний, Завкий каби шоирларнинг асарлари кенг тарқалди. Маҳаллий тилда рўзнома, ойномалар, бюллетенлар нашр этила бошланди.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш ва нималарга жавоб топиш керак?

1. Фуқаролар урушининг бошланиш сабаблари.
2. Ажнабий босқинчилар ҳамда аксилинкилобий кучларнинг тор-мор қилиниши.
3. Уруш йилларида миллий сиёсат.

Нималарни ўқиш керак?

1. Назаров М. А. Туркистон интервенция ва фуқаролар уруши даврида (1918—1920). Т., 1961.

2. К. Ҳасанов. Зафарли йиллар, зафарли йўллар. Фан ва турмуш, 1984, 8-сон.

3. Б. Каримов. Пантуркизм — машъум тамға. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990, 6-сон.

4. Л. Азиззода. Янги ҳаёт курашчилари. Тошкент, «Фан», 1976.

Россиядаги социалистик инкилоб ғалабаси, амирликнинг Туркистондаги собик ерларидаги инкилоб ғалабаси, дастлабки социалистик қайта қуришлар шубҳасиз Хива ва Бухоро амирликлари аҳолиси онгига чуқур таъсир қилмоқда эди. Яхши кўшничилик муносабатларини ўрнатиш мақсадида 1917 йил 29 ноябрда Туркистон ХКС ўз вакилларини Бухорога юборди. Аммо амир ҳеч қандай халқ ҳокимиятини тан олмади. Бунинг устига 30 000 кишини махсус тайёргарликдан ўтказиб, жанговар ҳолатга келтириб қўйди. У хоҳлаган вақтда темир йўлни бузиб ташлаши мумкин эди. Амирликда ички реакция авж олди, ҳар қандай демократик ҳаракатларга, шу жумладан, Ёш бухороликларга қарши кураш бошланди.

Ёш бухороликлар халқ орасида машҳур эмас эди. Уларнинг таянчи ҳам йўқ эди. Улар айрим ислохотлар ўтказилишини, демократик эркинликлар берилишини талаб қилар эди. Ўз кучлари билан мақсадига эришишга ишонмаган Ёш бухороликлар Туркистон Мухтор Совет Социалистик жумҳуриятига мурожаат қилиб ёрдам беришни илтимос қилади. Бухорода вазият қандайлигини текшириб чикмаган Ф. И. Колесов унга қарши юриш қилади. Аммо тўла мағлубиятга учраб чекинади.

Бу аҳвол амирга реакцияни янада авж олдирини учун бир баҳона бўлди. Бухородан коммунистлар, Ёш бухороликлар Тошкентга қочиб кела бошлайдилар. 1918 йил 25 сентябрда Тошкентдаги бухоролик коммунистлар ўзларининг муваққат Марказий Комитетини туздилар. Унга Ёш бухороликларнинг чап қаноти ҳам қўшилади.

Бухорода инкилобий ҳаракатларнинг кучайиб бориши натижасида халқ хўжалиги, савдо, ҳунармандчилик издан чиқди, пахта майдонлари 20 бараварга камайди. 1 пуд пахта 11 сўмдан 1 сўм 80 тийинга тушиб қолди. Қорақўл терисининг нархи 10, жунники 6 бараварига арзонлашди. Озиқ-овқатнинг нархи ошиб кетди. Зўр бериб урушга тайёрланилар экан, амир халқ кўлидаги ғаллани армия учун тортиб олди, бу эса халқнинг нафратини кўзғатиб юборди.

1919 йил февралда Шаҳрисабзда, кўп ўтмасдан Вобкент, Гиждувон, Қорақўл районларида дехконлар кўзғолонлари бошланди. Юборилган жазо отрядлари дехконлардан каттиқ ўч олди, бутун-бутун кишлоқлар ендирилди. 1919 йил 2 майда Бухоронинг 15 000 аҳолиси кўзғолон кўтариб, армияга сафарбарликни тўхтатиш,

РСФСР ХКС бу таклифларни инкор қилди. В. И. Лениннинг таклифи билан РКП(б) Марказий Комитетида «Туркистонда РКП(б) нинг асосий вазифалари» деб аталган тарихий резолюция қабул қилинди. Бунга кўра Турккомиссия ТКП Ўлка комитетини тарқатди, янгидан ТКП Муваққат Марказий Комитети тузилди. Айни вақтда маҳаллий идора органларини халққа яқинлаштириш, советлаштириш, халқ вакилларини кўтариш ишлари бошланди. Советларга кириб қолган бой, кулоқ элементлари ёки яширин синфий душманлар улардан ҳайдалди. Хотин-қизларнинг фаоллиги ошиб борди.

1920 йилда бўлиб ўтган ТКП нинг V съезди миллатчиларга қарши курашни бўшаширтмаслик, деҳқонларни муштумзўрлар таъсиридан қутқариб олиш учун курашни давом эттириш ҳақида қарорлар қабул қилди. Совет қурилишлари авж олди. Мактабларни ислоҳ қилиш бошланди. Хотин-қизлар учун алоҳида мактаблар очилди. Турли соҳалар бўйича кадрлар тайёрлаш, жумладан ўқитувчи кадрлар тайёрлашга киришилди.

1918—1920 йилларда Туркистонда маданий-маърифий ишлар йўлга қўйилди. Ўлкада 177 кутубхона, 97 клуб, 76 кизил чойхона, 172 ўқув хоналар фуқаролар уруши якунида ишлаб турди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Маннон Уйғур раҳбарлигида миллий театр ташкил этиш ишлари бошланди. Қобилиятли ўзбек ёшларидан биринчи артистлар, бастакорлар етишиб чиқа бошлади. Ҳамза, Айний, Завқий каби шоирларнинг асарлари кенг тарқалди. Маҳаллий тилда рўзнома, ойномалар, бюллетенлар нашр этила бошланди.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш ва нималарга жавоб топиш керак?

1. Фуқаролар урушининг бошланиш сабаблари.
2. Ажнабий босқинчилар ҳамда аксилинқилобий кучларнинг тор-мор қилиниши.
3. Уруш йилларида миллий сиёсат.

Нималарни ўқиш керак?

1. Назаров М. Х. Туркистон интервенция ва фуқаролар уруши даврида (1918—1920). Т., 1961.
2. К. Ҳасанов. Зафарли йиллар, зафарли йўллар. Фан ва турмуш, 1984, 8-сон.
3. Б. Каримов. Пантуркизм — машъум тамга. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990, 6-сон.
4. Л. Азиззода. Янги ҳаёт курашчилари. Тошкент, «Фан», 1976.

Россиядаги социалистик инқилоб ғалабаси, амирликнинг Туркистондаги собиқ ерларидаги инқилоб ғалабаси, дастлабки социалистик қайта қуришлар шубҳасиз Хива ва Бухоро амирликлари аҳолиси онгига чуқур таъсир қилмоқда эди. Яхши кўшничилик муносабатларини ўрнатish мақсадида 1917 йил 29 ноябрда Туркистон ХКС ўз вакилларини Бухорога юборди. Аммо амир ҳеч қандай халқ ҳокимиятини тан олмади. Бунинг устига 30 000 кишини махсус тайёргарликдан ўтказиб, жанговар ҳолатга келтириб қўйди. У хоҳлаган вақтда темир йўлни бузиб ташлаши мумкин эди. Амирликда ички реакция авж олди, ҳар қандай демократик ҳаракатларга, шу жумладан, Ёш бухороликларга қарши кураш бошланди.

Ёш бухороликлар халқ орасида машҳур эмас эди. Уларнинг таянчи ҳам йўқ эди. Улар айрим ислохотлар ўтказилишини, демократик эркинликлар берилишини талаб қилар эди. Ўз кучлари билан мақсадига эришишга ишонмаган Ёш бухороликлар Туркистон Мухтор Совет Социалистик жумҳуриятига мурожаат қилиб ёрдам беришни илтимос қилади. Бухорода вазият қандайлигини текшириб чикмаган Ф. И. Колесов унга қарши юриш қилади. Аммо тўла маглубиятга учраб чекинади.

Бу аҳвол амирга реакцияни янада авж олдириши учун бир баҳона бўлди. Бухородан коммунистлар, Ёш бухороликлар Тошкентга қочиб кела бошлайдилар. 1918 йил 25 сентябрда Тошкентдаги бухоролик коммунистлар ўзларининг муваққат Марказий Комитетини туздилар. Унга Ёш бухороликларнинг чап қаноти ҳам қўшилади.

Бухорода инқилобий ҳаракатларнинг кучайиб бориши натижасида халқ хўжалиги, савдо, ҳунармандчилик издан чиқди, пахта майдонлари 20 бараварга камайди. 1 пуд пахта 11 сўмдан 1 сўм 80 тийинга тушиб қолди. Қорақўл терисининг нархи 10, жунники 6 бараварига арзонлашди. Ошиқ-овқатнинг нархи ошиб кетди. Зўр бериб урушга тайёрланилар экан, амир халқ кўлидаги ғаллани армия учун тортиб олди, бу эса халқнинг нафратини кўзгатиб юборди.

1919 йил феввалида Шаҳрисабзда, кўп ўтмасдан Вобкент, Гиждувон, Қорақўл районларида дехконлар кўнголонлари бошланди. Юборилган жазо отрядлари дехконлардан каттиқ ўч олди, бутун-бутун қишлоқлар енширилди. 1919 йил 2 майда Бухоронинг 15 000 аҳолиси кўнголон кўтариб, армияга сафарбарликни тўхтатиш,

ТМССЖ билан яхши муносабатларни ўрнатишни талаб қилди. Бунга жавобан 2000 киши зиндон қилиниб, 63 киши Регистон майдонида дорга осилди.

Еш Совет жумҳурияти Хива хонлигига ҳам мурожаат қилиб яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатишни таклиф қилади. Хивада феодал-патриархалчилик муносабатларининг устунлиги, аҳолининг жуда ҳам қолоқлиги, шунингдек ишчилар синфининг (0, 1 %) мутлақо бўшлиги сабабли инқилобий ҳаракатларга етарли даражада раҳбарлик қилинмади. Фақатгина Туркистон жумҳуриятидан вакиллар юборилгач, бу ерда ҳам деҳқонларнинг, ҳунармандларнинг, шаҳар майда ва ўрта буржуазиясининг, миллий зиёлиларнинг инқилобий ҳаракатлари авж олиб кетди. Яккаю ягона оппозициячи партия ҳисобланган Еш хиваликлар хондан шариат асосида халққа эркинлик беришни талаб қилди. Хон бу талабни инкор қилади. Дин пешволари ва бойлардан ташкил топган «мажлис» ҳам, Еш хиваликлар ҳам тарқатилади. Солдатлар орасида ғалаёнлар бошланади.

Бухоро ва Хива хонликларида Советларга қарши ҳаракатлар

Бухоро ва Хива хонлари инқилобий ҳаракатларни қон билан бостирад экан, айни вақтда Совет Туркистонига қарши душманлик ҳаракатларини авж олди. 1919 йил апрель-май ойларида 28 минг милтиқ, шунга яраша ўқ-дори билан қуролланган амир қўшинлари ТМССЖ чегараларини тез-тез бузиб турар эди. 400 ҳарбий инструктор, 150 турк офицерлари амир лашкарларини кечаю кундуз урушга ўргатар эди. Амир Қолчак билан ёзишмалар олиб бориб, ТМССЖга хужум қилиш тўғрисида ўзаро режа тузди.

1920 йил январида Турккомисия аъзолари тинчлик муносабатларини саклаш мақсадида амир билан учрашди. 30 мартда Фрунзе ҳам амир ҳузурини булади. Бу учрашувлардан амир яхши муносабатларни саклашга кўндигина эмас, аксинча инглиз қўмондонлиги билан яна ҳам яқинлашди, афғон реакцияси билан иттифок тузди, яна инглиз инструкторлари, офицерлари кўплаб кела бошлади. 1920 йил ёзида унинг қўшини ва халқ лашкарлари 50 000 кишига етказилди. Бухоро аксинки-лобчилар, оқ гвардиячилар ва жаҳон империализми учун қарвонсаройга айланди.

Хивада ҳам реакция авж олди. Инқилобий ҳаракатлардан кўркиб қолган Асфандиёрхон Жунаидхон билан ўзаро келишиб, уни армия бошлиғи қилиб тайинлай-

ди. Кўп ўтмасдан Асфандиёрхон Жунаидхон одамлари томонидан ўлдирилади, тахтга Саид Абдулла ўтказилади. Қўшин 10 000 кишига етказилиб қайта қуроллантирилади, ҳарбий харажатларни қоплаш учун солиқлар кўпайтирилади. Жунаидхон Тўрткўлдаги Совет идораларига ҳужум уюштириб, атрофдаги ўзбек, қорақалпоқ, туркман бойларини Советларга қарши оёққа турғизади. Шаҳар гарнизонлари кўпайтирилади, инглизлардан кўплаб қурол-аслаҳа сотиб олинади. Вазият кескинлашгач, Закаспий fronti қўмондонлиги қуйи Амударёга отряд юборади ва каттик жанглардан кейин Чимбой, Мўйнок, Нукус шаҳарлари озод қилинади.

Хивада халқ инкилобининг галабаси

Хивада бўлаётган воқеалар туфайли хўжалик издан чиқди, хунармандчилик, савдо инкирозга учради, нарх-наво ошди, бу эса халқ оммасининг моддий аҳволини оғирлаштирди, мамлакат боши берк кўчага кириб қолди.

1919 йилнинг бошларида Ёш хиваликлар ўзларининг комитетларини тузиб, дастурларини ишлаб чиқдилар. Унда феодал-патриархал тартибни ағдариб ташлаш, бойларнинг ер-мулкларини мусодара қилиш, аҳолига сиёсий эркинлик, туркманларга миллий тенглик бериш каби талаблар қўйилди. Бу дастур буржуазиянинггина эмас, балки аҳоли бошқа қатламларининг манфаатларига ҳам мос келар эди.

Хон ҳукмронлигидан уруғ, қабила бошликлари ҳам норози эди. Ҳар бир синф, ижтимоий гуруҳ яқинлашиб келаётган инкилобдан ўз манфаати учун фойдаланмоқчи бўлди. Агар қуйи табақа дехқонлар, хунармандлар Хива инкилобининг ҳаракатга келтирувчи кучларига айланиб, инкилоб ёрдами билан феодал зулмдан озод бўлишни, мамлакатда ижтимоий, иктисодий ва сиёсий ўзгаришлар бўлишини умид қилса, миллий буржуазия, ўрта ва қуйи дин аҳллари эса бу инкилобдан Ёш хиваликлар ёрдамида Жунаидхонни ва хонни ағдариб ташлашни ҳамда мавжуд ижтимоий тузумни ўзгартирмасдан ўз ҳукмронлигини ўрнатишни мақсад қиларди.

Хивада инкилобий ҳаракатлар кучайиб борган мана шундай бир даврда Туркистон коммунистлари Хива аҳолисига ёрдамга келди. Ўзбеклар, ёвмуд туркманлари, қорақалпоқлар уларга келиб қўшилдилар. 22—23 январьдаги каттик жанглардан сўнг Жунаидхон қочиб кетди, Саид Абдуллахон эса тахтдан воз кечди. Хивада биринчи халқ ҳукумати — инкилобий Муваккат Ҳукумат тузилди.

Хива инқилоби — халқ инқилоби эди. Чунки инқилобда ишчилар, деҳқонлар, дин аҳллари, ўрта ва қуйи миллий буржуазия вакиллари, турли қабила, уруғ, аймақлар қатнашди. 1920 йил апрелда Бутунхоразм халқ вакилларининг I курултойи чақирилиб, Хоразмни халқ совет жумҳурияти деб эълон қилди. Битимлар тузиш учун вакиллар сайланди ва улар Москвага юборилди. Конституция қабул қилиниб, унга кўра хусусий мулкчилик, шариат судлари сакланиб қолди, ҳукмрон синфлар ҳам сайлов ҳуқуқини олди. Иттифок ҳукумати чоризмга қарашли завод ва фабрикаларни, ерларни Хоразм Совет Халқ жумҳуриятига қайтариб берди. Керосин, оёқ кийимлари, ҳарбий қурол-аслаҳа ва ҳоказолардан ёрдамлар уюштирилди. ТМССЖ билан ХСХЖ ўртасида яқиндан иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий ёрдамлар бериш тўғрисида муносабатлар ўрнатилди, аграр ислохотлар ўтказилди, эски давлат машинаси ўрнига янги давлат аппаратлари барпо қилина бошланди, комсомол, касаба уюшмалари ишлари жонлантирилди.

Бухоро Халқ Совет жумҳуриятининг ўрнатилиши

Хоразмда халқ инқилобининг ғалабаси, ХСХЖ нинг ташкил топиши, ТМССЖ билан ўзаро иқтисодий ва маданий ёрдамлар тўғрисида ишларнинг амалий

равишда бажарилиши, дастлабки демократик ўзгаришлар, шубҳасиз Бухоро меҳнаткашларига таъсир кўрсатмасдан қолмас эди. 1920 йил бошларига келганда Бухорода инқилобий вазият етила бошлади. Инқилобга ёрдам бериш мақсадида ҳарбий инқилобий бюро тузилди. 1920 йил августида чақирилган БКПнинг IV съезди Бухорода коммунистик ҳаракат кучайиб бораётганлигини, 5000 коммунистни бирлаштирган 43 ячейка мавжудлигини ҳисобга олиб, оммани инқилобга тайёрлаш зарурлигини қайд этди.

Амир ҳам реакцияни кучайтириб борди. Қўлга тушган инқилобчилар, коммунистлар ўлдирилди, зиндонларга ташланди. Бунга жавобан съезд Бухоро халқининг хоҳишини ифода этиб, ТМССЖ га мурожаат қилиб ёрдам беришни илтимос қилди. 1920 йил 28 августда бошланиб кетган инқилоб туфайли ТМССЖнинг ҳарбий қисмлари Бухоро аҳолисига шошилинич ёрдам берди. Қисқа вақт ичида Бухоронинг ҳамма шаҳарларида амир ҳокимлари ағдарилди. Ҳокимиятни инқилобий комитет ўз қўлига олди. 2 сентябрь куни 4 кунлик қаттиқ жанглардан кейин аксилинқилобчилар қаршилиги тўхта-тилди. Амир қочиб кетди. Регистон устига Қизил Байроқ

ўрнатилди. Халқни инкилобга бошлаган Бухоро коммунистик партияси раҳбарлигида Бухоро Халқ Совет жумҳурияти тузилганлиги эълон қилинди.

1921 йил февралда чақирилган Бухоро коммунистик партиясининг I съезди «Ер меҳнаткашларга» шиори остида ўтди. «Ер ҳақида декрет» қабул қилиниб, унга кўра ер кишиларга бериладиган бўлди, амир вақтидаги ҳамма солиқлар бекор қилинди, маҳаллий бошқармаларга меҳнаткаш халқ вакиллари сайлана бошланди.

ХСХЖ нинг социалистик жумҳуриятга айланиши Дастлабки тузилган ҳукумат айнан ҳукмрон синф вакилларидан, миллатчилардан, ёш хиваликлардан ташкил топиб, улар кўп ўтмасдан аксилинки-лобчилар лагерига очикдан-очик ўтиб олдилар. Улар хон ва вақф ерларини ўзаро тақсим қила бошладилар. Ер-сув ислохотини ўтказишга, идораларни демократиялаштиришга қаршилик қила бошладилар, миллий адоватини кучайтирдилар. Рўй берган вазиятни ҳисобга олган РКП(б)нинг Туркбюроси ва Турккомиссия Хоразм коммунистларига ёрдам бериш учун ўз вакилларини юборди. Бутун Хоразм Советлари II қурултойига тайёргарлик жараёнида ҳукумат ички реакцияни яна ҳам кучайтирди. Бунга жавобан шаҳар ва қишлоқларда митинглар бошланди, унинг қатнашчилари ҳокимиятнинг халқ кўлига топширишни талаб қила бошладилар. 1921 йил 5 мартда Хивада Хоразмдан тўпланган вакилларнинг жуда катта митинги чақирилди. Митингда Хоразм халқининг хоҳиши-иродаси ифода этилиб, Ёш хиваликлар ҳокимиятининг ағдарилганлиги, ҳокимият Муваққат инкилобий комитет кўлига ўтганлиги таъкидланди. Хоразм эса Совет Социалистик жумҳурият деб эълон қилинди.

БХСЖнинг социалистик жумҳуриятга айланиши Бухородан чекинган Саид Олимхон Бойсун атрофида Англиянинг ҳарбий ва молиявий ёрдамида яна Советларга қарши бўлган барча кучларни бирлаштира бошлади. 1921 йил февралда Қизил Армия қисмлари, халқ кўнгилчилари амирга қарши хужум ҳаракатларини кучайтириб, бутун Шарқий Бухоро ерларини озод қилди, ҳаракат қилаётган босмачи тўдаларига қарши қақшатқич зарба берилди. Идора органларидаги эски чиновниклар халқ вакиллари билан алмаштирилди, ҳокимият демократиялаштирилиб борилди, комсомол, касаба уюшмаси, хотин-қизлар ташкилотлари, маданий-маърифий ишлар жонлантирилди, халқ маорифи йўлга қўйилди, кадрлар

етказишга алоҳида эътибор берилди бошланди. 1924 йил 19 сентябрда Бухоро Советларининг V съезди тантанали равишда БХСЖни БССЖ деб эълон қилди.

Шундай қилиб Хоразм ва Бухоро Совет Халқ жумҳуриятларининг социалистик жумҳуриятлар даражасига ўсиб чиқиши, РКП(б)нинг, Турккомиссия ва Туркбюронинг олиб борган тўғри миллий сиёсати, ўлкада амалга оширилган зўр тайёргарлик ишлари натижасида бўлиб Хоразм ва Бухоро меҳнатқашлари манфаатларига мутлақо мос келар эди.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш ва нималарга жавоб бериш керак?

1. Еш бухороликлар ва Еш хиваликларнинг сиёсий қарашлари, уларнинг синфий чекланганлиги.
2. Бухоро ва Хива хонликларида Советларга қарши ҳаракатлар.
3. Бухоро ва Хоразмда халқ инқилобининг ғалаба қилиши.

Нималарни ўқиш керак?

1. *Х. Ҳамдамов.* Хива хонлигининг ағдарилиши ва ХСХР нииг тузилиши. Тошкент, Ўздавнашр, 1960.
2. *О. Эшонов.* Шарқдаги биринчи демократик давлатлар. Ўзбекистон коммунисти, 1970, 9-сон.
3. *Ж. Оташер.* Хива жанги. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, 1970, 8-сон.
4. *М. Маҳмудов.* Шарқдаги биринчи инқилоб. Совет Ўзбекистони, 1990 йил 2 февраль.

18-§. ТУРКИСТОН 1920—1924 ЙИЛЛАРДА

Фуқаролар урушининг тугаши билан мамлакат тинч қурилишга, вайрон бўлган халқ хўжалигини тиклашга киришди. Лекин бу ин жуда мураккаб халқаро вазиятда олиб борилди. Чунки тирик қолган аксининқилобий кучлар Советларга қарши курашни яширин ҳолатга ўтказиб, тиклаш ҳаракатларимизга зимдан жуда катта зарар бера бошлаган, партия, совет, хўжалик, комсомол фаолларини ўлдира бошлаган эди. Бунинг устига яна айрим жойларда оз миқдорда яшириниб қолган ва аҳолини безовта қилаётган босмачи қолдиқларига қарши курашиш ҳам керак эди.

Уруш натижасида Туркистон хўжалиги тамомила издан чиққан эди. Экин майдонлари камайган, каналлар бузиб ташланган, озиқ-овқат маҳсулотларига нарх ошган, бошқа районлар билан иқтисодий алоқалар тўхтаганлиги

сабабли четдан мол киритиш ҳам, четга мол чиқариш ҳам тамомила тўхтаган эди. Чорвачилик бундан ҳам оғирроқ аҳволда эди. 24 млн. бош йирик шохли мол эндиликда 8 млн. бошга тушиб қолган эди. Деҳқонларнинг кўпчилигида ҳеч қандай мол қолмаганди. Саноат тамомила вайрон бўлиб, пахта заводлари, кўнчилик, кончилик умуман ишламас эди. 95 млрд. сўм миқдорда қоғоз пуллар чиқарилди, лекин бу ҳам вазиятни тикламади.

Тикланиш арафасида Туркистонда ярим натурал хўжалик усули кўчманчи, ярим кўчманчи қабилаларда айрим регионларда сақланиб қолган эди; феодал хўжаликлар ҳали капиталистик ишлаб чиқаришга умуман мослашмаган эди. Пахтакор районларга, пахта заводларига яқинроқ жойлашган феодал хўжаликлар ва рус қулоқ хўжаликлари капиталистик айирбошлашга мойил эди. Бу хўжаликларда ёлланма меҳнатдан фойдаланиларди. Банклар, саноат объектлари, ерлар миллийлаштирилгач, Туркистон МССЖ халқ хўжалигида социалистик сектор пайдо бўлди. Аммо у жуда заиф эди.

Тикланиш арафасида ТМССЖ аҳолисининг таркиби ҳам, унинг хўжалик усули ҳам турлича эди. 80 % аҳолини деҳқонлар, 10 % ни хунармандлар, 4 % ни саноат ишчилари, қолганларни бойлар, хизматчилар ташкил этар эди. Ўлкада ўзбеклар, қozoқлар, қирғизлар, тожиклар, туркманлар, қорақалпоқлар, уйғурлар, татарлар, руслар яшар, улар ўртасида турли миллий муносабатларни ўриштириш, салгина бўлса ҳам миллатчилик аломатларига йўл қўймаслик зарур эди. Мана шундай ўта мураккаб бир шароитда янги иқтисодий сиёсат (НЭП) бошланди. Капитализм босқичини четлаб феодализмдан тўғри социализмга ўтганлиги, чор Россиясининг собиқ мустамлакаси сифатида сиёсий, иқтисодий, маданий ва ижтимоий жиҳатдан ўта қолоқ ҳолда сақланганлиги, кўп миллатли ўлка бўлганлиги сабабли Туркистондаги бу сиёсат бошқалардан фарқ қилиб, миллий масалани тўғри ҳал қилишдан янги иқтисодий сиёсатнинг ютуқлари катта бўлишини, ёки, аксинча, янги иқтисодий сиёсатга ўтиш жараёнида қўшимча тадбирларни амалга ошириш зарурлигини ҳисобга олишга тўғри келди.

Туркистонда НЭП ни олиб бориш масалалари «Миллий масалада партиянинг навбатдаги вазифалари» деб кўрсатилган РКП(б)нинг X съезди материалларида ўз аксини топди. Маҳаллий деҳқонлар озиқ-овқат развёрсткасидан озиқ-овқат солиғига ўтишни қизғин қувватладилар.

Туркистонда НЭП ўзига хос йўл билан бориб, солиқ олинган ҳосилга қараб эмас, балки экилган майдонга ва молнинг сонига қараб олинар эди. Техник экинлар экиладиган майдоннинг учдан бир қисми солиқлардан бекор қилинган эди.

**Саноатни тиклаш
қийинчиликлари**

Янги иқтисодий сиёсатга ўтиш билан «ҳарбий коммунизм» сиёсатидан воз кечиш, саноатда ҳақиқий ишлаб чиқаришни демократик усулда таъминлаш вазифаси келиб чиқди. Илгари мавжуд бўлган саноат тармоқларини тиклаш, янгиларини қуриш ва ишга тушириш учун кураш олиб борилди. Маҳаллий аҳолининг саводсизлиги ва сиёсий ўзгаришларга тайёр эмаслиги назарда тутилиб, 1919—1922 йиллардаги эски қози ва бой судларини қайтадан тиклаш, вақф ерларини қайтадан ўз эгаларига ёки мачитларга қайтариш ҳақида қарорлар эълон қилинди. Амалга оширилган тадбирлар натижасида халқнинг фаоллиги ошиб борди, хўжаликнинг ҳамма тармоқларида жонланиш сезила бошланди.

Саноат ва савдонинг йиллик кирими 59 млн. сўмдан 133 млн. сўмга кўпайди. Нефть қазиб чиқариш 1923 йилда олдинги йилга нисбатан 60% га, ун ишлаб чиқариш 60% га ошди. Вино, қанд ва пахта маҳсулотлари ишлаб чиқаришда бу кўрсаткич 70,90, 60% ни ташкил этди.

**Қишлоқ хўжалиги-
ни тиклаш учун
кураш** Ер ҳақидаги декрет Россия шаронтида аллақачонлароқ амалга ошган бўлса-да, Туркистонда ер-сув муносабатлари ҳали эскича давом этмоқда эди. 1918—1920 йилларда рус капиталистлари кўлидан ерлар тортиб олинган бўлса ҳам, аммо муштумзўрлар, кўчириб келтирилган кулоқлар, йирик феодаллар кўлида ер сакланиб қолмоқда эди. Еттисув, Олма-ота, Пржевальск, Авлиёота, Тошкент, Фарғона, Андижон, Жалолобод, Уш, Конибодом, Қўқон уездларида подшога ва унинг амалдорларига қаршли ерлар 182 минг десятиначи, яъни умумий экин майдонининг 18 фоизини ташкил этарди.

Ана шу ерларни собиқ эгаларидан тортиб олиш ва ерсиз аҳолига бўлиб бериш ишлари аҳоли сиёсий фаоллигининг ошиб бориши ва «Кўшчи» уюшмаларига оммавий равишда аъзо бўлиб бирлашиш ишлари билан қўшиб олиб борилди. Еттисув уездида 70 та кулоқ посёлкаси, 255 та хутор, 639 та йирик кулоқ хўжалиги тугатилди, 241755 десятина суғориладиган ва яйлов ерлари тортиб олинди. Самарқанд уездида 350 кулоқдан 13 000 десятина

ер тортиб олинди. Закаспийда 18 000 десятина ер тортиб олинди, ерсиз туркманларга берилди. 1922 йилда ер курилиши, тузиш ишлари ҳам олиб борилиб, хўжаликлардаги ер микдорлари тенглаштирилиб борилди.

Хўжаликни кўтариш ва ривожлантириш мақсадида ВСНХ (Халқ хўжалиги Олий Кенгаши) ва Главхлопок ташкил этилди. 1923 йилда Туркистонда ирригация ишлари бошланди, дастлабки қишлоқ хўжалиги ширкатлари ташкил қилинди. БХСЖ ва ХХСЖ даги пул белгилари бекор қилиниб, умумиттифок пул белгилари жорий қилинди, молия, савдо, транспорт, почта, телеграф ишлари умумий иттифок тармоқлари билан тенглаштирилди.

Тикланиш даврида маданий курилиш 1923 йил мартдаги ТКПнинг VII съезди ва 1924 йил январь ойида бўлган Туркистон Советларининг XII съезди НЭПнинг дастлабки ютуқларини муҳокама қилди. Съездда ўлкада маҳаллий халқларни хўжалик курилишида фаол қатнаштириш мақсадида маҳаллий тилда рўзнома ва ойномалар чиқариш, уларни адабиётлар билан таъминлаш зарурлиги қайд қилинди. Деҳқонларга қишлоқ хўжалиги асбоб-ускуналари кўплаб келтирила бошланди, у ерларга партия хўжалик кадрлари юборилиб турилди. Ўлкада «Қўшчи» уюшмаси билан биргаликда ҳар хил ширкатлар кўпайди. Қишлоқларда мактаблар, техникумлар, юридик курслар, музика мактаблари, саноат, қишлоқ хўжалиги курслари очилди. Уларни ўн минглаб маҳаллий ўғил-қизлар битириб чиққач, халқ хўжалигининг турли тармоқларида ишга тушдилар.

Туркистонда миллий давлат чегараланишининг ўтказилиши

Ўзбек халқи тарихининг муҳим босқичларидан бири — Туркистонда миллий давлат чегараланишининг ўтказилиши натижасида Ўзбекистон Жумҳуриятининг ташкил этилиши бўлди. ГМССЖда аҳолининг 51,4 %ини, БХСЖда — 50,1 %ни, ХХСЖда — 61,1 %ни ўзбеклар ташкил қилар эди. Ўзбеклар Самарқанд, Тошкент, Сирдарё, Чимкент, Бухоро, Бойсун, Қарши, Қармана, Нурота, Шахрисабз, Шеробод, Сариосиё, Урганч, Хива уездларида истикомат қиларди. Ана шу тарқоқ халқни бирлаштириш ва ягона жумҳурият ташкил қилиш зарурияти келиб чиққан эди. Мана шу мақсад козоқларга, қирғизларга, тожикларга, туркманларга, қорақалпоқларга ҳам тегишли эди. Миллий чегараланиш Туркистон халқлари моддий ва маънавий кучларининг ривожланиши учун, социализм курилишини

тезлаштириш учун, маҳаллий ўзбек, козок, ва хоказо миллатларнинг ташкил топиши учун уларнинг миллий тил, маданият, давлат, хўжалик қурилишларини таъминлашда ўз таъсирини ўтказар эди, а тбатта.

1924 йил февралда Бухоро Совет Социалистик Жумҳуриятининг партия ва совет фаоллари кенгашида, мартда Хива партия-совет фаолларининг йиғилишида, апрелда ВКП(б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюросида миллий давлат чегараланиши масаласи кўриб чиқилди ва маъқул деб топилди. Май ойида ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси яна бу масалани ўрганиб чиқди ва туркман ерлари ҳисобидан Туркменистон ССЖни, ўзбек ерлари ҳисобидан Ўзбекистон ССЖни тузишни, Ўзбекистон ССЖ таркибида Тожикистон Мухтор Жумҳуриятини, РСФСР таркибида Қозоғистон Мухтор Жумҳуриятини тузиш масаласини тавсия этди. Туркистоннинг шаҳар ва кишлоқларида аҳолининг кўтаринки руҳдаги митинглари, конференциялари ўта бошлади, халқ оммаси бу воқеага бефарқ қарамади, четда турмади.

ССЖИ МИК Туркистонда миллий давлат чегараланишини ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилгач, янги жумҳурият ва мухтор жумҳурият идораларини тузиш ишлари бошланиб кетди. Туркистон МССЖ ерларида Ўзбекистон ва Туркменистон иттифокдош жумҳуриятлари, Ўзбекистон ССЖ таркибида Тожикистон мухтор жумҳурияти (1929 йилдан иттифокдош жумҳурият), Қирғизистон Мухтор Совет Социалистик Жумҳурияти таркибида Қорақалпоқ мухтор вилояти ташкил қилинди.

Ўзбекистон ССЖ ерларида ҳокимият муваққат инқилобий комитет ихтиёрига ўтди. Бу таъсис мажлиси чақирилганга қадар бўлган биринчи ўзбек жумҳурияти ҳукумати эди. Унинг раислигига Ф. Хўжаев тайинланди. Ўзбекистон ССЖ таркибига: собиқ Туркистон МССЖ ерларидан 41 волость, Жиззах, Каттакўрғон, Хўжанд, Самарқанд, Сирдарё, Андижон, Кўкон, Наманган, Фарғона, Шохимардон, Водил районлари; собиқ БСХЖ ерларидан Бойсун, Бухоро, Ғузор, Қарши, Қармана, Нурота, Шаҳрисабз, Сарийосиё районлари; собиқ ХХСЖ ерларидан Гурлан, Урганч, Хива районлари кирди. Ўзбекистон таркибида Тожикистон Мухтор Жумҳурияти ҳам мавжуд эди. ЎзССЖнинг умумий ер майдони (Тожикистондан ташқари) 312394 кв. км. бўлиб, аҳолиси 3 млн. 963 минг 285 кишидан иборат эди. Миллий таркиби: ўзбеклар — 74,2 фоиз, тожиклар — 7,8 фоиз.

руслар — 5,6 фоиз, козоқлар — 2,4 фоиз, киргизлар — 2,04 фоизни ташкил қилар, қолганлари бошқа миллатлардан иборат эди. Ўзбекистон ССЖ ташкил топган вақтда Самарқанд пойтахт шаҳар эди. 1930 йилдан бошлаб Тошкент жумҳурият пойтахтига айланди. Ўзбекистон халқ хўжалигининг асосий тармоғи қишлоқ хўжалиғи бўлиб, бу тармоқда аҳолининг 85 фоизи банд эди. Ўзбекистон ССЖ 1 195 000 десятина суғориладиган ер эди. Туркистондаги 10321000 бош қорамолдан 2.590.000 боши Ўзбекистонга берилди. Шунингдек 185 та завод-фабрика, 981 та ўрта ва бошланғич мактаб, 24 та техникум, 8 та ўрта профессионал-техникум, 8 та фабрика-завод ўқув юртлари, Ўрта Осиё Давлат дорилфунуни, Ўрта Осиё коммунистик дорилфунуни ва бошқалар мавжуд эди. Хуллас, 1924 йилда Ўзбекистон ССЖнинг ташкил топиши ўзбек халқи учун, унинг давлат ва маданий қурилиши учун маълум даражада аҳамият касб қилди, албатта.

Лекин миллий давлат чегараланишининг ўтказилиши жуда катта нуқсонлар билан олиб борилди. Масалан, минг йиллар давомида ўзбеклар яшаган қонуний ерлар бошқа жумҳуриятларга ўтиб кетди, чегаралар жуда ноаниқ қилиб белгиланди, ягона иктисодий, маданий, тарихий илдизга эга бўлган бир бутун минтақа эндиликда «Туркистон» ва «Шарқий Туркистон» ерларига бўлиб юборилди. Туркистоннинг ўзи яна ўз навбатида турк жумҳуриятга бўлинди. Янгидан пайдо қилинган жумҳуриятларда янги «адабий тиллар» ўйлаб топилди, ҳар бир жумҳурият олдинги тарихини ўзларича бузиб, кечатила бирга яшаган қўшнисининг тарихидан фарқ қилган ҳолда янги «тарих» ярата бөшлади. Минг йиллар давомида бирга яшаб, бир-бирини тушунган турк халқлари эндиликда бири иккинчисини тушунмайдиган, ўқий олмайдиган ёзувларни ўйлаб топдилар. Ўзбекистон ҳудудида яшаётган козоқларнинг, Қозоғистон ҳудудида яшаётган ўзбекларнинг, ёки Қирғизистон ҳудудида яшаётган ўзбекларнинг, ёки Ўзбекистонда яшаётган киргизларнинг ота-боболари, авлод-аждодлари ўша ерларда минг йиллар давомида яшаганлар, биргалашиб ўз тарихини, маданиятини, санъатини яратганлар, душманларга қарши биргаликда кураш олиб борганлар, ўз давлатларининг мустақиллигини биргалашиб сақлаганлар. Бир-бирларига қиз беришиб, жуда-анда бўлиб, борини ҳам, йўғини ҳам бирга тотиб ўрганлар, хурсандчилиқни ҳам, мусибатларни ҳам бирга дорганлар. Эндиликда ўша ҳар тарафлама ягона ҳисоб-

ланган минтақада миллий давлат чегараланишининг ўтказилиши натижасида ягона бир халқ бўлган турк халқлари орасига ўзаро ишончсизлик, душманлик уруғини сочиб қўйдилар. Мана шу уруғ 64—65 йил ўтгандан кейин Фарғона, Марғилон, Қўқон, Ўш, Ўзган фожиалари сифатида кўкариб чикди. Бу воқеалардан Туркистон халқларининг келажак авлод-аждодлари тўғри хулоса чиқариб олишлари лозим.

1925 йил 8 февралда Бухорода Ўзбекистон Коммунистик партиясининг I съезди очилди. Съездга 16570 коммунист номидан 294 ҳақиқий, 95 маслаҳат овози билан делегатлар катнашди. Съезд жумҳурият халқ хўжалигини тездан кўтариш, деҳқонларнинг иктисодий ва маданий аҳволини тубдан яхшилаш, комсомол, касаба уюшмалари ишларини, деҳқон ташкилотларини йўлга солиш, жадаллаштириш, жойларда Совет идораларини ташкил қилиш, уларни миллийлаштириш, оксоқоллар ҳокимиятини бекор қилиш, босмачи тўдаларни қолдиқларини тезда тугатиш, идораларни маданий кадрлар билан таъминлаш каби масалаларни муҳокама қилди ва тегишли қарорлар қабул қилди. Съезд жумҳурият МИКни, ҳукуматини сайлади. 1925 йил 13 майда чақирилган ССЖИ Советларининг III съезди Ўзбекистон ССЖ ва Туркменистон ССЖларининг ССЖИ таркибига ихтиёрый равишда қўшилиш масаласини муҳокама қилди ва тегишли қарорлар қабул қилди.

Бундай ташкилий ишлар Тожикистон Мухтор Совет Социалистик Жумҳуриятида ҳам бошланди. Гарм, Бадахшон, Шугнан, Рушон ерларида ҳали ҳам давом этаётган босмачилик ҳаракатларини тездан тўхтатиш, хўжалиқни кўтариш, деҳқонларни фаоллаштириш, маҳаллий идоралар ишнини жонлантириш, маданий-маърифий ишларни йўлга қўйиш ишлари олиб борилди.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш ва нималарга жавоб топиш керак?

1. Туркистондаги ижтимоий-иктисодий аҳвол.
2. Саноатни тиклаш вазифалари.
3. Қишлоқ хўжалигини тиклаш учун кураш.
4. Мадааний курилиш.
5. Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланиши ўтказилишининг

оқибатлари.

Нималарни ўқиш керак?

1 Ш. Турдиев. Туркистон мустақиллиги ҳақида. Фан ва турмуш 1989, 11-сон

2. Т. Нажмиддинов. Хуррият сабоқлари. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1987 йил 23 октябрь.

3. О. Сирожов. Кураш ва ғалабаларнинг шонли йўли. Ўзбекистон агитатори, 1984, 7-сон.

4. Бўлинишни нимадан бошлаган. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991 йил 7 май.

5. С. Зиёдуллаев. Иқтисодий ва социал тараққиёт йўлидан. Совет Ўзбекистони, 1984, 1-сон.

19-§. ЎЗБЕКИСТОН ЯНГИ ҲАЁТ САРИ: 1924—1938 ЙИЛЛАР

Ўзбекистон меҳнаткашлари ВКП(б)нинг XIV съезди қарорларини амалга ошира бориб халқ хўжалигини ривожлантириш учун кураш бошлади. Тез орада 149 та саноат объектлари ишга туширилди. 1925 йилда жумҳурият саноати 21 та тармоққа эга эди. Шундан цемент, металл ишлаш, қурилиш, кимё-фармацевтика, консерва ишлаб чиқариш тармоқлари янгидан ташкил этилди. Жумҳурият халқ хўжалигида саноат 38,4 %ни, қишлоқ хўжалиги 61,6 %ни ташкил этар эди. Ўзбекистон ҳали тирик аграр жумҳурият эди. 1928 йилда саноат ялпи маҳсулот ишлаб чиқариши 1926 йилга нисбатан 126,7 %га, бюджет — 124,4 %га, юк ташиш — 117,8 %га, ишчиларнинг умумий миқдори эса 117,3 %га кўпайди. 1926—1928 йилларда ССЖИ да саноат ялпи маҳсулот ишлаб чиқариши 47 %га ўсган бўлса Ўзбекистонда 57 %га кўпайди. Социалистик индустриалаштириш ССЖИда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам қаттиқ синфий кураш остида олиб борилди. Шундай бўлса-да, энергетика, нефть, кўмир, кимё, металл ишлаш, қурилиш материаллари, енгил ва оғир саноат турлари ривожланиб борди. Жумҳуриятда округлар бекор қилиниб, районлар ташкил этилди. Бу жуда катта воқеа бўлиб, жойларда халқ оммасининг фаоллигини оширди.

1925—1929 йиллардаги ер-сув ислохоти

1925 йилда ҳам Ўзбекистонда ер масаласи жуда мураккаб масала сифатида қолаверди. Суғориладиган ерларнинг 30 фоизи ҳали ҳам шаҳар ва қишлоқ бойлари қўлида қолмоқда эди. Фарғона вилоятида 3,4 %, Самарқандда — 2,1 %, Тошкентда — 12,5 %, Зарафшонда — 28,4 % деҳқонлар умуман ерсиз эди, ҳолбуки айрим вилоятларда йирик бойлар қўлида 250, 500, 800 танобдан ер бор эди. 1925 йил ноябрь ойида бўлган ЎЗКП(б) II съездининг жумҳуриятда ер-сув ислохоти ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бундан мақсад, қишлоқларда ишлаб

чиқарувчи кучларни жадал тараккий эттириш, чорикор, мардикор, батрак каби энг камбағал қатламларни ер билан таъминлаш, ер олган хўжаликларга асбоб-ускуна, иш хайвонлари, иш қуроллари бериш эди. Ер-сув ислоҳоти камбағал дехқонларнинг фаол иштирокида олиб борилди ва каттик синфий қураш остида ўтди. Ислохотнинг ўтказилиши натижасида қишлоқларда сиёсий вазият кескин ўзгарди. Ер, ишлаб чиқариш қуроллари ва иш хайвонлари олган дехқон қатламлари фаоллашди, Шўро ҳукумати ўтказаетган ҳар қандай сиёсатга кизикадиган, унда иштирок этадиган, уни амалга ошириш учун қурашадиган кишиларга айланди. 1925—1927 йилларда ер-сув ислоҳоти биринчи босқичининг Сирдарё, Тошкент, Фарғона вилоятларида муваффақиятли ўтиши 1928—1929 йилларда Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразм вилоятларида унинг иккинчи босқичини ўтказиш учун шароит яратди. Бу вилоятларда 1929 йили ер-сув ислоҳоти ўтказилди. Бу ерларда ҳам ер, иш хайвонлари, иш қуроллари олган дехқонлар янада фаоллашдилар, вазият Шўро ҳукумати фойдасига қаратилди.

Колхозчилик харақатининг ўсиши

Халқ хўжалигини тиклаш, социалистик индустриализмни ўтказиш ва бошқа амалга оширилган тадбирлар асосида Ўзбекистонда хўжаликлар аҳволи яхшилана борди: Лекин жамоалаштириш арафасида жумҳурият қишлоқ хўжалигининг асбоб-ускуналар билан таъминланиш даражаси Россиядагидан 11 мартга кам эди. Агар Россияда камбағаллар умум аҳолининг 35 %ини ташкил қилган бўлса, Ўзбекистонда бу кўрсаткич 43 %ни ташкил этди. Кооперацияларга бирлашиш жиҳатидан Ўзбекистон дехқонлари ССЖИда энг юқори кўрсаткичда турар эди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг товар хусусиятлиги, маҳсулотларни сотиш дехқонларни кооперацияларга бирлашиш заруриятини келтириб чиқарар эди. Шунинг учун ҳам 1923—1926 йилларда жойларда ишлаб чиқариладиган маҳсулот хусусиятига кўра кооперациялар тузилди. Масалан, пахтачилик, чорвачилик, мевачилик, ипакчилик, мелиоратив, кредит ва ҳоказо кооперациялар дехқон хўжалиklarини кўтаришда, маҳсулотларни сотишда жуда катта роль ўйнади. Дехқон хўжалиklarини фаоллаштиришда, уларни шўроларга тортишда, идора органларига қатнаштиришда «Кўшчи» уюшмаларининг роли ҳам каттадир.

Ўзбекистоннинг ўзига хос турмуши, хўжалик таркиби, оила ва ҳуқуқ хусусиятларига кўра инкилобга қадар хотин-қизлар аҳолининг ҳуқуқсиз, хўрланган қисми ҳисобланиб, уларга буюм сифатида қаралар, шарият ва одат нормаларига қарши салгина норозилик билдирганлар қаттиқ тан жазосига, ҳатто ўлимга ҳам ҳукм қилинар эди. Асрлар давомида яшаб келган бидъат, хурофот инкилоб ғалабасидан кейин ҳам давом этаверди. Хотин-қизларни озод қилиш масаласини бошқа хўжалик ва сиёсий масалалар билан боғланмаган ҳолда ҳал қилиш мумкин эмас эди. Бу масала миллий масала билан боғлиқ бўлиб, ижтимоий муносабатларни қатъий синдириш, жадаллик билан маданий, миллий, хўжалик масалаларини ҳал қилмоқ лозим эди.

1924 йил декабрда ВКП(б) МК Ташкилий бюроси, 1925 йил февралда ССЖИ Марказий Ижроия Комитети Президиуми Шарқ жумҳуриятларида хотин-қизлар аҳволи, уларни озод қилиш, бунга қаршилиқ қилаётганларга қарши кескин кураш олиб бориш масалаларини кўриб чиқди. 1926—1927 йилларда бутун Ўзбекистон шаҳар ва қишлоқларида хотин-қизларни озод қилиш учун сиёсий фаоллик кучайиб борди. 1927 йил «Хужум» номи билан тарихга кирди. Паранжи, чочвон, хотин-қизларнинг уй қулига айлантирилишига қарши оммавий митинглар бўлиб, паранжиларни қуйдириш, озод бўлган хотин-қизларни артелларга, кооперацияларга тортиш, алоҳида бригадалар ташкил этиш, тикиш цехлари, мактаблар очини оммавий тус олди. Хотин-қизларнинг озод бўлишига қаршилиқ кўрсатган ҳар қандай унсурлар алоҳида суд қилинадиган бўлди. «Хужум»нинг муваффақиятини боришида ЎзКП МК қошида ташкил этилган махсус комиссия жуда катта роль ўйнади.

Хотин-қизларни озод қилиш шарт эди. Чунки аҳолининг ярмидан кўпроғини ташкил қилувчи хотин-қизлар уй чўриси бўлиб қололмас, яратилаётган янги жамиятнинг афзалликларидан улар ҳам ўз улушларини олишлари, ўз ўринларини топишлари керак эди. Кўпчилик жойларда хотин-қизларни паранжи, чочвондан қутқариш, уларни фаол равишда янги ҳаётга иштирок эттириш учун кураш ҳар ҳолда тушунтириш йўли билан, зарурий шарт-шароитларни яратиш йўли билан олиб борилди. Лекин хотин-қизларни эски турмуш қуллигидан қутқариш ва янги турмушга фаол иштирок эттириш учун олиб борилган бу курашда айрим партия, шўро, комсомол раҳбарлари-

нин. шошма-шошарлиги, фоизлар орқасидан қувиш, юқорига муддатидан олдин ҳисоб бериш йўли билан сохта обрў орттириш учун қилган ҳаракатлари, айрим ҳолларда бу ишга бириктирилган кишиларнинг сиёсий жиҳатдан саводхон бўлмаганлиги сабабли бу муҳим сиёсий ишда баъзан бузилишлар, қўпол хатоликлар, аҳолини ранжитиш, унга дўк-пўписа қилиш, буйруқбозлик ҳоллари юз берди. Юзини очган ва фаол турмуш чорраҳаларида ишонч билан қадам ташлаётган айрим хотин-қизларга нисбатан қўпол муносабатда бўлишлар сабабли баъзан «хужум» ҳаракатига шубҳа билан қараш, ёки қайтадан паранжи ёпиниш ҳоллари рўй берди.

Умуман олганда берилган қурбонлар, кўрсатилган қаршилиқларга қарамай, «Хужум» муваффақият билан давом этди. Фақат 1927 йилнинг ўзидагина 100 мингларча хотин-қиз паранжисини ташлади ва янги ҳаёт сари шошилди. Очилган хотин-қизлар зудлик билан турли кооперацияларга, касаба уюшмаларига, қишлоқ, район шўро бошқаруш жамоаларига жалб қилинди, қисқа курсларда савод чиқариб турли ишлаб чиқариш корхоналарида ижтимоий-фойдали меҳнат қилишда қатнаша бошлади.

Биринчи беш йиллик режанинг қабул қилиниши

1929 йил апрелида ВКП(б) МК ва МКК Пленумидан кейинок XVI Бутуниттифок партия конференцияси биринчи беш йиллик режани тасдиқлади. Май ойида эса ССЖИ Советларининг V съезди режани икки вариантда: қулай ички ва ташқи вазиятларни ҳисобга олган оқилона ва анча мураккаблиқлар бўлиши мумкинлигини ҳисобга олган минимал вариантларни қабул қилди. Ҳар иккала вариантда ҳам мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш, қишлоқда социалистик укладни кенгайтириш, яқка деҳқон хўжалиқларининг 18—20 %ини жамоа хўжалиқларига, 85 %ини қишлоқ хўжалиқ кооперацияларига жалб қилиш мўлжалланди. Аммо кўп ўтмасдан ҳар иккала вариант қўшиб юборилди, баъзи бир кўрсаткичлар жадаллаштирилди. Давом этаётган индустриалаштириш жараёнини маблағ билан таъминлаш мақсадида хусусий секторни, саноатдаги буржуа эксплуататор синфларни, қишлоқдаги қулоқларни иқтисодий босим остига олиш мақсадида уларнинг тўлайдиган солиқ миқдорлари кўпайтирилди. Нархлар оширилди. Айрим норозиликларга қарамасдан деҳқонларнинг солиқлари яна оширилди.

Ички заёмларни доимий равишда чиқариш ва уларга

ёзилиш ҳоллари ихтиёрийликдан мажбурийликка ўтди. Қоғоз пуллар яна ҳам кўпайтирилди ва бошқа мамлакатлар пулига алмашиш мумкин бўлган валюта ва олтин пуллар эндиликда муомаладан чиқариб олинди. Мана шу йўл билан давлат аҳолидан 40-йилларга қадар 50 млрд. сўмни шилиб олди. 1928 йилда озиқ-овқатга ҳамда саноат молларига жорий қилинган карточка системаси 1935 йилларга келиб тугатилди.

1929—1933 йилларда, капиталистик мамлакатларни иқтисодий таназзуллар қоплаган бир вақтда, бизда ўта каттиққўллик билан амалга оширилаётган индустриалаштиришнинг, кишлоқ хўжалигини социалистик асосда қайта қуришнинг дастлабки натижалари аниқ кўрина бошлади. Масалан, беш йиллик бошларига келиб мамлакат ишчилар синфи урушдан олдинги миқдоридан ошиб кетди. 1940 йилга келганда улар 8,3 млн. кишини ташкил қилди. Бу ўша вақтда мамлакатимиз учун қиёс қилиб бўлмайдиган буюк иқтисодий ва сиёсий аҳамиятга молик воқеа эди. Биринчи беш йиллик режанинг қабул қилиниши билан Ўзбекистон меҳнатқашлари олдига ҳам халқ хўжалигини реконструкция қилиш, кўп тармоқли саноат корхоналарини барпо этиш, ўсиб бораётган кишлоқ хўжалигини янги техника билан жиҳозлаш ва асбоб-ускуналар билан таъминлаш каби вазифалар қўйилди. Катрин, Нефайрамсой, Янгиарик, Дарғом, Тошкент, Бухоро, Фарғона, Самарқанд, Шаҳрисабзда замонавий гидро ва иссиқлик электростанциялари қуриш, эски корхоналарини кенгайтириш ва янги жиҳозлар билан қайта қурулантириш ишлари олиб борилди. Бу вазифалари бажариш учун мавжуд маҳаллий ишчилар миқдорини 10 мингдан 40 мингга кўпайтириш, унинг резервларини тайёрлаш ишларини бажариш, ишлаб чиқаришга хотин-қизларни жалб этиш, уларнинг миқдорини 12 фоиздан 43 фоизга кўтариш вазифалари қўйилди.

Жамоалаштиришнинг ўтказилиши

1929 йилдан бошланиб кетган колхозчилик ҳаракати ҳали кишлоқ хўжалигини социалистик асосда қайта қуриш

деган сўз эмас эди. Гарчи 1927—1929 йилларда ўтказилган ер-сув ислоҳоти кишлоқда феодал мунуосабатларни кескин камайтирган бўлса ҳам, ҳали кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, унинг қуруллар, асбоб-ускуналар, иш ҳайвонлари билан таъминланиши жуда паст эди. Қишлоқда ҳали қулоқ хўжаликлари мавжуд эди. Ўзбекистонда колхозчилик ҳаракатини муваффақиятли олиб бориш

учун бу ерга Москва, Ленинград, Иваново-Вознесенск, Орехово-Зуево, Калуга каби шаҳарлардан 25 миң партия ходимлари, дурадгорлар, темирчилар, табобат ходимлари, слесарлар, сиёсий ходимлар юборилди. Колхозчилик ҳаракати «оммавий» тус олди. 1929 йил баҳорида жамоа хўжаликларига 3,4 фоиз деҳқонлар бирлашган бўлса, 1930 йил баҳорига келиб 27,7 фоиз деҳқонлар бирлашди. Айрим ҳолларда деҳқонларни тайёрламасдан, уларга ҳеч нарса тушунтирилмасдан маъмурий-бўйрукбозлик асосида жамоа хўжалиги тузиш ишларида сўл оғмачилик, партия сиёсатини бузиш ҳоллари рўй берди.

1930 йилдан бошлаб МТСлар қуриш, жамоа хўжаликларини ташкилий жиҳатдан мустақкамлаш, кадрларни жойларга қўйиш ишлари қўшиб олиб борилди. Суғориладиган районларда жамоалаштириш ишлари 1933 йил бошларида тугади. Жумҳуриятнинг 79 районидан 61 тасида 74,9 фоиз деҳқонлар жамоа хўжаликларига бирлашди. Экин майдонлари 530 000 гектардан 928 000 гектарга, пахта етириш 5 000 дан 75 300 тоннага кўпайди. 1932 йилда ССЖИ да етиштирилган пахтанинг 60 фоизи Ўзбекистон меҳнаткашларининг зиммасига тўғри келди.

1930 йилларда «Пахта мустақиллиги учун кураш» ниқоби остида пахта яккахокимлигининг ўрнатилиши ва унинг тобора кучайиб бориши сабабли экиндор ерлар камайиб кетди.

30- йилларга келиб мамлакатимизда маъмурий-бўйрукбозлик, сохта дабдабобозликлар, шахсга сиғиниш каби социализмга ёғ бўлган номақбул ҳолат узил-кесил қарор топди. Қўплаб меъморчилик ёдгорликлари, мачитлар бузиб ташланди. Ўзининг тўғри сўзлиги, жасурона ҳаракати билан кимларгадир тегиб кетган, партия сиёсатига қарши чиққан кишилар катағон қилина бошланди.

1946 йилда «Ленинград» ва «Звезда» ойномалари тўғрисида ҳукуматнинг адолатсизликка, зўравонликка асосланган қарори эълон қилиниб зиёлиларга қарши янгидан юриш бошланди. Жуда кўплаб адабиёт, санъат, маданият арбоблари шахталарда, камокхоналарда, сургунларда қириб ташланди. Бу мудҳиш воқеаларнинг акс садоси Ўзбекистонда айниқса даҳшатлироқ кўринди.

Қатағон йилларида гуноҳсиз кишиларни жисмоний жиҳатдан йўқ қилиш шу даражага бориб етдики, масалан, ВКП(б) МКга сайланган 139 аъзодан 98 тасининг, ёки партия XVII съездида келган делегатларнинг съезддан

кейин кўп ўтмасдан деярли ҳаммасининг «халқ душмани» ниқоби остида отиб ташланишини қайси виждон мезони билан оқлаш мумкин?

Ўзбек халқининг севимли фарзандлари, давлат ва партия арбоблари Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, машҳур ўзбек адиблари Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Чўлпон, Фитратлар ҳам шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлдилар. Бугунги кунда ноҳақ жазоланганлар оқланди, уларнинг номларидан қора доғлар олиб ташланди. Бир қанча мактаблар, боғлар, кўчалар, хиёбонлар, районларга уларнинг номлари берилди.

Иқтисодий ҳаёт 1929 йилга қадар тузилган жамоа хўжаликлари «очик» бўлиб, унга ҳамма истовчилар, шу жумладан, кулоқлар ҳам кириши мумкин эди. Аммо Лениннинг тавсияси билан ташкил этилган бу «эркин кооперация» эндиликда «казарма социализм» билан алмаштирилди. Шубҳасиз, бу аҳвол ўша вақтда партия Марказий Комитетида А. В. Чаянов, Н. Д. Кондратьев каби айрим мутахассисларда норозилик келтириб чиқарса ҳам уларнинг эътирозлари инобатга олинмади.

Сиёсат илмий ва ахлоқий асосларининг йўқ қилиниши объектив равишда зўравонликка ва субъективизмга йўл очиб берди. 1929 йил баҳорида мамлакатимизда «ёппасига жамоалаштириш» бошланди. Ленин ўзининг «Кооперациямиз тўғрисида» асарида деҳқонларнинг жамоа хўжаликларига киришлари ихтиёрий деб белгиллаган бўлса, эндиликда бу қоида ўзгартирилиб, жамоа хўжаликларига кириш мажбурий деб эълон қилинди. Қим жамоа хўжалигига кирмаса қулоқ деб белгиланди ва у сургуни қилинадиган бўлди. Мана шу «мажбурият» остида 1930 йилнинг дастлабки уч ойида мамлакатнинг 60 % деҳқонлари жамоа хўжаликларига кирди. Социализм ўсиб борган сари синфий кураш кучайиб боради деган нотўғри қоидага кўра «қулоқ», «синфий душман», «халқ душмани» каби ниқоблар остида хўлу-қуруқ аралашига кадрларни қатағон қилиш авж олди. 1929 йилда қулоқлар аҳолининг 3 %ни ташкил қилар эди. 1930 йилда 15 % аҳоли қулоқ ниқоби остида қатағон қилинди. Энг яхши партия, совет, хўжалик кадрлари, мутахассислар суриштирилмасдан, суд қилинмасдан, «учлик» ёки «бешлик» деб аталган машъум шахслар томонидан отишга ҳукм қилинаверди. «ёппасига жамоалаштириш» га ўтган жойларда тушунтирмаслик оқибатида ва айрим нотўғри ташвиқот асосида чорва моллари, айниқса иш ҳайвонлари оммавий равишда кириб

юборилди. 1933 йилларга келганда мамлакатда гўшт ва гўшт маҳсулотларига нисбатан эҳтиёж жуда ошиб борди, иктисодий кийинчиликлар, очарчилик келиб чиқди.

Маданий ҳаёт Маъмурий-буйруқбозлик бошқарув системаси ҳамма нарсага, шу жумладан маданий ҳаётга ҳам салбий таъсир кўрсатди. 1936 йил 5 декабрда қабул қилинган Конституцияда гарчи ССЖИ аҳолиси 9 ёшдан 60 ёшгача ёппасига саводхон дейилган бўлса ҳам, амалда 50 ёшдан юқори бўлган 25 млн. аҳоли хали саводсиз эди. 40 йилларга келганда халқ маорифига бериладиган маблағ жуда ҳам қискартирилди, ўқитувчиларнинг иш ҳақи оз эди. Чоризм вақтида ҳар бир синфда 15—17 та талаба ўқиган бўлса, эндиликда уларнинг сони 30—40 тага етказилди, бу эса таълим ва тарбия сифатининг пастлашувига олиб келди.

Ахволнинг оғирлигига қарамай, жумҳуриятимизда ўша йиллари 336 та бино мактабга мослаштирилди, ўқувчилар миқдори кўпайди, қисқа муддатли курслар ташкил қилиниб, катта ёшдаги саводсизлар ўқитила бошланди. Педагогика ва таъбат институтлари, коммунистик дорилфунун, илмий текшириш институтлари ва бошқа ўқув юртлари ташкил қилина бошланди. Бу даврда бир қанча адабиёт ва санъат намояндалари етишиб чиқди. Уларнинг ажойиб, халқчил, реалистик асарлари ҳақиқий маънода халқ қалбидан жой олди.

Жумҳурият иккинчи беш йилликда Иккинчи беш йиллик халқ хўжалигини ривожлантириш давлат режасининг вазифаларидан бири чекка ўлкалар халқлари ҳаётидаги мустамлакачилик қолдиқларини, яъни саноат, қишлоқ хўжалиги, маданият, фан ва техника қолоқлигини тугатиш, улардаги тараққиёт даражасини марказ билан тенглаштириш эди. Инкилобдан олдин аҳолининг 4/5 қисми жойлашган Ўрта Осиёда саноатнинг 1/3 қисми жойлаштирилган эди. Ёки марказ, Украина, Озарбайжон каби районларда жон бошига 273 сўмлик саноат маҳсулоти тўғри келса, Ўрта Осиёда 46 сўмдан тўғри келар эди. Иккинчи беш йилликда Ўзбекистонда саноат ишлаб чиқаришининг ялпи маҳсулоти 2,1 марта, ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш 97,2 % кўпайиши мўлжалланди. Ўзбекистонда қора ва рангли металлургия саноати тармоқларини ташкил қилиш мақсадида Тошкентда қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводи, Чирчиқ кимё, Олмалиқ мис комбинатларини қуриш, Октепа ва Қадрия электростанциялари қувватини

ошириш, шунингдек Тошкент ва Фарғонада тўқимачилик. Марғилонда ипак фабрикаларини ишга тушириш мўлжалланди. Хуллас, иккинчи беш йилликда Ўзбекистонда 14 та саноат объектларини куриш ва ишга тушириш режалаштирилди.

Янги саноат марказларида миллий ишчилар синфи ташкил топа бошлади. Ташсельмаш, Таштекстильмаш, Чирчикхиммаш жамоалари мутахассислар тайёрлаш мақсадида ўз ишчиларини ўқита бошладилар. Бу даврда 537 000 ишчининг 37 фоизи ўзбек миллатига мансуб эди. Бу кўрсаткич тўқимачилик ва пахта тозалаш саноати тармоқларида 55 %ни, пойабзал ва ипакчилик саноати тармоқларида 58 %ни ташкил қилар эди.

Колхозчилик ҳаракати натижасида 1934 йилда 80,1 % деҳқон хўжалиги, 90,8 % экин майдонлари жамоа хўжаликларига бирлаштирилди. МТСлар ва давлат хўжаликлари қошида 1769 та сиёсий бўлимлар ташкил қилиниб, улар жамоаларни сиёсий, хўжалик, ташкилий жиҳатдан мустаҳкамлашга, ишлаб чиқаришни тўғри уюштиришга, давлат режаларининг бажарилишини таъминлашга қаратилган ишларни бажардилар. МТСлар, улардаги тракторларнинг миқдори кўнаиб борди. Масалан, 1934 йилда 15 та, 1935 йилда 25 та, 1936 йилда 26 та, 1937 йилда 25 та МТС тузилди. 1935 йилда уларда 12500 та трактор бўлган бўлса, 1937 йилда 18300 та трактор ишлаб турди.

Жумҳуриятда индустрлаштириш ва жамоалаштириш билан айни бир вақтда халқнинг ижтимоий ва маданий даражаларини кўтаришга ҳам ҳаракатлар қилинди. 1937 йилда 1930 йилга нисбатан ишчиларнинг иш ҳақлари бирмунча кўпайди, жамоа хўжаликларининг ва колхозчиларнинг даромадлари ҳам нисбатан ошди. Бу ижобий силжишлар маориф ишларини яхшилашга туртки бўлди. 1934 йилда жумҳуриятда 15 000 та ўқитувчи бўлиб, улардан 8300 таси ёки 55,3 % и ўзбеклар эди. Иккинчи беш йиллик давомида бир қанча қарорлар қабул қилиниб, маорифчиларнинг иш ҳақларини ошириш тадбирлари белгиланди. 1937 йилга келганда жумҳурият аҳолисининг саводхонлиги 67 %га кўтарилди. 1933 йилда Самарқандда дорилфунун ташкил қилиниши, И. М. Мўминов, Я. Фуломов, У. Орифов, С. Умаров, Х. Олимжон унинг биринчи талабалари бўлганлиги диққатга сазовордир. Ўрта Осиё давлат дорилфунуни айрим факультетлари базасида Тошкент қишлоқ хўжалигини механизациялаш ва иррига-

ция муҳандислари институти, Тошкент тўқимачилик институти, Тошкент темир йўл муҳандислари институти, Тошкент таъбат институти каби олий ўқув юртлири ташкил қилинди.

Нималарни билиш ва нималар ҳақида ўйлаб кўриш керак?

1. Социализмнинг иқтисодий асосларини қуриш учун зарурий шарт-шароитлар.

2. Ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётда социалистик муносабатларнинг ташкил топа бошлаши.

3. Социализмнинг иқтисодий асосларини яратиш учун қураш йилларида йўл қўйилган хатоликлар.

Нималарни ўқиш керак?

1. Р. Жўраева, Г. Жўраева. Ўзбекистонда «Хужум» ҳаракати тарихида. Еш ленинчи, 1960 йил 8 март.

2. Г. Ризаев. Ер-сув ислоҳоти. Совет Ўзбекистони, 1967 йил 15 март.

3. С. Гидсов. Ўзбекистонда колхоз тузумининг галабаси. Ўзбекистон коммунисти, 1987, 7-сон.

4. Ш. Тўлаганов, Г. Цой. Инсонпарварликнинг илдиэлари қаерда. Еш куч, 1990, 9-сон.

5. А. Алиев. Хўрлик кўрган буюклар. Еш ленинчи, 1991 йил 4 май.

20-§. ЎЗБЕКИСТОН 1938—1940 ЙИЛЛАРДА

Саноат

Иккинчи беш йиллик даврида Ўзбекистонда 189 та саноат корхонаси қурилди. 1937 йилда саноатнинг жумҳурият халқ хўжалигидаги салмоғи 67,1 фоизга етган бўлса, деҳқон хўжаликларининг 95 фоизи жамоа хўжаликларига бирлашган эди. Жумҳуриятимизда қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш туфайли пахта етиштириш йил сайин кўпайиб борди ва бу кўрсаткич 1937 йилда 1 миллион 527,5 минг тоннага етди. Трактор паркларида 18 минг 267 та машинаси бўлган 163 та МТСлар ўша йили жамоа хўжалиги пахта майдонларининг 99,5 фоизига хизмат кўрсатди.

ВКП(б)нинг 1939 йил март ойида бўлиб ўтган XVIII съезди ССЖИ халқ хўжалигини ривожлантиришнинг 1938—1942 йилларга мўлжалланган учинчи беш йиллик режасини тасдиқлади. Бу режада 1942 йилда барча саноат маҳсулотларининг ҳажмини 92 фоизга (1913 йилга нисбатан 15 марта кўп), қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳажмини 52 фоизга кўпайтириш мўлжалланган эди.

Шунингдек режада иттифоқдош жумҳуриятларнинг иқтисодиётини ривожлантира бориш кўзда тутилди.

Мамлакатнинг шарқий районларида индустрияни юксалтиришга, Совет давлатининг иккинчи саноат базасини вужудга келтиришга алоҳида эътибор берилди. Чирчиқда азот-ўғит комбинати, Фарғона, Андижон, Сурхондарё вилоятларида нефтни қайта ишлаш заводлари, Тошкент ва Сурхондарё вилоятларида янги кўмир шахталари, Олмаликда мис эритиш комбинати қуриш мўлжаллаб қўйилди.

Беш йиллик ичида енгил саноат ҳамда маҳаллий саноат маҳсулотлари ҳажмини кўпайтириш мўлжалланди. Шу мақсадда тўқимачилик ва пахта тозалаш саноатларининг бир қанча навбати, тўртта пахта тозалаш заводи ва шу каби корхоналар қуриб битказилиши режалаштирилди.

Халқ хўжалиги манфаатлари ва аҳолининг маданий-маиший эҳтиёжларини қондирмоқ учун электроэнергетика саноатини ҳам жадал суръатлар билан ривожлантириш зарур эди. Шу мақсадда Чирчиқда иккита электр станцияси, Қувасой ва бошқа электр станцияларини қуриб битказиш кўзда тутилди.

1939 йил декабрида ВКП(б) Марказий Қомитети ва Халқ Комиссарлари Советининг Чирчиқ ГЭС ини ва азот-ўғит комбинатининг биринчи навбатини қуриб битказиб, уни 1940 йилнинг сентябрида ишга тушириш тўғрисида ҳамда шу йилнинг январида Чирчиқ электрохимия комбинатини қуриш тўғрисидаги қарорига жавобан Тошкент шаҳар партия кўмитаси бу қурилишга 1100 ишчи ва муҳандис-техник ходимларнинг катта гуруҳини, Тошкент, Самарқанд ва Бухоро вилоятларида 9 минг колхозчини юборди. Москва, Ленинград ва бошқа саноат марказларидаги 200 га яқин фабрика ва заводлар қурилишга металл, ёғоч, машина ва ускуналар етказиб бериб турди. Шу даврда жумҳуриятимизда 134 та янги саноат корхонаси ишга туширилди. Бошқа иттифоқдош халқлар сингари Ўзбекистоннинг индустриал тараққиёти мамлакатнинг моддий-техника базасини яратишга имкон берди.

Қишлоқ хўжалиги ВКП(б) XVIII съезди директиваларида ва Ўзбекистон К(б) П (1938 йил 1—9 июль) қарорларида жумҳурият қишлоқ хўжалиги олдига ҳам катта вазифалар қўйилди. 1942 йилгача пахта етиштиришни 1,8—1,9 миллион тоннага, дон етиштиришни 1,5 миллион тоннага, пилла етиштиришни 1,7 минг тоннага, шикларни 39,1 минг бошга, қорамолларни 68,9 минг бошга кўпайтириш мўлжаллаб қўйилди. Бу вазифалар жамоа хўжаликларини ташкилий жиҳатдан янада мустақ-

ция муҳандислари институти, Тошкент тўқимачилик институти, Тошкент темир йўл муҳандислари институти, Тошкент таъбат институти каби олий ўқув юртлири ташкил қилинди.

Нималарни билиш ва нималар ҳақида ўйлаб кўриш керак?

1. Социализмнинг иқтисодий асосларини куриш учун зарурий шарт-шаронглир.

2. Ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётда социалистик муносабатларнинг ташкил топа бошлаши.

3. Социализмнинг иқтисодий асосларини яратиш учун кураш йилларида йўл қўйилган хатоликлар.

Нималарни ўқиш керак?

1. *Р. Жўраева, Г. Жўраева.* Ўзбекистонда «Хужум» ҳаракати тарихидан. Ёш ленинчи, 1960 йил 8 март.

2. *Г. Ризаев.* Ер-сув ислохоти. Совет Ўзбекистони, 1967 йил 15 март.

3. *С. Гиссов.* Ўзбекистонда қолхоз тузумининг галабаси. Ўзбекистон коммунисти, 1987, 7-сон.

4. *Ш. Тўлаганов, Г. Цой.* Инсошарварликнинг илдиэлари қасрда. Ёш қуч, 1990, 9-сон.

5. *А. Алиев.* Хўрлик кўрган буюқлар. Ёш ленинчи, 1991 йил 4 май.

20-§. ЎЗБЕКИСТОН 1938—1940 ЙИЛЛАРДА

Саноат

Иккинчи беш йиллик даврида Ўзбекистонда 189 та саноат қорхонаси қурилди. 1937 йилда саноатнинг жумҳурият халқ хўжалигидаги салмоги 67,1 фоизга етган бўлса, деҳқон хўжалиқларининг 95 фоизи жамоа хўжалиқларига бирлашган эди. Жумҳуриятимизда қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш туфайли пахта етиштириш йил сайин кўпайиб борди ва бу кўрсаткич 1937 йилда 1 миллион 527,5 минг тоннага етди. Трактор паркларида 18 минг 267 та машинаси бўлган 163 та МТСлар ўша йили жамоа хўжалиги пахта майдонларининг 99,5 фоизига хизмат кўрсатди.

ВКП(б) нинг 1939 йил март ойида бўлиб ўтган XVIII съезди ССЖИ халқ хўжалигини ривожлантиришнинг 1938—1942 йилларга мўлжалланган учинчи беш йиллик режасини тасдиқлади. Бу режада 1942 йилда барча саноат маҳсулотларининг ҳажмини 92 фоизга (1913 йилга нисбатан 15 марта кўп), қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларининг ҳажмини 52 фоизга кўпайтириш мўлжалланган эди.

Шунингдек режада иттифокдош жумҳуриятларнинг иқтисодиётини ривожлантира бориш кўзда тутилди.

Мамлакатнинг шарқий районларида индустрияни юксалтиришга, Совет давлатининг иккинчи саноат базасини вужудга келтиришга алоҳида эътибор берилди. Чирчиқда азот-ўғит комбинати, Фарғона, Андижон, Сурхондарё вилоятларида нефтни қайта ишлаш заводлари, Тошкент ва Сурхондарё вилоятларида янги кўмир шахталари, Олмаликда мис эритиш комбинати қуриш мўлжаллаб қўйилди.

Беш йиллик ичида енгил саноат ҳамда маҳаллий саноат маҳсулотлари ҳажмини кўпайтириш мўлжалланди. Шу мақсадда тўқимачилик ва пахта тозалаш саноатларининг бир қанча навбати, тўртта пахта тозалаш заводи ва шу каби корхоналар қуриб битказилиши режалаштирилди.

Халқ хўжалиги манфаатлари ва аҳолининг маданий-маиший эҳтиёжларини қондирмоқ учун электроэнергетика саноатини ҳам жадал суръатлар билан ривожлантириш зарур эди. Шу мақсадда Чирчиқда иккита электр станцияси, Қувасой ва бошқа электр станцияларини қуриб битказиш кўзда тутилди.

1939 йил декабрида ВКП(б) Марказий Комитети ва Халқ Комиссарлари Советининг Чирчиқ ГЭС ини ва азот-ўғит комбинатининг биринчи навбатини қуриб битказиб, уни 1940 йилнинг сентябрида ишга тушириш тўғрисида ҳамда шу йилнинг январида Чирчиқ электрохимия комбинатини қуриш тўғрисидаги қарорига жавобан Тошкент шаҳар партия кўмитаси бу қурилишга 1100 ишчи ва муҳандис-техник ходимларнинг катта гуруҳини, Тошкент, Самарқанд ва Бухоро вилоятларида 9 минг колхозчини юборди. Москва, Ленинград ва бошқа саноат марказларидаги 200 га яқин фабрика ва заводлар қурилишга металл, ёғоч, машина ва ускуналар етказиб бериб турди. Шу даврда жумҳуриятимизда 134 та янги саноат корхонаси ишга туширилди. Бошқа иттифокдош халқлар сингари Ўзбекистоннинг индустриал тараққиёти мамлакатнинг моддий-техника базасини яратишга имкон берди.

Қишлоқ хўжалиги ВКП(б) XVIII съезди директиваларида ва Ўзбекистон Қ(б) П (1938 йил 1—9 июль) қарорларида жумҳурият қишлоқ хўжалиги олдига ҳам катта вазифалар қўйилди. 1942 йилгача пахта етиштиришни 1,8—1,9 миллион тоннага, дон етиштиришни 1,5 миллион тоннага, пилла етиштиришни 1,7 минг тоннага, шўкаларни 39,1 минг бошга, қорамолларни 68,9 минг бошга кўпайтириш мўлжаллаб қўйилди. Бу вазифалар жамоа хўжалиқларини ташкилий жиҳатдан янада мустах-

камлаш, сув-хўжалик қурилишини кенгайтириш ва янги ерларни ўзлаштириш ҳамда жамоа хўжалиги ва давлат хўжаликларининг бошқа ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришдан иборат эди. Бошқача қилиб айтганда, Ўзбекистон шароитида пахта ва кишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларини янада юксалтириш сув муаммоларининг ҳал этилиши билан чамбарчас боғлиқ эди. Аввало Фарғона, Зарафшон водийларидаги, Мирзачўл ва Хоразм воҳасидаги унумдор ерларни сув билан таъминлашни тартибга солиш керак эди.

Учинчи беш йиллик даврида Ўзбекистонда катта ирригация ишлари олиб борилди. 1938 йилдаёқ Поп райони меҳнаткашлари ўз ташаббуслари, ўз кучлари ва маблағлари билан 10 километрлик Лангар каналини қазидилар. Бу канал суви билан 600 га ер суғориладиган бўлди. 1939 йил 12 мартда Исфайрамсой сувини кам сувли Шохимардонсойга ўтказиш учун канал қурилиши ишлари бошлаб юборилди.

Ўзбекистон К(б) II Марказий Комитети ва Халқ Комиссарлари Совети халқ ташаббусини бутун чоралар билан қўллаб-қувватлаб 1938—1940 йилларда «Ўзбекистон ирригация органларининг тузилмасини тасдиқлаш тўғрисида», «Катта Фарғона каналини қуриш тўғрисида» ва яна бошқа махсус қарорлар қабул қилди.

Катта Фарғона канали қурилиши урушдан олдинги йиллардаги энг катта умумхалқ қурилиши бўлиб қолди. Ўзбекистон меҳнаткашларининг Катта Фарғона канали қурилишига рухсат сўраб Марказий Комитетга қилган мурожаатига жавобан Совет ҳукумати бу иш учун 20 миллион сўм пул, 200 автомашина, 60 трактор, 15 минг куб метр ёғоч ва бошқа қурилиш материаллари ажратди. Бундан рухланган қурувчилар бир ғайратга ўн ғайрат қўшиб ишладилар. Натижада узунлиги 270 километр, эни 25—30 метр бўлган У. Юсупов номли Катта Фарғона канали қурилиши 45 кунда бажарилди. Бунинг оқибатида 500 минг гектардан кўпроқ ердаги суғориш ишларини яхшилаш ва 60 минг гектар ерни ўзлаштириш имкони яратилди. 2 минг жамоа хўжалигининг еридан ўтган бу канал Ўзбекистондаги 32 пахтакор районни ва 5 шаҳарни, шунингдек қардош Тожикистоннинг тўртта районини сув билан таъминлади. Бу ғалабалар кишиларнинг чинакам байналмилал ўзаро ёрдами, қардошлигининг бетакрор намунаси эди.

Ўзбек деҳқонларининг меҳнатлари ўз самарасини

кўрсатди, яъни янги ерларнинг ўзлаштирилиши, ишлаб чиқаришнинг механизациялаштирилиши қишлоқ хўжалигидан мўл ҳосил олиш имконини берди. 1941 йилда ҳар гектар ердан ўрта ҳисобда 17,4 ц дан пахта ҳосили олиниб, давлатга жами 1 миллион 645,8 минг тонна пахта топширилди. Ўзбекистон пахтанинг ҳосилдорлиги жиҳатидан жаҳонда биринчи ўринга чиқиб олди. Шоли, ипак, каноп, дон экинлари етиштириш ҳам тез суръатлар билан ривож топди.

Шундай қилиб, «социалистик» жамият асосларини барпо этиш учун кураш даврида Ўзбекистон ССЖИнинг пахта базасига айлана борди. Бу ҳолнинг ўзбек халқи учун жуда қимматга тушишини гарчи ўша йиллардаги марказий ҳокимият тепасида турган раҳбарлар сезсалар-да, аммо сезмасликка ҳаракат қилдилар, жумхурият раҳбарлари эса қаршилиқ қилишга ботина олмадилар. Натижада «пахта мустақиллиги» ҳар йили янги-янги ерларни ўзлаштиришни, бу ерлар эса Амударё ва Сирдарёдан кўплаб сувларни олишни, бошқа экинлар учун ерларнинг ҳар йилига камайиб боришини талаб қилдики, бу ҳолат оқибатда жумхуриятда етиштирилаётган озиқ-овқат, чорва маҳсулотларининг муттасил камайиб боришига, ҳосилдорликни ошириш мақсадида инсон саломатлиги учун ўта хавфли бўлган зарарли моддаларни йилдан-йилга кўпроқ ишлаб чиқаришга, бу эса ерларни кучсизлантиришга, сувни, ҳавони ифлослашга олиб келди. Не-не машаққатлар билан етиштирилаётган пахтанинг давлатга арзон баҳода сотилиши аҳолининг тобора қашшоқлашуви-га сабаб бўлди.

Иқтисодиёт Ишсизликка чек қўйилиши билан шаҳар ва қишлоқларда қашшоқлик пайдо бўлиб борди. Одамнинг одам томонидан эксплуатация қилиниши каби социализмга ёт иллатлар ўтмишда қолиб кетди. Лекин инсонни давлат томонидан эксплуатация қилиниш моддийлашиб борди. Социалистик ишлаб чиқаришнинг режали характери қарор топди. Ишчи ва меҳнатчиларнинг саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги меҳнат унумдорлигининг ошиб бориши натижасида кишиларнинг турмуш шароити ҳам нисбатан яхшиланиб бора бошлади.

Меҳнатқашларнинг моддий фаровонлигини яхшилаш ушбу оғир, мураккаб шароитда олиб борилди. Совет ҳукумати оғир индустрия билан бир вақтда енгил саноатни ҳам, озиқ-овқат ва маҳаллий саноатни ҳам бирдай

ривожлантириб борди. Миллий даромаднинг кўпайиб бориши кишилар турмуш шароитларининг нисбатан яхшиланиб боришидан далолат берувчи кўрсаткичга айланди.

Бу вақтга келиб жамоа хўжаликларининг иқтисодий, ижтимоий ва маданий имкониятлари анча ошди. Ҳар бир меҳнатчи хўжалигига тўғри келадиган ўртача пул даромади 1934 йилдаги 529 сўмдан 1939 йилда 3063 сўмга етди, меҳнат кунига тўланадиган ҳақ эса ўрта ҳисобда 8 баравар кўпайди.

Урушдан олдинги тўққиз йил ичида Ўзбекистондаги айрим кўримсиз кишлоқлар ўрнида шинам посёлкалар пайдо бўла бошлади. Жамоа хўжаликларида правления биноси, театр, болалар боғчалари, ҳаммомлар, тугрукхона ва касалхоналар қурила бошланди. Жамоа хўжаликларининг даромадлари ҳам кўпайиб борди. Уруш бошланишидан олдин Ўзбекистонда 600 га яқин миллионер жамоа хўжалиги мавжуд эди.

Фан ва маданият Учинчи беш йиллик даврида маориф, фан ва маданият соҳасида айрим ютуқлар қўлга киритилди. 1937 йилдан 1940 йилгача Ўзбекистонда 224 та мактаб қурилди ва уларнинг сони 5504 тага етди. Бу мактабларда 1 миллион 315 минг бола ўқиди.

Ўзбекистонда олий ва ўрта махсус таълим тараққий этди, илмий муассасалар тармоғи кенгая борди. 1940 йилда жумҳуриятда 30 та олий ўқув юрти, 98 та техникум ва бошқа ўрта махсус ўқув юртлари бор эди. Бу вақтга келиб 100 минг ўзбек халқ зиёлилари етишиб чиккан эди.

1940 йилда Тошкентда жумҳурият ўқитувчиларининг биринчи съезди бўлиб ўтди. Съезд миллий педагог кадрлар ўсганлигини, улар ёш авлодни имкон қадар тарбиялаш ва ўқитишга ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшаётганлигини қайд қилди.

1939 йил 1 сентябрдан бошлаб мактабларда рус тилини ўқитиш кучайтирилди. Илм-фан муваффақиятли ривожланиб борди. 1940 йилда жумҳуриятимизда 109 та фан доктори, 510 та фан номзодлари бор эди. Етарли илмий потенциалга эга бўлган жумҳуриятимизда 1940 йилда ССЖИ Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиали ташкил этилди. Мазкур филиал жумҳуриятда фаолият кўрсатаётган 55 хил илмий-текшириш муассасаларининг ишига раҳбарлик қилиб турди.

Учинчи беш йилликда ўзбек алфавитини ислоҳ қилиш амалга оширилди. Лотинлаштирилган ўзбек ёзуви рус

графикаси асосидаги янги алфавитга кўчирилди. Бу билан бугун тарихимиз, маданиятимиз ўз ифодасини топган сузвимиздан маҳрум бўлиш онлари бошланди.

Бу йилларда ўзбек совет адабиёти ва санъати ривож топа борди. Адабиёт ва санъат арбоблари ўз асарларини яратиш билан бирга ўзбек китобхонлари ва томошабинларини рус ва жаҳон адабиёти намуналари билан яқиндан таништирди. 30—40- йилларда Ойбек, Ҳамид Олимжон, Гафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Амин Умарийлар кенг китобхонлар орасида шуҳрат қозонди. Айни вақтда халқ оғзига тушган, унинг муҳаббатини қозонган машҳур адибларимиздан Абдулла Қодирий Усмон Носир, Чўлпон ва Фитрат ҳамда бошқа ёзувчиларимиз ва шоирларимиз қатағон қилинди.

Жумҳурият кинематографияси ҳам бу йиллар ичида янги фильмлар билан бойиди. Тошкент киностудияси ўзбек тилидаги дастлабки овозли фильмларни яратди. Ўзбек халқининг ер ва сув учун курашга бағишланган «Қасам», янги тузум тўғрисида хикоя қилувчи «Азамат», илғор тўқувчилар ҳаётини акс эттирган «Асал» фильмлари шулар жумласидандир.

Ўзбек мусиқа ва театр санъати жиддий муваффақиятларга эришди. Бастакор Мухтор Ашрафий билан С. Н. Василенко ижодий ҳамкорликда ишлаб, Қ. Яшин либреттоси асосида биринчи ўзбек операси — «Бўрон» операсини ёздилар. 1940 йилда Р. М. Глиэр билан Т. Содиқовнинг «Лайли ва Мажнун» музыкали драмаси яратилди. Ўзбек давлат опера ва балет театрининг ходимлари «Шоҳида» номли биринчи миллий балетни тайёрлаб, муваффақиятли равишда сахналаштиради. Урушдан олдинги йилларда Ҳалима Носирова, Маннон Уйгур, Етим Бобожонов, Аббор Ҳидоятлов, Сора Эшонтураева, Карим Зокиров, Мукаррама Турғунбоева ва бошқа кўнгина ажойиб сахна усталари етишиб чиқди.

Ўзбекистонда матбаа ишлари ҳам ривожланди. Ўзбек халқи марксизм-ленинизм классиклари асарларини ўз она тилида ўрганиш имкониятига эга бўлди. 1941 йилда Ўзбекистонда 52 та ойнома ва 183 та рўзнома чиқарилди.

Сиёсий-тарбиявий ишлар Партия ва ҳукуратимиз урушдан олдинги йилларда барча совет кишиларида, айниқса ёшларда совет ватанпарварлиги ва байналмилаллиги, социалистик Ватанни фидокорона ҳимоя қилишга тайёр туришдан иборат юксак вуйғуларни тарбиялашнинг таъсирчан шакл ва усуллари-

ни топа олди ва кенг кўламда кўллай билди. Кадрлар тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор берилди; шаҳар, район ва етакчи саноат корхоналари хузурида партия кабинетлари ишлай бошлади. Уларда К. Маркс, Ф. Энгельс ва В.И. Лениннинг турли мавзудаги назарий фикрлари ўргатилар эди.

Инкилобий ҳарбий хушёрлик, империалистик bosкинчиларга қатъий зарба беришга доимо тайёр бўлиб туриш, мамлакат бутун куч ва воситаларини инкилобий мудофаа ишига сафарбар этиш, совет кишиларида ўз халқининг тарихий ўтмишига чуқур ҳурмат билан қараш, ўз ватандошларининг жаҳон фани ва маданияти хазинасига жуда катта ҳисса қўшганлигидан фахрланиш руҳида тарбиялашдан иборат ишлар кенг йўлга қўйилди. Ўзбекистон партия ташкилотлари ўзи олиб бораётган сиёсий-тарбиявий ишларда матбуот ва радио эшиттиришдан ҳам кенг фойдаланди.

Бу тадбирларга қарамай, жумҳуриятда хотин-қизларга нисбатан бой-феодалларча муносабатда бўлиш ҳали давом этар эди. Шунинг учун корхона, муассаса ва агитпунктларда кўплаб хотин-қизлар иштирок этган йиғилишлар бўлиб турди. Уларда Шарқ хотин-қизларининг инкилобдан олдинги ва Совет ҳокимияти давридаги ҳаёти тўғрисида гапирилиб, паранжини тамомла йўқотишга даъват этиларди. 1940 йил 30 январда Свердлов номли театрда шаҳар хотин-қизлари фаолларининг йиғилиши бўлди. Йиғилишда хотин-қизлар орасида тушунтириш ишларини кучайтириш ва уларни хўжалик, давлат ҳамда маданий қурилишга кенг тортиш чоралари масаласи муҳокама қилинди.

1940 йилнинг январида чакирилган Ўзбекистон Қ(б)П Марказий Комитетининг VI Пленуми қарорларини амалга ошира бориб кўпгина мачитлар, черковлар, қабристонлар ёпилди. Бу фактлар атеистик тарғиботнинг гўё «таъсирчанлиги», одамларнинг онгги ва феъл-атворидаги «ўтмишнинг диний ва бошқа саркитлари»нинг зўрма-зўраки бартараф қилинаётганлигини кўрсатса, айни вақтда, шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, худди мана шу вақтдан бошлаб, Совет давлатининг динга, динга ишонувчи фуқароларга, динчи муассасаларга нисбатан олиб бораётган сиёсатида кўпел бузилишлар пайдо бўлди, тушунтириш ишлари, аксарият ҳолда зўравонликка, диний туйғу, ҳиссиётлар устидан кулишга, уни камситишга алмаштирилди. Баъзан диндорларни камаш ҳоллари бўлди.

1918 йил 23 сентябрда В. И. Ленин имзоси билан эълон қилинган «Черковни давлатдан, мактабни черковдан ажратиш ҳақида Декрет»га кўра фуқароларга берилган шиждон эркинлиги тамомила поймол қилинди. РСФСР Конституциясининг 117-моддасида берилган ҳуқуқлар ҳам бекор қилинди.

Нималарни билиш ва нималар ҳақида ўйлаб кўриш керак?

1. Урушдан олдинги йилларда Ўзбекистонда социализм асосларини яратиш — бугунги қайта қуриш нигоҳида.
2. Ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётдаги ўзгаришлар.

Нималарни ўқиш керак?

1. Абдуллаев Х. М. Ўзбекистонда совет фанининг 40 йиллиги. Т., Ўздавнашр, 1958.
2. Абдуллаев Ш. Ш. Ўзбекистон халқларининг ўтмишдаги мавжуд тенгсизлигини тугатиш тарихидан. Т., Ўздавнашр, 1959.
3. Қориниёзов Т. Н. Совет Ўзбекистони маданияти тарихи очерклари. Т., Ўздавнашр, 1955.
4. А. Уваров. Ишчилар синфи тарихи. Ўзбекистон маданияти, 1965 йил 6 январь.

21-§. ҲАММА НАРСА ҒАЛАБА УЧУН

1941 йил 22 июнда фашистлар Германияси бир-бирига ҳужум қилмаслик ҳақидаги 1939 йилда тузилган шартномани хиёнаткорона бузиб Совет Иттифокига босқинчиларча ҳужум қилди. Мамлакатимиз халқларининг тинч бўлиб ўтишга қўйиб қўйди. Совет халқининг Улуғ Ватан уруши бошланди. ССЖИ халқлари ўз социалистик Ватанини бир жон, бир тан бўлиб ҳимоя қилишга олдандилар.

Совет ҳукумати олиб борилаётган бу урушнинг адолатли уруш эканлигини, Ватанни ҳимоя қилиш, социализмнинг ғалабаларини сақлаб қолиш ҳар бир совет кишинининг муқаддас бурчи эканлигини халққа тушунтириб берди, фронтда мардлик ва қаҳрамонлик билан жанг қилишга, армия билан халқнинг яхлит бирлигини таъминлашга чақирди.

Ўзбек халқи ҳам гитлерчилар Германиясини тор-мор қилишга муносиб хисса қўшиш учун куч-ғайратини қўймади. Урушнинг биринчи кунларидаёқ жумҳуриятимизнинг барча йирик шаҳар ва қишлоқларида кўп минг кишилик митинглар бўлиб ўтди. Митингларда ватанпарварлик руҳи билан йўғрилган сўзлар янгради. Ишчилар синфи Ватан истаган вақтда станокларни — пулемётлар-

га, болгаларни — милтикларга алмаштиришга тайёр эканликларини билдирдилар. Корхоналарнинг ишчилари: «Бизлар ўзимизни сафарбар қилинган деб ҳисоблаймиз ва ўз топшириқларимизни бажармагунча ўз жойимиздан жилмаймиз!» деган шнор остида меҳнат қилдилар.

Уруш бошланган куннинг эртасидаёқ Октябрь инкилоби номидаги завод ишчилари смена бошланмасдан 2 соат олдин тўпландилар. Улар гудокни кутмасданок ўз дастгоҳлари олдига келиб ишни бошлаб юбордилар ва ўша кун 12 соат сурункасига ишладилар.

Жумҳуриятимиз деҳқонлари ҳам барча Совет халқи билан ҳамфикр ва ҳамдард эканликларини изҳор этиб, фашизмни қаҳр-ғазаб билан лаънатладилар, душманини тор-мор қилишга ўзларининг тайёр эканликларини билдирдилар. «Биз колхозчилар, — дейилади Тошкент вилояти Қорасув район XVIII партия съезди номидаги жамоа хўжалиги митингининг қарориди, — ишчилар, меҳнатқашниёллар билан бирга Ватанимиз қудратини мустаҳкамлаш учун барча кучимизни беришга тайёрмиз, қўлимизга қурол олиб кўп миллатли Ватанимизни ҳимоя қилишга тайёрмиз ... Пахтадан мўл-ҳосил етиштирамиз! Фашизмни битта қўймай қирамиз! »

Жумҳуриятимиз хотин-қизлари ҳам Ватан мудофааси учун жонбозлик билан меҳнат қилдилар. Улар фронтга кетган эркакларнинг ўрнини босиш учун станокларни эгаллашди, дала ишларига чиқдилар. Тошкент шаҳар Октябрь районининг ўзидагина уй-рузгор ишлари билан шугулланувчи икки мингдан ортиқ аёл фабрика ва заводларга бориб қисқа муддат ичида ишлаб чиқариш касбларини эгаллади. Уруш бошланганидан кейин бир йил ичида 12 мингдан ортиқ хотин-қизлар автомашина ва трактор хайдашни ўрганиб олди.

Уруш йилларида Ўзбекистон меҳнатқашларининг ватанпарварлиги хилма-хил кўринишларда намоён бўлди. Совет халқларининг ўзи тўплаган шахсий маблағларини армия ва давлатга ёрдам тариқасида бериб турганлиги уруш вақти учун характерли бўлган оммавий ватанпарварлик кўринишларидан бири бўлди. Ўзбекистон меҳнатқашлари Москва ва Ленинград меҳнатқашларининг ташаббусини яқдиллик билан қувватлаб, урушнинг биринчи кунларидаёқ мудофаа фондига жами 30 миллион сўм пул, қимматбаҳо буюмлар ва заём облигацияларини топширди. 1943 йилда эса мудофаа фондига 316 миллион сўм пул тушди. Бундан ташқари, жумҳурият меҳнатқашлари

мудофаа фондига 2389 центнер дон, 1808 центнер гушт, 325 центнер курук мева ва шу кабилар берди.

Шунингдек одамлар ўз ихтиёри билан рангли ва қора металл парчаларини тўплаб берди. Қўқон комсомоллари айниқса яхши меҳнат қилиб, 160 тонна қора металл ва 2800 кг рангли металл тўплаб беришди. Жумҳурияти-мизнинг ёш ватанпарварлари завод ва фабрикаларда, пахтазорларда, темир йўлларда фидокорона ишладилар. Улар ишлаб топган 2,5 миллион сўм пул танк қуриш фондига берилди.

Ўзбек халқи кўчириб келтирилган завод ва фабрика ишчиларини ҳамда уруш бўлаётган районлардан келтирилган фуқароларни меҳрибонлик билан қутиб олди, уларни турар жой, озиқ-овқат билан таъминлади. Ўзбекистон ота-онасиз қолган 200 мингдан ортиқ болани ғамхўрлик билан ўз бағрига олди. Бу борада кўплаб овқатлар ва меҳнат жамоалари чинакам инсонпарварлик намуналарини кўрсатди.

**Иқтисодийнинг
ҳарбий изга кўчи-
рилиши**

Душман устидан ғалаба қилиш учун Ўзбекистон меҳнатқиллари жуда кичика муддат ичида янги завод ва фабрикалар, шахта ва нефть қонлари, ГЭС лар

ва янги суғориш иншоотлари барию этинилари зарур эди. Чунки уруш фронтини жуда кўп миқдордаги қурол-яроғлар, анжомлар ва озиқ-овқатлар билан узлуксиз таъминлаб туришни талаб қиларди. Мудофаа эҳтиёжлари учун зарур миқдорда пулат, чуян, прокат, кўмир, нефть ва бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқариш, жуда кичика муддатларда Ўзбекистонни Совет Армиясига қурол-яроғ, саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етказиб берадиган энг катта базалардан бирига айлантириш зарур эди.

Жумҳурият халқ хўжалигини қайта қуриб ҳарбий изга солиш билан алоқадор асосий масалаларни хал қилишда Ўзбекистон К(б)П Марказий Комитетининг 1941 йил декабрь ойида бўлиб ўтган V Пленуми катта роль ўйнади. Пленум Ўзбекистонда оғир саноатни вужудга келтирмоқ учун барча ички ресурсларни сафарбар қилишга доир аниқ тадбирларни белгилаб берди. Шунингдек унда қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш, аввало пахта ҳосилдорлигини ошириш, дон етиштиришни кўпайтириш, чорвачилик ва пиллачилик маҳсулдорлигини ошириш билан боғлиқ бўлган масалалар ҳам кўриб чиқилди.

Партия чакириғига жавобан Тошкент тўқимачилик

комбинати, Наманган ёғ заводи, Самарқанд тикувчилик фабрикаси ва бошқа кўпгина корхоналар 1941 йил ноябрь ойининг охиридаёқ йиллик режани муддатидан олдин бажарди. Чирчиқ гидростанцияларининг иккинчи навбати курилиб тугалланди. Мис, кўрғошин, вольфрам, молибден казиб чиқарадиган янги корхоналар қисқа муддат ичида ишга туширилди. «Ўзбекиуголь» кўмир конларида иккита шахта фойдаланишга топшириш учун тайёрлаб қўйилди ва Тошкентни шу шахталар билан туташтирадиган темир йўл курилиб бўлди. «Калининуголь» трести 1941 йилда топшириқни қарийб икки баравар ошириб бажарди. Нефть казиб чиқариш режаси 120 фоиз қилиб адо этилди.

1942 йилнинг охириларида бир қатор саноат корхоналарида электр энергиясининг тақчиллиги сезилиб қолди. Бунинг натижасида Тошкент тўқимачилик комбинати шу йилнинг охириги кварталда 553 минг тонна калава ипни кам ишлаб чиқарди. Тошкентдаги 1- пахта заводи уч ой ичида давлатга 3 минг тоннага яқин толани, 9 минг тонна техникавий чигитни кам берди ва ҳоказо.

Янги гидростанциялар вужудга келтириш энг муҳим ҳарбий хўжалик ва снёсий тадбир бўлиб қолди. 1942 йил ноябрида (18) Давлат Мудофаа Комитети Ўзбекистонда Салор, 1- Қуйн Бўзсув (биринчи навбатини), 2- Оққовок (иккинчи навбатини) ва Фарход ГЭСларини қуриш учун 1 миллиард сўмга яқин капитал маблағ ажратди.

1943 йилнинг февралда Ўзбекистон К(б) П Марказий Комитетининг VII Пленуми ГЭС курилишига доир бир қанча аниқ чораларни белгилаб берди, Партия ташкилотлари энг ажойиб ташкилотчи ва мутахассисларни Фарход ГЭСи курилишига юборди. Ўзбекистонда гидростанциялар қуриш тезкорлик усули билан амалга оширилди. Натижада жумҳуриятда электр энергияси ишлаб чиқариш 1940 йилдаги 322,9 миллион киловатт-соатдан 1943 йилда 1 миллиард 40,8 миллион киловатт-соатга етди.

1945 йилнинг бошларига келиб 15 та янги электр станцияси, шу жумладан Ўрта Осиёдаги энг йирик ГЭСлардан бири бўлган Фарход ГЭСи курилиб фойдаланишга топширилди. Бунинг натижасида кимё маҳсулоти ишлаб чиқариш 7,5 бараварга, нефть ишлаб чиқариш 3 бараварга ошди.

Йирик саноат корхоналарининг Ўзбекистонга кўчириб келтирилганлиги жумҳурият иқтисодий қувватини ёппасига кучайтиришга, саноат маҳсулотининг ўсишига, ишлаб чиқариш техникавий маданиятининг ошишига ҳам ёрдам

берди. Бу корхоналарнинг кўплари уруш тамом бўлгандан кейин жумҳуриятда қолиб кетди.

Уруш йилларида Ўзбекистонга 93-та йирик завод ва фабрикалар кўчириб келтирилди ва ҳаммаси бўлиб 280 та корхона ишга туширилди. Жумҳурият ҳукумати ана шу корхоналарни тезроқ ишга тушириш учун бу ишга бутун халқни отлантириб, барча ички ресурсларни сафарбар қилди. Саноатда курул-яроғ, ўк-дори, станоклар, электр ускуналари ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Ўрта Осиёда кора металлургиянинг тўнғичи ҳисобланган Бекободдаги металлургия заводи 1944 йил мартда дастлабки маҳсулотни бера бошлади.

Улуғ Ватан уруши қишлоқ хўжалик меҳнаткашлари учун ҳам қаттиқ синов бўлди. Уруш Ўзбекистон деҳқончилиги тузилмасига ҳам катта ўзгаришлар киритди. Жумҳурият учун янги бўлган техника экинларини (қанд лавлагини, қаноп ва шу қабиларини) ўзлаштириш, шунингдек сабзавот ва поллиз маҳсулотларини кўпайтириш вазифасини кўйилди. Жамоа чорвачилигини юксалтиришга ҳам аҳамият берилди. Бироқ пахтачилик Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи бўлиб қолаверди.

Ўзбекистон К(б)П Марказий Комитетининг V Пленуми (1941 йил 5—7 декабрь) қишлоқ хўжалик экинлари экиладиган майдонларини кўпайтириш, пахта ҳосилдорлигини ошириш ва шиллачиликни янада ривожлантириш муаммоларини кўриб чиқди. 1941 йилда жумҳурият жамоа хўжаликлари давлатга 1657,2 минг тонна ёки 1940 йилга қараганда 200 минг тонна кўн пахта топширди. Жамоа хўжаликларида ҳосилдорлик гектар бошига ўрта ҳисобда 29,7 центнерни, давлат хўжаликларида 33,7—35 центнерни ташкил қилди. Дон етиштириш бўйича ҳам улкан ютуқлар қўлга киритилди. 1942 йилда жумҳурият давлатга 241,5 минг центнер ёки 1941 йилдагига қараганда 34,7 % кўп дон берди.

Ўзбекистон К(б)П Марказий Комитетининг VI Пленуми (1942 йил сентябрь) пахтачилик жумҳуриятнинг асосий экинни бўлиб қолаверишини таъкидлади. Бироқ 1942—1943 йилларда пахта ҳосилдорлиги кескин камайиб кетди, давлатга режадагидан 1 миллион тоннага яқин кам пахта топширилди. Бунга аввало экин майдонлари тузилмасининг ўзгариб кетганлиги, иш кучи, техника, минерал ўғитлар етишмай қолганлиги, шунингдек кўпгина раҳбар ташкилотлар қишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилишни уруш вақтининг вазифаларига мувофиқ қайта қура

олмаганликлари сабаб бўлди. 1944 йилда Ўзбекистон меҳнаткашлари Қизил Армиянинг ғалабаларидан рухланиб, 1820 миңг тонна ёки 1942 йилдагига қараганда 325 миңг тонна кўп пахта етиштирди. Улуғ Ватан уруши йилларида Совет Армиясини таъминловчи асосий ўлкалардан бири бўлган Ўзбекистон Урал, Кузбасс, Қозоғистон билан бир қаторда фронтни қурол-яроғ, озик-овқат ва кийим-бош билан таъминлаб турди.

Жангу-жадаллар мардликни талаб қилади Урушнинг биринчи кунлариданок совет кишилари дарҳол фронтга, ҳаракатдаги Қизил Армия ва Флот сафларига юборишни сўраб ҳарбий комиссарликларга ариза бера бошладилар. Бу аризалар Ватанга меҳр-муҳаббат ва душманга нисбатан чексиз нафрат руҳи билан суғорилган эди. Жумҳуриятимизда ҳам миң-миңглаб оддий меҳнаткашлар ўз ихтиёрлари билан кўнгилли бўлиб фронтга жўнаб кетдилар. Бағдод ноҳиясидаги 2-МТС комсомоллари ҳамда Фарғона вилоятининг Киров районидаги Киров ва Карл Маркс номи жамоа хўжалиқларининг ҳамма комсомоллари фронтга отланди.

1941 йил 22 июндан 8 июлга қадар Самарқанд вилоятидаги ҳарбий комиссарликларга кўнгиллилардан 1316 та ариза тушди. Жумҳуриятимиз хотин-қизлари ҳам Ватан мудофаасига кўнгилли бўлиб отланишди. 1941 йил 4 августига қадар тушган 2988 та аризанинг 613 таси хотин-қизларга тегишли эди. Ота-оналар ўзларининг ўғил ва қизларини фронтга жўнатар экан, уларга: фақат қаҳрамон бўлиб қайт, бизнинг элимизда кўрқоқларга ўрин йўқ, дер эди. Уларнинг бу сўзларига жавобан юз миңглаб ўзбекистонлик жангчилар Улуғ Ватан уруши фронтларида Ваташимиз озодлиги ва мустақиллиги учун қаҳрамонона жанг қилдилар. Ўзбек ўғлонлари Ленинград мудофаасида, Москва остонларида, Волга соҳилию Днепр бўйларида барча совет халқлари қатори улар билан елкама-елка туриб фашизми қон қакшатди. Сталинград ёнида сон жиҳатидан уттиз марта ортик бўлган душман йўлини тўсган Шарқнинг ўн бир фарзанди (тўққизта ўзбек, битта қозоқ ва битта татар) кўрсатган қаҳрамонлик кенг шуҳрат қозонди. Лекин жангчилардан бир кишигина тирик қолади. Ҳозирги кунда ушбу жой «Шарқнинг ўн бир қаҳрамони тепалиги» деб аталади.

Уруш ҳаракатлари бошлангандан кейин орадан сал вақт ўтмай ўзбекистонлик жангчиларнинг ботирлиги ва шижоати тўғрисида жумҳуриятга хабарлар кела бошлади.

Брест қалъасини ҳимоя қилувчилар орасида Н. Содиков, А. Абдуллаев, А. Арслонбеков, С. Бойтемиров, А. Алиев, Т. Хидиров, У. Ўтаев ва бошқа шулар каби ўзбек халқининг шавкатли фарзандлари ҳам бор эди.

Жанглар оловида истеъдодли ўзбек командирлари етишиб чиқди. Генерал-майор Собир Раҳимов қўмондонлик қилган ўзбек дивизияси Сталинград ёнида, Донбассда ва Кубань далаларида, Кавказ тоғлари тизмаларида муваффақият билан жанг қилди, Белоруссия ва Польшани озод қилишда қатнашди, Шарқий Пруссияда фашистларни тор-мор келтирди. Гданск шаҳрини штурм қилиш вақтида Собир Раҳимов оғир яраланиб ҳалок бўлди.

Уруш даврида Роза Иброҳимова, Зебо Ғаниева, Ҳосият Усмонова, Сора Шукурова, Ҳосият Миркаримова, Собира Мажидова ва бошқа кўпгина ўзбек аёлларининг номлари адабий шухрат қозонди.

Разведкачи Саидусмон Қосимхўжаев Днепр дарёсидан ўтишда мислсиз мардлик кўрсатди. У душман ўқлари остида дарёнинг ўнг қирғоғига биринчилар қаторида сузиб ўтди ва ҳамма сузиб ўтишига сигнал бериб, у ерда байроқ тикди. Жасур разведкачига Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилди.

Ўзбек халқининг довиорак фарзанди, белорус ерида душман қуршовига тушиб қолган Мамадали Топиболдиев партизанлар отрядини тузиб, душманга кетма-кет зарбалар берди. Жасорати ва ботирлиги учун унга Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган юксак унвон берилди.

Ўзбек офицерлари Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари Ботир Бобоев, Солих Умаров ва бошқалар қўмондонлик қилган харбий қисмлар душманнынг қаттиқ қаршичилигини енгиб, Берлин томон силжиб борди. Берлинни штурм қилишда қатнашганлик учун гвардия полковниги, кенинроқ эса генерал-майор М. К. Узоков Ленин ордени билан мукофотланди. Юзлаб ўзбек жангчилари Москва ва Сталинграддан Берлингача бўлган жанговар йўлни босиб ўтдилар.

Душманга қарши шиддатли курашда ўзбек халқи мамлакатимизнинг барча халқлари билан биргаликда ўзининг Ватан олдидаги ватанпарварлик бурчини шараф билан адо этди. Фашизмга қарши курашда қаҳрамонлик кўрсатган 282 та ўзбекистонлик жангчига Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган юксак унвон берилди, 120 мингдан ортиқ виши орден ва медаллар билан мукофотланди.

Уруш йилларида Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон зиёлилари ўзларининг барча моддий ва маънавий кучларини сафарбар қилишда анча ишларни бажардилар.

ССЖИ Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиали урушнинг биринчи кунларидан бошлаб жуда муҳим халқ хўжалик ва мудофаа муаммоларини ҳал қилишда фаол катнашди. 1941 йилнинг кузида ССЖИ Фанлар академиясининг Шарқшунослик, Тарих, Жаҳон адабиёти ва бошқа илмий тадқиқот институтлари Тошкентга кўчиб келди. Бу муассасалар Ўзбекистонда фан ва маорифнинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшди.

Улуғ Ватан урушининг энг қизғин пайтида, 1943 йил 27 сентябрда, ССЖИ Халқ Комиссарлари Совети Ўзбекистон ССЖ Фанлар академиясини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Ўзбекистон ССЖ Фанлар академияси таркибига жами 23 та илмий тадқиқот институти кирди. Фанлар академиясининг ташкил этилиши жумҳурият фан ва маданият тараққиётида янги давр очди. Янги илмий муассасалар: физика-техника институти, математика ва механика, тупроқшунослик, тарих ва археология, иқтисодиёт ва шарқшунослик институтлари вужудга келтирилди.

Уруш даврида Урганч, Нукус, Наманган ва Марғилонда педагогика институтлари, 8 та педагогика билим юрти очилди. Бу даврда жумҳуриятимизда жами 41 та олий ўқув юрти, 52 та техникум ишлар эди.

Уруш қийинчиликларига қарамай совет мактаблари ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялашдан иборат ўз вазифасини бажариб турди. Ўқитувчи кадрлар тайёрлайдиган қисқа муддатли курслар ташкил этилди. Бу курсларда 1941 йилдан 1943 йилгача 10 минг киши мутахассисликни ўрганди. Бошқа ишларга кетиб қолган ўқитувчилар мактабларга қайтариб юборилди. Масалан, 1944—1945 ўқув йили бошлангунча фақат Бухоро вилоятининг ўзидагина 55 минг ўқитувчи мактабларга қайтиб келди. Шундай ишлар қилганлиги натижасида 1945 йилда жумҳурият мактабларининг педагог кадрлар билан таъминланиши 94,8 фоизга етди, бу эса халқ маорифи ташкилотларининг жиддий ютуғи эди.

Совет мактаблари ёш авлодни Ватанга, ўз халқига меҳр-муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялади. Ўқувчилар, педагоглар госпиталларда даволанаётган ярадор жангчиларни оталикка олар, ҳарбий хизматчиларнинг, Улуғ

Ватан уруши ногиронларининг оилаларига ёрдамлашар, фронт учун совғалар тайёрлар, металл парчалар тўнлар, кишлоқ хўжалик ишларида катнашар эдилар.

Уруш йилларида шоир ва ёзувчилар катта иш олиб борди. Улар совет кишиларининг қаҳрамонлигини, ватанпарварлигини, партия, Ватанга садоқатини, халқлар дўстлигини, партия миллий сиёсатининг таънасини ўзларининг асарларида тараннум этдилар. Ойбекнинг «Кутлуг қон», «Навойй» романи, Хамид Олимжоннинг «Ўлим босқинчиларга», Комил Яшиннинг «Қасос» каби асарлари жамоатчиликнинг юксак баҳосига сазовор бўлди. Фафур Гулом халқларнинг қардошларча дўстлиги ҳақида «Мен Шарқдан келаётирман» номли шеърлар тўплами билан майдонга чиқди. Ўзбек ёзувчилари рус, украин, белорус ёзувчилари билан ҳамкорликда «Биз галаба қозонамиз» деган альманах ва «Ўзбекистон шоирлари — фронтга» номли антология чиқардилар. Уша йилларда Тошкентда ишлаган Алексей Толстой, Борис Лаврёнов, Якуб Қолаев, Всеволод Иванов ва бошқа атоқли совет ёзувчилари ўзбек ёзувчиларига ёрдам берди.

Уруш йилларида Ўзбекистонда 37 та маҳаллий, 14 та кўчиб келтирилган театр ишлаб турди. Уларда чуқур совет ватанпарварлиги билан сўғорилган, душманга ишбаган чексиз нафрат уйғотган бир қанча опера ва спектакльлар қўйилди. Уруш йилларида ўзбекистонлик санъаткорлар ҳаммаси бўлиб ҳарбий қисмларда 15 миндан ортиқ концертлар қўйиб берди.

Совет ижтимоий ва давлат тузуми Улуғ Ватан уруши йилларида каттиқ синовдан ўтди. Улуғ Ватан уруши галаба билан тугагандан кейин ўзбек халқи Совет Иттифоқининг барча халқлари билан биргаликда хўжалик ва маданиятни ривожлантиришнинг янги, тинч даврига қадам қўйди.

Нималарни билиш ва нималар ҳақида ўйлаб кўриш керак?

1. Иқтисодиётнинг ҳарбий изга кўчирилиши.
2. Урушдаги қаҳрамонликлар.
3. Уруш йилларида фан ва маданият.

Нималарни ўқиш керак?

1. Т. Турдиев. Ўт ичида ўт очганлар. Фан ва турмуш, 1985, 5- сон.
2. Ўзбекистонлик Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари. Ўзбекистон коммунисти, 1985, 5- сон.
3. С. Мирвалиев, Н. Бекмирзаев. Буюк жасорат солимаси. Шарқ юлдузи, 1985, 4- сон.

4. *И. Саломов*. Катта синов ғалабалари. Саодат. 1985, 5-сон.
5. *Мадраҳимова Р.* Ўзбекистон хотин-қизларининг Улуғ Ватан уруши йилларидаги меҳнат ва ҳарбий жасорати. Т., «Фан», 1980.
6. *Зинченко И.* Истеъдодли ўзбек саркардаси. Т., «Ўзбекистон», 1978.

22- §. ХАЛҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ЮКСАЛИШИ

Улуғ Ватан уруши ғалаба билан тугагандан сўнг ССЖИ нинг барча жумҳуриятлари каби Ўзбекистон ҳам халқ хўжалигини қайта тиклаш ва янада ривожлантириш йўлида тинч ижодий меҳнат қилишга киришди. Совет давлати урушдан кейинги даврда мамлакат олдида турган вазифаларини совет халқининг ўсиб бораётган меҳнат ғайратига ва ижтимоий-сиёсий фаоллигига таяниб муваффақиятли равишда ҳал этишни таъминлади.

Уруш тамом бўлмасданок, 1945 йилнинг баҳоридан бошлаб халқ хўжалигини тинч қурилиш изларига аста-секин ўтказиш бошланди. Ўзбекистонда бу ишнинг ўзига хос хусусиятлари бор эди. Агар мамлакатнинг озод қилинган районларида биринчи навбатда вайрон бўлган хўжаликларни тиклаш керак бўлган бўлса, Ўзбекистонда бу вазифа саноатни тинчлик йўлида қайта қуришдан ва жумҳурият иқтисодиётини янада ўстиришдан иборат бўлди.

1945 йилнинг охирларидаёқ машинасозлик заводлари энди қишлоқ хўжалиги учун машиналар ишлаб чиқарадиган бўлди. Трактор ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналари учун эҳтиёт қисмлар, ирригация эҳтиёжлари учун ускуналар, кимё саноати, қишлоқ хўжалиги учун минерал ўғитлар ҳам ишлаб чиқарила бошланди.

Енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари кенг истеъмол моллари ишлаб чиқаришни кўпайтира борди. Жумҳуриятда уруш йилларидаёқ бошланган янги қурилишлар — Фарҳод ГЭСи, Ўзбекистон металлургия заводи ва бошқа шу каби қурилишлар авж олдириб юборилди. Оҳангарон ҳавзасида жуда катта янги кўмир разрезини қуриш бошланди.

Шу билан бир вақтда Ўзбекистон озод қилинган районларни қайта қуришга ёрдам бериб турди, у ерларга ишчи кадрлар, саноат ускуналари, қурилиш материаллари, озиқ-овқат, чорва маҳсулотлари ва шу кабиларни юбориб турди.

ССЖИ Олий Совети 1946 йил 18 мартда «ССЖИ халқ хўжалигини қайта тиклаш ва ривожлантиришнинг 1946—

1950 йилларга мўлжалланган беш йиллик режаси тўғрисида» қонун қабул қилиб, тўртинчи беш йиллик режа лойиҳасини тасдиқлади. Тўртинчи беш йилликнинг асосий вазифаси вақтинча босиб олинишдан зарарланган ғарбий районларни қайта тиклашдан, саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ҳажмини урушдан олдинги даражага етказиш ва ошириб юборишдан иборат эди.

Ўзбекистон халқ хўжалигини янада ривожлантиришнинг 1946—1950 йилларга мўлжалланган беш йиллик режаси тўғрисидаги қонун Ўзбекистон ССЖ Олий Советининг 1946 йил 30 августда очилган саккизинчи сессиясида тасдиқланди. Унга биноан, Ўзбекистон ССЖ қишлоқ хўжалигининг ҳамма тармоқларига сарфланадиган капитал маблағларнинг умумий ҳажми бутун беш йил ичида 3900 миллион сўмга етказилиши, шу жумладан, маҳаллий саноат тармоқлари бўйича бу кўрсаткич 1266 миллион сўмни ташкил этиши лозим эди. Оғир саноатга сарфланадиган капитал маблағлар жами қилинадиган сарфларнинг қарийб 50 фоизини ташкил этиши зарур эди. Саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришни беш йилликнинг охириги йилига бориб 1940 йилдагига нисбатан 89 фоизга кўпайтириш мўлжалланди. Режага мувофиқ 1950 йилнинг ўзидагина Ўзбекистонда 86 минг тонна пўлат эритилиши лозим эди.

Беш йил ичида саккизта катта ва ўрта гидростанцияларни, биринчи навбатда жами 303 минг киловатт-соат қувватга эга бўлган Фарҳод ГЭСини қуриб битказиш режалаштирилди. Шу тариқа Тошкент, Фарғона, Андижон ва Самарқанд вилоятларининг саноатини янада ўстирмок учун, жумладан, минерал ўғитлар ва қишлоқ хўжалик машиналари ишлаб чиқармок учун мустаҳкам-энергетика базаси таъминланадиган бўлди.

Нефть қазиб чиқаришни 1940 йилдагига нисбатан 7 баравар кўпайтириш режалаштириб қўйилди. Бунда Фарғона водийсидаги конларни ўзлаштиришга биринчи галда эътибор берилди. Шу билан бир вақтда, Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро вилоятларида жуда катта газ захиралари мавжудлиги аниқланди. Бу беш йилликда Андижон газ қувурини кенгайтириш ва Полвонтош билан Ленин райони ўртасида газ қувури қуриш белгиланди.

Ўзбекистоннинг транспорт хўжалигини янада юксалтиришга ҳам катта эътибор берилди. Биринчи навбатда узунлиги 615 километрга етадиган Чоржўй — Қўнғирот темир йўлини қуришга киришиш керак эди. Беш

йиллик режада барча алоқа воситаларини ривожлантириш ҳам кўзда тутилди. Жумладан, 1950 йилгача 422 та кишлоқ Совети, МТС ва жамоа хўжалигини телефонлаштиришни тугаллаш режалаштирилди. Телефон станцияларининг қуввати қарийб икки баравар ошди. Тўртинчи беш йилликнинг охирига келиб саноат маҳсулотининг ялпи миқдори 1940 йилдагига қараганда 83 фоизга кўпайди. 150 дан ортиқ янги саноат корхоналари ишга туширилди. Шу вақт ичида кўмир қазиб чиқариш уч баравардан зиёд, электр энергияси ҳосил қилиш ва минерал ўғитлар ишлаб чиқариш қарийб икки баравар, пахтачилик учун машиналар ишлаб чиқариш маълум даражада кўпайди.

Қишлоқ хўжалиги Урушдан кейинги даврда кишлоқ хўжалигини, аввало пахтачиликни қайта тиклаш ишига ғоят катта эътибор берилди. 1946 йил 2 февралда Халқ Комиссарлари Советининг «1946—1950 йилларда Ўзбекистонда пахтачиликни қайта тиклаш ва янада юксалтириш режаси ҳамда тадбирлари тўғрисида» қарори эълон қилинди. Бу қарорда Ўзбекистонга катта моддий-техника ёрдами кўрсатиш назарда тутилди. Икки йил ичида пахтачиликни урушдан илгариги даражага етказиш ва пахта етиштиришни янада кўпайтириш учун зарур шароитлар яратиш мўлжалланди.

Жумҳурият кишлоқ хўжалиги техника билан мунтазам равишда қуроллантириб борилди. 1950 йилнинг охирига бориб МТСлар 2752 та бульдозер, 758 та скрепер, 606 та грейдер ва бошқа минглаб кишлоқ хўжалик машиналарини олди. Пахтачилик ишини механизациялаш бўйича мавжуд машиналар такомиллаштирилди.

Ўзбекистонда машина-трактор станциялари тўртинчи беш йиллик охирида 245 тага етди. 1950 йилнинг ўзидаёқ жумҳурият кишлоқ хўжалиги қарийб ярим миллиард сўмлик трактор олди. Шу вақтнинг ўзида механизация мактаблари ва курсларини 19,5 минг тракторчи, яъни 1940 йилда жумҳуриятда бўлган тракторчилардан 3,5 баравар кўп тракторчи битириб чиқди.

Ўзбекистон К(б)П Марказий Комитетининг 1947 йилнинг мартада XVI Пленуми ва ундан кейин жумҳурият пахтакорларининг бўлиб ўтган IV Қурултойи ВКП(б) Марказий Комитети февраль Пленумининг қарорларини муҳокама қилди ҳамда барча кишлоқ хўжалик ходимларига мурожаат қилиб, уларни мусобақани кенг авж олдиришга, пахта учун умумхалқ юришини бошлашга чақирди. Ўзбекистонда кишлоқ хўжалигини юксалтириш

учун умумхалқ ҳаракати бошланиб кетди. Пахтакорларнинг ўзаро мусобақаси, шунингдек Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон, Жанубий Қозоғистон ва Озарбайжон пахтакорлари ўртасидаги мусобақа бу ҳаракатда муҳим роль ўйнади. Улар ўртасида ҳар йили ўтказилиб туриладиган ўзаро текширишлар ва тажрибаларни ўртоқлашиш пахта далаларидаги ишларнинг сифатини яхшилашга ёрдам берди. Жумҳуриятнинг ўзида ҳам районлар, жамоа хўжаликлари, бригада ва звенолар ўртасида мусобақа авж олиб кетди.

Вилоятлар ўртасидаги мусобақада Андижон вилояти биринчи ўринни олди. Бу вилоят 112 минг гектар майдонда пахта ҳосилдорлигини қарийб бир ярим баравар кўпайтирди, ҳосилдорлик гектар бошига 12,5—18,6 центнерни ташкил этди. 1946 йилда Ватанга жумҳурият бўйича 1 миллион 428 минг тонна пахта топширилди.

Ўзбекистон жамоа хўжаликларини ташкилий хўжалик жиҳатидан мустаҳкамлаш ва кишлок хўжалигини янада юксалтириш учун 1949 йил январда бўлиб ўтган Ўз КПнинг XII съезди 20 минг кишини Мирзачўл, Сирдарё, Бекобод ва Бўка районларига кўчириб келишга, уларнинг микдорини янада кўпайтиришга қарор қилди. Амалга оширилган ана шу ва шунга ўхшаш тадбирлар туфайли 1948 йилдан бошлаб пахтачилик урушдан олдинги даражага етказилди. Жумҳуриятимиз Ватанга 1949 йилда 1 миллион 703 минг тонна пахта берган бўлса, 1950 йилда 2 миллион 222 минг тонна пахта топширди. Давлат режаси 77 минг тоннага ошириб бажарилди. Жумҳуриятда пахта ҳосилдорлиги гектар бошига ўрта ҳисобда 20,7 центнерга етди.

Тўртинчи беш йилликда кишлок хўжалигининг бошқа тармоқлари ҳам муваффақият билан ривожланди. Пилла етиштириш бир ярим баравар, сув экинлари ҳосили уч баравар, ҳўл мева уч баравар, узум бир ярим баравардан зиёд, сут етиштириш ярим баравар кўпайди. Шундай қилиб, 1946—1950 йиллар мобайнида Ўзбекистон халқ хўжалиги урушдан олдинги даражасидан анча ўзиб кетди, унинг Совет Иттифоқи иқтисодиётидаги роли янада ортди.

**Социализмнинг
яратувчи кучлари**

Тўртинчи беш йиллик режанинг қабул қилинганлиги совет халқининг ғайрати ва меҳнатдаги фаоллигини янада юксалтирди.

Урушдан кейинги биринчи беш йиллик режа топшириқларини муваффақиятли бажариш учун жумҳуриятимиз

ишчилар синфи бутун мамлакатда саноат ва қишлоқ хўжалиги меҳнаткашлари оммавий мусобақасининг ташаббускори сифатида майдонга чикди.

Ўзбекистон металлургия заводида 1946 йил 30 августда 300 прокат стани ишга туширилганлиги жумхурият ишчилар синфининг катта ғалабаси эди. Бу завод жумхуриятимиз саноати учун юқори сифатли пўлат етказиб берувчи асосий корхона бўлиб қолди. Завод учун керакли ускуналарни Урал ва Украина корхоналари тайёрлаб берди. Кўпгина ўзбек ёшлари Урал ва Сибирь заводларига бориб пўлат қуйиш ва прокат қилишнинг юксак маҳоратини ўрганиб келдилар.

1947 йил февралда Тошкент тўқимачилик комбинатининг 800 га яқин ишчи ва муҳандис-техник ходимлари йиллик режани муддатидан олдин бажариб оширилган мажбуриятларни ўз зиммаларига олдилар. XVI партия съезди номидаги Бухоро тикувчилик фабрикасида 500 ишчи мусобақага қўшилди.

Мусобақа давомида илғорлар сафи кўпая борди. 1947 йилда Тошкентнинг ўзидагина ишлаб чиқариш илғорлари 10 минг кишидан 20 минг кишига етди.

Ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этиш ва хом ашёни тежаш ҳаракати кенг қулоч ёйди. 1947 йилда Тошкент тўқимачилик комбинатининг ўзидагина 200 дан кўпроқ рационализаторлик таклифлари тушди, Ўзбекистон бўйича эса бу кўрсаткич 3228 ни ташкил қилди. Бу таклифларни жорий қилиш натижасида 15759 минг сўм тежалди.

1948 йил урушдан кейинги беш йиллик режани бажариш учун курашда ҳал қилувчи йил бўлди. Ўзбекистондаги ҳар бир ишлаб чиқариш жамоаси, ҳар бир ишчи давлат режасини бажариш учун курашди. Натижада жумхурият саноатининг турли тармоқларидаги юзлаб ва минглаб новатор илғор машинасозлар, кимёгарлар, темирўлчилар, тўқимачилар, озик-овқат корхоналарининг пешқадамлари 1948 йилда 1949 йилги ва ҳатто 1950 йилги режа топшириқлари ҳисобига ишлай бошладилар.

Қурилиш индустрияси корхоналарининг мусобақасида Қувасой цемент заводининг жамоаси мамлакатда биринчи ўринни олди, бу заводга ССЖИ Министрлар Советининг кўчма Қизил Байроғи 7 марта берилди.

Ўзбекистон металлургия заводида мартен цехининг пўлат эритувчиси Хофиз Ғаниев кундалик топшириқни 140 фоизга, «Шарикоподшипник» заводи силликловчиси

Гуломов, демонтажчи Шаҳобиддинова нормани 250—280 фоиш қилиб бажариб борди.

Ўзбекистон саноати 1949 йил режасини 101 фоишга бажариб, ишлаб чиқариш ҳажмини 1948 йилдагига нисбатан 10 фоишга оширган бўлса, 1950 йилда жумҳурият саноатининг деярли ҳамма тармоқлари ўзларининг беш йиллик режаларини бажарди. Режадан ташқари 345 минг тонна кўмир, 33 минг тонна пўлат, 24 минг тонна прокат, 56 минг тонна цемент олинди.

Ишчилар синфининг етакчилик роли туфайли ССЖИ халқ хўжалигини ривожлантиришнинг умумдавлат режасига мувофиқ жумҳурият меҳнаткашлари шундай ютуқларга эришдиларки, бунинг натижасида Ўзбекистон саноати фақат ўз эҳтиёжларинигина эмас, шу билан бирга мамлакатнинг бошқа районлари эҳтиёжларини ҳам таъминлайдиган бўлиб қолди. Айни вақтда қишлоқ хўжалик, транспорт, алоқа, савдо, соғлиқни сақлаш, маориф, комсомол, касаба уюшмалари, маданият ходимлари ўзларининг меҳнатлари билан мамлакатимизда иқтисодиётни, фан ва техникани, маданиятни янада ривожлантириш учун курашар эканлар, худди ўша ижтимоий табақалар ҳам ўзларининг яратувчилик ролини бажармоқда эдилар.

Ижтимоий ва маданий ҳаёт

Урушдан кейинги биринчи беш йиллик даврида халқ хўжалигини қайта тиклаш ва ривожлантиришнинг кенг дастури амалга оширила бориб, совет халқи турмуш даражасини юксалтиришда ҳам айрим муваффақиятларга эришилди.

Жумҳуриятимизда ҳам меҳнаткашларнинг моддий фаровонлигини ошириш тўғрисида доимо ғамхўрлик қилиб турилди. Чунончи, Тошкент партия фаолларининг 1946 йил 14 майда бўлиб ўтган йиғилишида партия, совет ва хўжалик ташкилотларининг диққат ва эътибори «ишчилар, хизматчилар, муҳандис-техник ходимлар ва уларнинг oilаларига моддий, маиший ва маданий хизмат кўрсатиш ишлари кескин равишда яхшилаш, ... уларни навбатда уй-жой билан таъминлаш» зарурлигига қаратилди.

Тўртинчи беш йиллик мобайнида қишлоқ хўжалик меҳнаткашларининг даромадлари анча кўпайди. 1946 йилдаёқ пахтакор жамоа хўжаликларининг пул даромадлари анча ўсди.

1947—1950 йилларда партия ва ҳукумат зарур молларнинг ва озиқ-овқат маҳсулотларининг чакана нархларини

бир неча марта камайтирди. Нархлар пасайтирилганлиги туфайли Ўзбекистон меҳнаткашлари жами 5 миллиард сўм чамаси манфаат кўрди. Натижада саноат ва озиқ-овқат молларига, айникса, гўшт, балик ва сабзавот консерваларига, газламаларга бўлган талаб анча ошди.

Ўзбекистонда таъбатнинг янги тармоқлари ривожланди. Завод ва фабрикаларда, қишлоқ жойларда таъбат муассасаларининг шохобчалари кенгайтирилди, уларнинг моддий базаси мустаҳкамланди, таъбат ходимларининг малакаси оширилди. Хотин-қизларнинг меҳнат шароитини яхшилашга, меҳнат гигиенаси, хавфсизлик техникаси қоидаларига қаттиқ риоя қилинишига алоҳида эътибор берилди. Даволаш-санитария ва профилактика муассасалари тармоғи 1950 йилда урушдан илгариги даражага нисбатан 56 фоизга кўпайди. Врачлар сони қарийб икки бараварга, болалар боғчалари ва яслилари сони ҳам икки бараварга кўпайди. Янги санаторий, курортлар ва дам олиш уйлари очилди. Наманган вилоятида Чортоқ курорти сувлари, Тошкент минерал сувлари бутун мамлакатда машҳур бўлди.

Тўртинчи беш йиллик даврида маданий қурилиш соҳасида ҳам муваффақиятлар қўлга киритилди. Мактабларни, илмий, маданий-маърифий муассасаларни ва соғлиқни сақлаш ташкилотларини ривожлантириш, олий ўқув юртлари, илмий текшириш институтлари ва махсус ўрта ўқув юртлари орқали мутахассислар тайёрлаш соҳасида беш йиллик режанинг асосий топшириқлари бажарилди. 1950 йилда жумҳурият умумий таълим мактаблари сони 5056 тага ва шу мактаблардаги ўқувчилар сони 1 миллион 331 минг кишига етди.

Олий ўқув юртлари ва техникумларга маҳаллий миллатлардан бўлган, айникса узок районлардан келган ёшлар тобора кўпроқ жалб қилинди. Жумҳурият олий ўқув юртларига 1950 йилда 1940 йилга нисбатан 3,5 баравар кўп талаба қабул қилинди. Техника ва қишлоқ хўжалик ўқув юртлари анча кенгайтирилди. Улар пахтачилик эҳтиёжлари учун керакли мутахассисларни, муҳандислар, механизаторлар, зоотехниклар ва агрономлар кўпроқ тайёрлаб берадиган бўлиб қолди.

Тўртинчи беш йилликда маданий-маърифий муассасалар анча кўпайди ва кенгайди. Кутубхоналар сони 5 баравар, уларнинг китоб фонди 6 баравардан зиёдрок, клублар сони 1,6 баравар, киноустановакалар сони 3 баравар кўпайди.

Матбуот ҳам анча ривожланди. 1940 йилда жумхуриятда нашр этилган китоблар нусхаси 11,2 миллионга, 1950 йилда эса 15,8 миллионга етди.

Ўзбекистон ёзувчилари ишчилар, меҳнаткашлар ва зиёлилар ҳаётига бағишланган кўпгина юксак бадиий асарлар яратдилар. Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар», Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироклари», Парда Турсуннинг «Ўқитувчи» романлари ва бошқа кўпгина асарлар шулар жумласидандир. Драма, мусика ва опера театрларининг репертуари А. Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана», Комил Яшиннинг «Офтобхон» сингари замонавий пьесалари ва мусикали асарлари билан бойиди.

Ўзбекистонда бу йилларда ижтимоий-иқтисодий, маданий соҳалардаги айрим ютуқлар билан турмушдаги ҳақиқий манзарани такқослаб бўлмас эди. Хали иқтисодий қийинчиликлар ошиб-тошиб ётар эди. Чунки уруш туфайли давлат ва жамоа хўжаликларидан армия учун кўплаб транспорт воситалари, иш ҳайвонлари, арава ва бошқа воситалар олиб қўйилган эди. Бу ҳолат албатта кўп қийинчиликлар келтириб чиқармоқда эди. Эркакларнинг урушга кетганлиги сабабли меҳнатнинг барча оғирлиги хотин-қизлар зиммасида турар эди. Иш кучлари етишмас эди. Ҳар бир кишининг кундалик иқтисодий аҳволида урушнинг машъум жароҳати яққол кўриниб турар эди. Умуман олганда бу даврда жумхуриятимиз ҳам, бошқа регионларда бўлаётганидек, аста-секин ижобий силжишлар томон қадам ташламоқда эди.

Нималарни билиш ва нималар ҳақида ўйлаб қўриш керак?

1. Урушдан кейин қишлоқ хўжалигидаги аҳвол.
2. Саноатдаги ижобий силжишлар.
3. Ижтимоий ва маданий ҳаёт.

Нималарни ўқиш керак?

1. *Н. Обламуродов*. Ўзбекистоннинг фашистлар оккупациясидан зарар кўрган районларга ёрдами. Тошкент, «Фан», 1985.
2. *К. Матёқубов*. Фожиаларга кўникиб қолмайлик Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990 йил 1 июнь.
3. Тарих ва экология. Давра суҳбати. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990 йил 25 май.
4. *Х. Исмагуллаев*. АҚШ пахтазорларида, Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991 йил 29 март.

Саноат Ўзбекистон тўртинчи беш йиллик режа топшириқларини бажариб, ўз халқ хўжалигини қайта тиклабгина қолмай, балки, шу билан бирга айрим соҳаларда маълум даражада ютуқларга ҳам эришди.

1951 йилда совет халқлари каби жумҳуриятимиз меҳнаткашлари ҳам ССЖИ халқ хўжалигини ривожлантиришнинг 1951—1955 йилларга мўлжалланган бешинчи беш йиллик режасини бажаришга киришди. Бу беш йилликнинг контрол рақамлари 1952 йилнинг октябрь ойида партиянинг XIX съезди кўрсатмаларида белгилаб берилди.

Беш йилликда ўнлаб саноат корхоналари қурилди. Саноатнинг ўсиш суръатлари нисбатан жонланди. Халқ хўжалигига сарф қилинадиган маблағлар миқдори 1950 йилдагига қараганда қарийб икки баробар ошди. Ишлаб чиқариш қувватларини ошириш суръатлари тезлашди, кўмир, нефть, рангли ва нодир металллар, қурилиш материалларининг янги захиралари аниқланди. 1955 йилда жумҳуриятда кўмир кўпроқ қазиб чиқарилди, машинасозлик маҳсулотлари, электр энергиясини ишлаб чиқариш, кимё саноати ва бошқа саноат турларининг ривожланиши маълум даражада давом этди.

Бешинчи беш йилликда ишчилар синфи сон ва сифат жиҳатидан ўсиб борди. Ўзбек ишчилари 1950 йилдаги 19,7 фоиз ўрнига 1955 йилда 21 фоизга етди, уларнинг миқдори 38,9 минг нафарга кўпайди. Гарчи ҳар бир Пленумда, ҳар бир съездда маҳаллий ишчи кадрларни ишлаб чиқаришнинг ҳамма тармоқларига кўплаб жалб қилиш ҳақида жуда кўп гапирилса ҳам, қулоч-қулоч қарорлаб қабул қилинса ҳам, аммо бу масала ҳамиша қоғозда қолиб кетаверди. Бу муаммо бугунги кунда ҳам ҳал бўлмапти.

Беш йилликда жумҳуриятимиз олий ўқув юртлари ва техникумларида 16,2 минг муҳандис ва техник ходимлар саноатимиз учун тайёрлаб берилди. Рақамлардан кўриниб турибдики, саноат объектларида ишлаш учун ўзбек миллатига мансуб кадрларни кўплаб етиштириш ҳали ҳам оқсамокда, ҳали ҳам бу масалага етарли даражада эътибор берилмаяпти. Маҳаллий хотин-қизларни саноат объектларига тортиш масаласида маълум ишлар қилинган бўлса-да, 1955 йилда уларнинг умум ишчилар ҳисобиди

тутган ўрни қарийб 38 фоизни ташкил қилган бўлса ҳам, айтиш керакки, бу соҳада ҳам бажарилиши шарт бўлган ишлар ҳали бажарилмаган эди.

Жумҳурият рационализаторлари ва ихтирочилари беш йиллик режани бажаришда маълум даражада ўз ҳиссаларини қўшдилар. Уларнинг миқдори кўпайди. Ишлаб чиқаришга жорий қилинган рационализаторлик таклифлари саноат ишлаб чиқаришида миллион сўмлик маблағни тежаб қолишги имкон берди.

Ўзбекистон саноатининг ишчи ва муҳандис-техник ходимлари беш йиллик режани муддатидан олдин бажариш мажбуриятини олдилар. «Подъёмник» заводи ишчилари 1956 йил ҳисобига, улардан 17 киши эса 1957 йил ҳисобига ишлади. Бу ишчилар маҳсулот сифатини яхшилаш билан бирга меҳнат унумдорлигини ҳам ошира борди. «Электрошит» заводининг ишчилари ҳам кунлик нормани 2—3 бараварига бажариб борди.

1956 йил февралда бўлиб ўтган партиянинг XX съезди ССЖИ халқ хўжалигини ривожлантиришнинг олтинчи беш йиллик режасини тасдиқлади. Съезд ҳозирги замоннинг энг муҳим муаммоларини — халқаро муносабатларни, Совет Иттифоқининг халқаро аҳволи, халқаро ишчилар ҳаракати ва миллий озодлик ҳаракатларининг ривожланиб бориш жараёнларини таҳлил қилиб берди. Съезд ўз қарорларида ССЖИдаги миллатларнинг ўзаро ҳамкорлигини ошириш, миллий жумҳуриятлар суверенитетини янада мустаҳкамлаш, марказлаштирилган раҳбарликни жумҳуриятлар хўжалик, маданий қурилишларига мослаштириш, уларга ҳуқуқлар бериш каби муаммоларни олға сурди, лекин бу гаплар одатдаги дабдабавозликдан, сохта демократиядан нарига ўтмас, бинобарин, қоғозда қолиб кетаверар эди. Амалда ҳам шундай бўлди. «Қазарма»даги социализм ва занжирбанд демократия тобора мустаҳкамланмоқда, инсон ҳуқуқлари кўпроқ поймол этилмоқда эди.

Бу йилларда жумҳуриятимизда ип-газлама, чарм-пойабзал, ўсимлик мойлари ва бошқа оммавий истеъмол товарлари ишлаб чиқаришни янада кўпайтириш, транспорт соҳасида шаҳарлар ва қишлоқлараро катновларни йўлга қўйиш, авиация алоқаларини янада тартибга келтириш, радио ва телевидение хизматларини яхшилаш тадбирлари белгиланди.

Бу беш йилликда конструкторлар, ихтирочилар, илмий-техник ходимлар анча фаоллашдилар, халқ хўжалигимиз учун кўпгина самара келтирдилар. Қишлоқ хўжалигини

янада ихчамлаштириш, ишлаб чиқаришни янада ошириш, меҳнат унумдорлигини кўтариш, резервларни, кадрларни, техникани, умуман, кишлоқ хўжалигидаги ҳамма иштирокчилар меҳнати самарадорлигини ошириш мақсадида жамоа хўжаликларини йириклаштириш ишлари амалга оширилиб борилди, янгидан давлат хўжаликлари тузилди. У ерларга амалий ёрдам бериш мақсадида партия, совет хўжалик раҳбарлигида ишлаб турган кишилар раҳбар қилиб юборилди. Ўзбекистон шаронтида улар 938 кишидан иборат бўлиб, бу ҳаракат ўттизмингчилар ҳаракати деб аталади.

Жумҳуриятимизда пахтачиликни янада ривожлантириш, суғориш системаларини тартибга келтириш, сувни тежаш, кишлоқ хўжалигини техника билан янада кўпроқ таъминлаш бўйича Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Марказий Комитети ва ССЖИ Вазирлар Маҳкамасининг 1954 йил феврида қабул қилинган қарори жуда катта роль ўйнади. Бунинг самарасини 1955 йилда кишлоқ хўжалиги ходимлари томонидан давлатга 2 млн. 482 минг тонна пахта етказиб берилганлигида кўрамиз. 1956 йил 6 августда қабул қилинган қарорда Ўзбекистонда пахта майдонларини яна 200 минг гектарга, Қозғистонда эса 10 минг гектарга кўпайтириш айtilган эди.

1956 йилда жумҳуриятимиз пахтакорлари давлатга 2 млн. 857 минг тонна пахта берганлиги, пахтачиликни ривожлантиришдаги алоҳида хизматлари учун 1956 йил 5 декабрда иккинчи марта Ленин ордени билан мукофотланди. Кишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳалар бўйича жумҳуриятимиздан 16 минг ишлаб чиқариш илғорлари, пахта усталари орден ва медаллар билан мукофотланди.

**Меҳнаткашларнинг
моддий аҳволи** Урушдан кейинги дастлабки йиллардаёқ ҳукуматимиз томонидан совет кишиларининг турмуш даражасини ошириш тадбирлари белгиланди. Кишлоқ хўжалигида силжишлар рўй берганлиги, саноат ривожланиб, ижтимоий меҳнат унумдорлиги нисбатан ўсиб борганлиги ва моддий неъматлар ишлаб чиқариш билан бевосита банд бўлган кишилар сонининг кўпайиб борганлиги натижасида меҳнаткашларнинг турмуш даражаси оша борди. Буни миллий даромаднинг ўсиб боришидан ҳам кўриш мумкин.

Партиянинг XX съезди кўрсатмаларига мувофиқ иш ҳақини ошириб бориш тадбирлари ўтказилишига ҳаракат қилинди. 1957 йил 1 январдан бошлаб кам иш ҳақи олаётган барча ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи

70 сўмгача кўпайтирилди ҳамда уларнинг солиқ тўлашлари бекор қилинди.

Иш кунини қисқартириш, 15—18 ёшдаги ёшлар учун 6 соатлик иш куни белгилаш, 1958 йилдан бошлаб эса болали аёлларнинг ҳаммасидан боласизлик солигини олиш бекор қилинди. Нафақалар тўғрисидаги қонунни қабул қилиш, ижтимоий суғурта ва таъбат хизматини йўлга қўйиш, санаторий ва профилактика шохобчаларини йилдан-йилга кенгайтириб бориш — бу йилларда қилинишга мўлжалланган ишлар эди.

**Маориф, фан
ва маданият**

Ўзбекистон Коммунистик партияси XI съездининг халқ маорифини яхшилашга доир кўрган чора ва тадбирлари жумҳурият мактабларининг сон ва сифат жиҳатдан ўсиши учун муҳим аҳамиятга эга бўлди. 1958—1959 ўқув йилида жумҳурият мактаблари сони 7044 тага, шу мактаблардаги ўқувчилар сони эса 1 миллион 399 миңга етди.

1959 йилнинг бошида Ўзбекистон Олий Совети сессияси «Ўзбекистонда мактабнинг турмуш билан алоқасини мустаҳкамлаш ва халқ маорифини янада ривожлантириш тўғрисида»ги Қонунни тасдиқлади. Қонун асосида жумҳурият саноат корхоналари, давлат ва жамоа мулкликлари мактабларини оталикка олиб, уларни зарур асбоб-ускуналар билан таъминлаб, мактаб биноларини қуриб, кенгайтириш ва тузатишга, устахона ва ўқув кабинетлари ташкил этишга ёрдам бериб турдилар. Мактабларда физика, кимё, биология, машинасозлик, электротехника бўйича ўқув кабинетлари, металл ва ёғоч бўйича ўқув устахоналари, теплица ва ўқув-тажриба участкалари ташкил этилди.

1956 йилнинг охирларида илмий муассасаларда 6 миңга яқин илмий ходим, шу жумладан, 187 та фан докторлари ва 2000 та фан номзодлари бор эди. Улар фаннинг турли соҳаларида баракали ижод қилиб, кўпгина илмий кашфиётлар қилдилар.

Ижтимоий фанларни ривожлантиришга ҳам жиддий эътибор берилди. К. Маркснинг ва Ф. Энгельснинг бир қанча асарлари ўзбек тилида босилиб чиқди. Бу жумҳуриятнинг сиёсий ва илмий ҳаётида катта воқеа бўлди.

Ўзбек адабиётида чуқур ватанпарварлик оҳанглари тағин ҳам кучлироқ янгради. Шоирлар Ватан, халқлар дўстлиги, кишиларнинг меҳнатдаги қаҳрамонлиги шаънига айтилган ажойиб асарлар яратдилар. Ғафур Ғулум, Зулфия, Уйғун, Х. Ғулум, М. Шайхзода, Т. Бобоев,

Мирмуҳсин, Т. Фаттоҳ каби шоирлар ўзларининг кўпгина асарлари билан тинчликни, инсонни, дўстликни тараннум этдилар. И. Раҳимнинг «Чин муҳаббат», Ойбекнинг «Қуёш қораймас» романлари ўзбек фарзандларининг Улуғ Ватан уруши фронтларидаги ҳаётига бағишланди. қорақалпоқ ёзувчилари Ж. Оймирсасв, А. Бегимов, А. Жапаков, И. Юсупов ва бошқалар совет воқелигига бағишланган янги асарлар яратдилар. 1959 йилда Москвада ўтказилган адабиёт ва санъат ўн кўнлигида ўзбекистонлик зиёлилар 21 та роман, 27 та қисса, 36 та шеърлар тўплами ва ҳаммаси бўлиб 400 га яқин янги асарлари билан иштирок этишди.

Театр санъати ҳам анча ривожланди. У Етим Бобожонов, А. Гинзбург, Т. Хўжаев, М. Уйғур каби қобилиятли режиссёрлар туфайли муваффақиятларга эришди. 1959 йилда жумҳуриятдаги 28 та театр ва концерт ташкилотларида 3 мингдан кўпроқ ижодий ходим ишлади. Улар ўзларининг бутун куч ва истеъдодларини театр санъатини ривожлантиришга бағишлади.

Мусаввирлар, ҳайкалтарошлар, халқ оммавий санъати усталари ҳам жумҳуриятнинг маданий ҳаётига катта ҳисса қўшдилар. Улар совет воқелигини акс эттирувчи ёрқин асарлар яратдилар.

Бу даврда кино, радио, телевидениенинг ҳам хизмати катта бўлди. Ўзбекистонда 1953 йилда 1259 та кино-установка (шулардан 984 таси қишлоқларда), 1958 йилда эса 2910 та киноустановка ишлаб турди.

Мағбуот ҳам анча ривожланди. 1953 йилда Ўзбекистонда 46 номда ойномалар ва 181 номда рўзномалар нашр қилинди. 1958 йилда эса ўзбек, рус, тожик, қорақалпоқ, қозок, уйғур ва бошқа тилларда 294 номда рўзнома, 141 номда ойнома ва бошқа вақтли нашрлар чоп қилинадиган бўлди.

Жумҳуриятда маданий-маърифий муассасалар — кутубхоналар, клублар, маданият уйлари ва саройлари, парклар меҳнатқашларнинг ҳордиқ чиқаришларида катта роль ўйнади. Ўзбек ва бошқа халқлар ўртасидаги ижодий алоқалар кенгайди, маданиятларнинг байналмилал негизи мустаҳкамлана борди.

Нималарни билиш ва нималар ҳақида ўйлаб кўриш керак?

1. Бешинчи беш йилликда Ўзбекистонда саноат ва қишлоқ хўжалигининг ривожланиш хусусиятлари.

2. Меҳнатқашларнинг моддий аҳволи.

3. Маориф, фан ва маданият.

1. Ш. Отабоев. Тарих — энг олий ҳакам. Совет Ўзбекистони. 1990 йил 22 февраль.
2. Халқ моддий мулкини асрайлик. Совет Ўзбекистони, 1987 йил 14 июнь.
3. Яхшининг чироғи ўчмайди. Тошкент ҳақиқати, 1979 йил 24 июль.
4. Н. Хайитқулов. Эртага нима бўлади. Совет Ўзбекистони, 1990 йил 28 апрель.

24-§. ЎЗБЕКИСТОН 1961—1985 ЙИЛЛАРДА

ССЖИ халқ хўжалигини ривожлантиришнинг 1959—1965 йилларга мўлжалланган контроль рақамларини тасдиқлаган партиянинг XXI съездида (1959 йил 27 январь) Ватанимиз ҳаётида рўй бераётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар таҳлил қилинди. Бу борада сиёсий соҳада социалистик тузумни, совет халқларининг бирлигини мустаҳкамлаш, социалистик демократияни янада ривожлантириш, партиянинг ташкилотчилик ва тарбиявий ролини янада ошириш вазифалари кўйилади.

1961 йилда Совет Иттифоқи Коммунистик партияси XXII съезди томонидан партия янги дастурининг қабул қилиниши, 1966, 1971, 1976 йилларда бўлиб ўтган партиянинг XXIII, XXIV, XXV съездлари ҳамда ўша йилларда чакирилган Ўзбекистон КП нинг XVI, XVII, XVIII, XIX съездлари жумхурият ижтимоий-сиёсий ҳаётида маълум даражада из қолдирди. Бу съездларнинг ҳужжатларида меҳнаткашларни, айниқса, совет ёшларини тарбиялаш ишларини янги поғонага кўтариш, социалистик тузумни янада мустаҳкамлаш соҳасида маълум ишлар қилиш тавсия қилинди. Советлар ролининг камситилиши, ҳамма нарсани партия ташкилотларининг ўз қўлларига олиб кўйганлиги, Советлар учун ўнинчи, йигирманчи масалаларгина қолганлиги бу йилларда ҳам давом этаверди. Гарчи мамлакатимизда ўтказилаётган сайловларда меҳнаткашлар иштирок этаётган бўлсалар ҳам, аммо шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, Советларда ҳеч қандай ҳуқуқ қолмаган эди. Депутатлар бир сайлов округидан яққа ҳолда, ҳеч қандай рақобати бўлмаган ҳолда ўтар, демак, уни депутатликка кўрсатдимми, бас, у албатта, ҳеч қандай қаршиликсиз депутат бўлиб олар эди. Депутат бўлиб олгандан сўнг эса берилган халқ наказларини бажариш

ёки бажармаслик типик расмий масала бўлиб қолаверар, сайловчилар томонидан халқ наказларини бажармади, деган сўзлар билан ҳеч қандай депутат чақирилиб олинмас эди. Бу йилларда саноат ривожини маълум даражада жонланиб, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 1959—1965 йилларда олдинги беш йилликдагига нисбатан анча кўпайди, миқдор ўзгаришлар билан бир вақтда маълум даражада сифат ўзгаришлар ҳам содир бўла бошлади. Саноатда техника тараққиётини белгилайдиган электрэнергетика, машинасозлик, кимё, рангли металлургия соҳаларида бирмунча ўсишлар рўй берди.

Ангрен, Тошкент ҳамда Тахиатож ГРЭСлари янги агрегатларнинг ишга туширилиши натижасида жумхурият электростанцияларининг қуввати 25 мартаба ортди.

Жумхуриятда газ ва нефть саноати ривожланиб борди. Фарғонада нефть, Бухорода газ конларининг топиллиши Ўзбекистонни Ватанимизнинг энг йирик ёқилғи базасига айлантирди. Агар жумхуриятимизда 1958 йилда 126 млн. куб метр газ олинган бўлса, 1965 йилга келиб бу рақам 16 миллиард 474 миллион кубометрга етди. Натижада Ўзбекистон газ билан Қозоғистон, Тожикистон, Урал саноат районлари, Болтиқ бўйи жумхуриятлари, Ленинград, Москва шаҳар ва вилоятларини газ билан таъминлай бошлаган бир вақтда минг-минглаб ўзбек қишлоқлари, посёлкалари ҳали газлаштирилмаган, электрлаштирилмаган эди.

1959—1965 йилларда жумхуриятимиз пахтакорлари Ватанга 4,5 млн. тонна пахта етказиб бердилар ва бу миқдор олдинги беш йилликка нисбатан 578 минг тонна кўп эди. Бу йилларда пахтачиликни комплекс механизациялаш ишлари бирмунча жонланди. Партия МК нинг 1965 йил март Пленумида комплекс механизация ташкилотчилари Ойим Қамолова, Турсуной Охунова, Валентин Тюпко, Мелиқўзи Умрзоқовларнинг номлари алоҳида санаб ўтилди.

Бу йилларда Иттифоқимизда бўлгани каби бизнинг жумхуриятимизда ҳам «турғунлик даври» деб аталган давр бошланди ва давом этди. Мамлакатда маъмурий-буйруқбозлик бошқариш усули ўрнатилди, порахўрлик, юлғичлик, таъмағирлик, қариндош-уруғчилик, маҳаллийчилик каби социализмга ёт бўлган, унинг моҳиятига, принципига, характериға зид бўлган воқеа ва ҳодисалар авж олиб кетди. Юқоридан берилган, аммо реал бўлмаган режаларни бажариш учун барча мансабдор шахслар

давлатни алдаш йўлига кирди, ёлгон рақамлар рўқач қилиб, бажарилмаган режаларни сохта ҳолда бажариб, бунинг учун давлат кассасидан миллион-миллион сўмларни ўмардилар.

Иқтисодиётнинг айрим тармоқларидагина олдинги беш йилликдаги айрим ютуқлар зўр-базўр сақланиб турилди, айни вақтда ишлаб чиқаришнинг кўпгина тармоқларида орқага қайтиш, ёки ишлаб чиқаришнинг секинлашуви, ҳам миқдор жиҳатидан, ҳам сифат жиҳатидан пасайиб кетиши оммавий тусга кирди. Ана шундай бир шароитда жумҳуриятимиз меҳнаткашлари беш йилликка мўлжалланган пахта тайёрлаш режасини бажарди. Ишлаб чиқаришнинг бошқа соҳаларида ҳам ана шу аҳволда режалар зўрма-зўраки бажарилган эди.

Тўққизинчи беш йилликда жумҳуриятимизда пахтачиликни янада ривожлантиришга қаратилган реал бўлмаган тадбирлар ишлаб чиқилди. Бу йилларда дон, маккажўхори, шоли, сабзавот, полиз маҳсулотларини, картошка, хўл мева, узум, тамаки, каноп, чорвачилик маҳсулотларини етиштириш нисбатан кўпайди. Бу расмий рақамлар, шубҳасиз, қоғозда бажарилган бўлиб, амалда аҳолининг яшаш даражаси тобора пастлаб бормоқда эди. Магазинлар бўм-бўш, бозорларда нарх-наво ошиб борди, ҳеч нарса топиб бўлмайдиган вазият вужудга келди. Мана шундай шароитда ҳам биз яхши яшаймиз деб аюҳаннос солинар, айрим капиталистик мамлакатлардаги аҳолининг яшаш даражаси атайин камситиб кўрсатилиб биздаги ёлгон рақамлар билан солиштирилар ва дабдабавозлик қилинар эди.

Партия XXV съезди кўрсатмаларида 1980 йилда Ўзбекистонда саноат объектлари жами 1300 тага етиши, машинасозлик, рангли металлургия, электроника, газ, кимё саноати тармоқлари маълум даражада янада ривожлантирилиши тадбирлари белгиланган эди. Миллий кадрлар тайёрлаш ва уларни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётнинг турли жабҳаларига жойлаштириш масалалари ҳам фақат қоғозларда ҳал қилинар эди.

Бу даврда жумҳуриятимиз хўжалиги замонавий техника билан таъминлаши учун айрим тадбирлар белгиланди. Давлат ва жамоа хўжаликларида 150 минг трактор, юз минглаб бошқа кишлок хўжалиги машиналари ишлаб турди. Биргина Мирзачўлнинг ўзида 300 минг га ерни ўзлаштириш учун етарли миқдорда техника бўлса-да, барибир ишлаб чиқариш даражаси ҳали жуда паст эди.

Бу йилларда Ўзбекистонда 4,1 млн. га суғориладиган экин майдонлари мавжуд бўлиб, бундан 3,1 млн. га майдонга пахта экилар эди. Демак, жумхурият кишлок хўжалигида пахта яккаҳокимлиги узил-кесил ўрнатилди. Ҳамма нарса, шу жумладан, инсон ҳам пахтага бўйсундирилди. Пахта яккаҳокимлиги сабабли чорвачилик учун яйлов ерлар қолмади, бу ўз навбатида, чорва молларини боқиш, кўпайтириш, аҳолини чорва маҳсулотлари билан узлуксиз таъминлаб боришнинг ҳар қандай имкониятларини йўқотди. Жумхуриятимизда эса бу маҳсулотларга бўлган эҳтиёж кундан-кунга ошиб бораверди.

Пахтакор районларда аҳолининг яшаш шароити, санитария ҳолати ҳаддан ташқари ёмонлашди. Ичимлик сувлари камайди, ёки йўқолиб кетди, оқибатда турли касалликлар кўпайди. Болалар касаллиги ва ўлими жиҳатидан Ўзбекистон дунёда биринчи ўринга чиқиб олди.

Пахта яккаҳокимлиги сабабли минг йиллар давомида мавжуд бўлган, Ўрта Осиёнинг ўзига хос иклимини яратиб турган Орол денгизи йўқ қилинди. Оқибатда Орол бўйларида яшаётган 5 млн. аҳолининг моддий, маданий, гигиеник аҳволи ўта ёмонлашди. Орол бўйида жойлашган тўртта вилоят аҳолисининг бу ерларда яшаб қолиши масаласи шубҳа остида қолди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, жумхуриятимизда бу йилларда пахтачиликни ривожлантириш ишлари бир томонлама олиб борилди, оқибатда табиатга нисбатан, аҳолига нисбатан кечириб бўлмайдиган даражадаги нохушликларга йўл қўйилди. Ҳозирги кунда биз бу каби камчиликлардан тўғри хулоса чиқариб, уларни бартараф қилиш йўллари топишимиз зарур.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш ва нималарни билиш керак?

1. Маъмурий-буйруқбозлик усулининг вужудга келиш сабаблари.
2. Иқтисодий аҳволнинг ёмонлашуви.
3. Пахта яккаҳокимлигининг ўрнатилиши.

Нималарни ўқиш керак?

1. С. Усмонов, И. Муродов. Қўшиб ёзиш илдизлари. Шарқ юлдузи, 1989, 9- сон.
2. М. Муҳаммаджонов. Сув омборлари ва экология. Шарқ юлдузи, 1989, 10- сон.
3. Орол яшамоғи керак. Шарқ юлдузи, 1990, 3- сон.
4. 1984 йил якунлари ҳамда Ўзбекистон КП МК XVI Пленуми қарорлари асосида 1985 йилги режалар. Ўш ленинчи, 1985 йил, 5 март.

Қайта қуриш жараёнини амалга ошириш соҳасида бажарилган ижобий ишлар якунларини мустаҳкамлаш, уларни доимий ҳаракатга айлантириш, аҳолининг жуда катта маънавий потенциалини тўла ҳолда ишга солиш, иқтисодиётни ва меҳнаткашлар турмуш шароитларини янада барқарор таъминлаш ҳозирги вақтнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолди.

1986 йил июлда бўлиб ўтган жумҳурият Олий Советининг 12-чақириқ 3-сессиясида Ўзбекистоннинг ўн иккинчи беш йилликдаги режалари тасдиқланди. Бу йилларда 200 дан кўпроқ саноат объектлари ишга туширилди, уй-жой қуриш ишлари жадаллашди. Беш йилликда аграр секторга 15 миллиард сўм миқдорда маблағ сарф қилинди, давлат ва жамоа хўжаликларига кўплаб минерал ўғитлар, трактор ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналари етказиб берилди. Жумҳуриятда ингичка толали пахта етштириш ишларига, пилла тайёрлаш ва харид қилиш, сабзавот маҳсулотларини етказиш ишларига ҳам эътибор оширилди. Фан ва маданият бирмунча ривожланди, меҳнаткашларнинг моддий даражалари, маданий талаблари нисбатан ўсиб борди.

Ўзбекистон, умуман олганда, ўнинчи ва ўн биринчи беш йилликларда белгиланган марраларга чиқа олмади. 1985 йилнинг январь-февраль ойларида бўлиб ўтган Ўзбекистон КП XXI съездига қилинган ҳисобот маърузада айтилганидек, ўтган даврда жумҳурият иқтисодиётида нохуш ҳолатлар вужудга келди. Халқ хўжалигига раҳбарлик қилишдаги қўпол хатолар, янглишишлар, дабдабавозлик, сохта уйғунлик ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги даражасининг анча пасайишига олиб келди. Жумҳурият саноати беш йиллик режа вазифаларини бажармади. Қишлоқ хўжалигининг ўртача йиллик ялпи маҳсулоти ҳажми топшириқдаги 17 фоиз ўрнига 10 фоизга кўпайди. Давлатга 1 млн. тонна пахта, кўп миқдорда дон, гўшт, сут, тухум, картошка, боғдорчилик ва полиз экинлари маҳсулотлари берилмади. Бу камчиликлар Ўзбекистон КП МК нинг 1984 йил июнь ойида чақирилган XVI Пленумида, 1986 йил бошларида чақирилган XXI съездида таҳлил қилинди.

Асримизнинг сўнгги 15 йили жумҳуриятимиз учун қўлга киритилган ёки қўлга киритилмаган мавжуд имкониятларни мустаҳкамлаш даври бўлди. Бу ишда

1986—1990 йилларга мўлжалланган ўн иккинчи беш йиллик жуда муҳим роль ўйнади. Унинг асосий вазифаси фан-техника таракқиётини жадаллаштириш, ишлаб чиқаришни қайта тиклаш, ундан оқилона фойдаланиш, бошқарув усулини ва ҳўжалик механизмини такомиллаштириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва шу асосда халқ фаровонлигини юксалтиришдан иборат эди.

Ушбу ҳужжатда жумҳуриятимиз миллий даромадини 24 миллиард сўмга ёки 27,3 фоизга кўпайтириш ҳамда 1986—1990 йилларда саноатни юксалтириш учун кимё, электротехника, енгил саноат, асбобсозлик, қишлоқ ҳўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш каби саноат объектлари ташкил қилиш айтилган эди. Беш йиллик режаларида Советобод кабель заводи, Урганч пичан ўрадиган машиналар заводи, Жиззах қишлоқ ҳўжалик машинасозлиги заводи каби объектларни ишга тушириш, Ангрен, Таллимаржон, Тахиатош ГРЭСларида катта қувватларни ишга тушириш, кўмир, табиий газ қазиб чиқариш, рангли металлургияни янада ривожлантириш мўлжалланди.

Беш йилликда жумҳуриятимизда енгил саноат турларини янада ривожлантириш, ип-газлама, пойабзал, чинни идишлар, мебель ишлаб чиқаришни кўпайтириш тадбирлари белгиланди. Мамлакатимиздаги энг илғор корхоналарнинг тажрибасидан фойдаланиб, маҳсулотларнинг янги, замонавий турларини ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, истеъмол буюмлари сифатини кескин кўтариш, маҳаллий саноат тармоқларини ривожлантириш, болалар учун товарлар, айникса спорт товарларини кўплаб ишлаб чиқариш, Андижон ип-газлама комбинати, Нукус, Бухоро, Тошкент, Фарғона тўқимачилик комбинатларини, Тошкент ва Самарқанд чинни заводларини қайта тиклаш ва уларнинг қувватларини янада ошириш мўлжалланди.

Жумҳуриятимиз қишлоқ ҳўжалигини ривожлантириш, айникса пахтачиликда 1990 йилдан бошлаб пахта толаси ишлаб чиқаришни кўпайтириш, бунинг учун пахта ҳосилдорлигини ошириш, пахта теримини 70—75 фоиз механизациялаш, пахта яккаҳоқимлигига барҳам берган ҳолда пахтадан бушаган ерларда боғлар, узумзорлар барпо этиш режалари тузилди. Қишлоқ ҳўжалик маҳсулотларини кўпайтиришнинг муҳим шартларидан бири янги ерларни сифатли ўзлаштиришдир. Мана шу мақсадда бу йиллар ичида Қарши ва Жиззах даштларини ўзлаштириш давом эттирилди.

Бу йилларда жумҳуриятимиз фани ва маданияти ҳам

маълум даражада ўсди. Мактаб ёшидаги болалар сони қарийб 5 млн. га етди. 43 та олий ўқув юртларида ва бошқа махсус ўқув юртларида 70 000 талаба таълим олиб турди. Илмий-текшириш даргоҳларида 1200 та фан докторлари, 15 000 та фан номзодлари жумҳурият халқ хўжалигининг турли соҳаларида хизмат қилди.

Иқтисодий аҳвол Жумҳуриятимизда беш йиллик давомида уй-жой қуриш ишлари давом эттирилди, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш ҳажми кўпайди, касалхоналар, поликлиникалар қурилди. Аҳолининг пул даромадлари кўпайиши ҳисобига чакана товар айланиши ошиб борди, аҳолининг иш жойларида умумий овқатланишга бўлган эҳтиёжларини қондириш соҳасида маълум ишлар қилинди.

Туямўйин сув омборидан Нукус ва Урганч шаҳарларига сув келтириш ишларини жадаллаштириш тадбирлари белгиланди, Дамхўжа — Бухоро водопроводини қуриш режалаштирилдики, бунга кўра Қорақалпоғистон жумҳурияти, Хоразм, Бухоро ва Навоий вилоятлари аҳолисини чучук сув билан таъминлаш ишлари яхшиланар эди. Шунингдек транспорт ишларини яхшилаш, Тошкент метрополитенини янада узайтириш, шаҳар ва қишлоқ жойларда хонадонларни телефонлаштириш, аҳолининг маиший меҳнатини енгиллаштириш, бўш вақтларини кўпайтириш ва ҳоказо вазифаларни бажариш каби режалар ҳам белгиланди.

Беш йиллик режани бажариш учун кураш

Жумҳуриятимизнинг ишчилар синфи ўзининг яқин иттифоқчиси бўлган дехқонлар ва зиёлилар билан ҳамжиҳатликда фаол ҳаракат қилиб уй-жой, ижтимоий, маданий-маиший объектларнинг қурилишида йил охирига қадар ҳақ олмасдан 4 кундан ишлаб беришга чақирди. Андижондаги «Ирмаш», Чирчиқ трансформатор заводи ва Фарғона пиллакашлик фабрикаси жамоалари икки, уч сменали иш кунига ўтиш ҳаракатини бошлаб берди. Тошкентдаги Чкалов авиакорхонаси йиғувчи слесари Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Назрулла Маннопов, Тошкент ГРЭСи машинисти Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Йўлдош Муслимов, Наманган аврли газламалар комбинати тўқувчиси Аҳад Тошбоев қабиларнинг зафарли меҳнатлари туфайли жумҳуриятимизда саноат ишлаб чиқариш суръатлари нисбатан жонланди

Кўмир, газ, электроэнергия ҳосил қилиш, машинасозлик, кимё, бинокорлик материаллари, енгил саноат, озиқ-

овқат саноати ва маҳаллий саноат маҳсулотларининг кўпгина турларини ишлаб чиқариш бу йиллар ичида анча кўпайди. Кўлга киритилган айрим ютуқлар ҳали жумҳуриятимизда аҳвол яхшиланди деган хулосага олиб келмайди. 1986—1990 йилларда қишлоқ хўжалигининг кўпгина тармоқларида иқтисодий аҳвол яхшиланмади, ижобий йўналишлар деярли сезилмади, аксинча бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан оддий меҳнаткаш халқ оммасининг моддий аҳволи янада оғирлашди. Умуман олганда, 1985 йил Апрель Пленуми билан бошланган қайта қуриш ишлари ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жадаллаштириш соҳасида ҳали жуда кўп ва самарали ишларни бажариш лозим эканлигини кўрсатар эди.

Шубҳасиз, бу йиллар сермазмун йиллар бўлди. Чунинчи, саноатимизда кераксиз маҳсулот ишлаб чиқарадиган объектлар бугунги кунга келиб деярли тугади. Эндиликда саноатнинг кўпгина тармоқлари янги жиҳозлар билан қуроуланди, меҳнат унумдорлиги ошди, ҳар бир корхона ўз маҳсулотини тўғридан-тўғри ва эркин, мустақил равишда сотадиган бўлди. Бундан ишчилар ҳам, давлат ҳам иқтисодий жиҳатдан манфаатдор. Айрим саноат корхоналари чет эл фирмалари, корпорациялар билан ўзаро ҳамжиҳатликда ишлаб чиқариш унумдорлигини ошириш устида келишиб олмоқда ва бу амалда ўз натижасини бермоқда. Жуда кўпчилик жойларда ишлаб чиқариш пудрат асосида олиб бориладиган бўлди.

Қишлоқ хўжалигида давлатдан қарзга ботиб яшаб келган рентабел бўлмаган давлат ва жамоа хўжаликларида оила, звено, бригада пудрати қад кўтарди. Пудрат кучи билан одамларни ўз меҳнатидан манфаатдорлигини ошириш, ерни, сувни, ҳавони экологик ҳалокат ёқасидан қайтариш ва сақлаб қолиш, халқ оммасини қашшоқликдан қутқариш, мамлакатни эса озиқ-овқат маҳсулотлари билан узлуксиз равишда таъминлаб туриш, саноатни хом ашё каби маҳсулотлар билан таъминлаб туриш имкониятлари чора ва тадбирлари қўрилмоқда. ССЖИ халқ депутатларининг I, II, III съездлари кўрсатмаларига асосан деҳқонларга ер берилди бошланди.

Жумҳуриятимиз шароитида ўтган 70 йил давомида деҳқон кўлидаги ер аста-секин турли қонун ва қарорлар туфайли пахта яққаҳоқимлиги талаби билан давлат кўлига ўтиб кетган эди. Айрим районларда, вилоятларда, маълумотларга кўра, деҳқонлар кўлида 2—3 сотихдан ер қолган эди, ҳолос. Бу миқдор ер билан деҳқоннинг яшаши мумкин

эмас эди. Бунинг устига, ўша деҳқонларда чорва моллари умуман йўқ эди. Чорва молларини боқиш учун унинг озуқа базаси йўқ қилинган эди. Ҳамма суғориладиган экин майдонлари пахтага берилган бўлиб, раҳбарлар фақат пахтани билар, пахтани кўрар, пахтани тушунар эди. Ҳомиладор аёллар ҳам, чоллар ҳам, мактаб ўқувчилари, олий ўқув юрти ва техникумларнинг талабалари, олимлар ва артистлар, мусаввирлар ва ишчилар, хуллас, ҳамма пахтага буйсундирилган эди. Жумҳурият раҳбарлари съезд ва пленум минбарларидан туриб: «Биз ҳаммамиз пахтакормиз» деб айтишни жуда яхши кўрар эди. Лекин ўша пахтакорлар қандай яшаяпти, қандай муаммолар уларни ташвишга соляпти, бу муаммолар уларни қизиқтирмас эди.

Эндиликларда буларга чек қўйилди. Жумҳуриятимиз президентлик бошқарув усулига ўтди. Ўзбекистон КП нинг 1990 йил июнда бўлиб ўтган ХХІ съезди материалларида яқин вақт ичида (1990—1992) жумҳуриятимизнинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигига эга бўлиш, етиштирилган маҳсулотни унинг ўзида қайта ишлаш ва чет эл бозорларида мустақил равишда сотиш тартибига ўтиш ҳақида жуда қимматбаҳо, ҳамманинг орзусига айланган, ҳамманинг дарду истаги бўлиб қолган масала ўртага ташланди ва буни амалга ошириш учун ҳамма имкониятлардан фойдаланиш айтилди.

Турғунлик йилларида жумҳуриятимизда етиштирилган пахтанинг 8 фоизи бу ерда қайта ишланар, 92 фоизи эса ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозирлар томонидан текинга олиб кетилар, шу билан бирга молга озуқа бўлувчи бошқа ем-хашаклар ҳам бизда қолмас эди.

Бу муаммолар аста-секин инсон фойдасига ҳал қилинмоқда. Жумҳуриятимиз Президентининг 1990 йил май ойида чиқарган Фармонида ҳар бир жамоа хўжалиги оиласининг чорва молларини боқиши, давлат ва жамоа хўжалиги раҳбарлари эса ўша хўжаликлар қўлидаги моллар миқдорига қараб уларни ем-хашак ва бошқа маҳсулотлар билан таъминлаши кўрсатилди.

Турғунлик йилларида жумҳуриятимизда ўзбек тили, яъни миллат тили деярли таъқиқланган эди. Ёзилмаган қонунлар асосида мактаб ўқув режасидан бошлаб, олий ўқув юртларида ўқиладиган лекциялар, завод ва фабрикаларда, илмий муассаса ва ташкилотларда, савдо, транспорт, алоқа, соғлиқни сақлаш, умуман ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий жабҳаларда фақат битта тил — рус

тили ишлатилар эди. Эндиликда бу ғайриконуний ҳолатга ҳам чек қўйилди. Тил, анъаналар, маънавиятга, кадриятга оид фойдали расм-русмлар, одатлар қайта тикланди. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди.

Турғунлик йилларида жумхуриятимиз тарихи мактаб ўқув режасига кўра 6 соат ССЖИ тарихи дастури ичида келиб, дастурдаги мавзулар ўтилган вақтда даврига қараб 6 соатлик «Ўзбекистон ССЖ тарихи» материаллари ҳам ўтилар эди. 28 соати факультатив соатлар ҳисобидан ўтилиши назарда тутилар эди. Бу аҳвол мактаб илмий мудирлари томонидан ўқитувчига эҳсон қилинадиган соат миқдорига боғлиқ эди. Ҳозир эса «Ўзбекистон халқлари тарихи» «ўғайлик» ҳолатидан чиқиб, мустақил фан сифатида мактаб ўқув режасига 153 соатлик предмет сифатида кирди, мактаб журналидан мустақил саҳифа ажратиладиган бўлди. «Ўзбекистон халқлари тарихи»дан замон талаблари асосида V синф учун, VIII, IX синфлар учун ва X — XI синфлар учун алоҳида-алоҳида дарсликлар ишлаб чиқилиши кутилмоқда. Бу дарсликларнинг баъзи бирлари ҳозир ўқувчилар қўлида.

Турғунлик йилларида Наврўз ҳам таъқиқланди. У диний маросимлар каторига қўшилиб, халқдан узоқлаштирилди. Наврўз байрамининг ва байрам муносабати билан пишириладиган, ҳамма севиб истеъмол қиладиган сумалак ва ҳалим сингари овқатларнинг динга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Наврўз байрамини Ўрта Осиё халқлари ҳатто араблар бу ерга келмасларидан олдин ҳам жуда катта тантана, шоду хуррамлик билан ўтказар эди. Бу янги йил байрами, баҳор байрами, янги меҳнат даврининг бошланиш байрами сифатида ўтказилар эди. Наврўз кунлари ўзаро душман бўлган кишилар ёки қабилалар ярашар, ўзаро кадрдонлик муносабатларини урнатар, хайриялар қилинар, касаллардан, бева-бечоралардан хабар олинар, уларга ёрдамлар уюштирилар эди. Бу кунларда ҳар бир инсон фақат яхшиликни ўйлар, эзгулик учун ҳаракат қилар, ҳеч ким бирор инсон томонидан хафа қилинмас, оммавий хашарлар уюштирилар, биринчи галда камбағалларга ёрдам берилар эди. Туркистон халқларидаги бу удум ва расм-русмлар дин ва хурофот билан алмаштирилди ва тақиқланган эди. Қайта қуриш шарофати билан халқдан тортиб олинган унинг энг яхши анъаналари қайтариб берилди. Ҳамма халқлар каби жумхуриятимиз халқлари ҳам ўзларининг маънавиятига ва кадриятига тўла эга

бўлди. Жумҳуриятимиз президентининг фармонига кўра 21 март дам олиш куни деб эълон қилинди ва бу куни Наврўз байрами кенг нишонланадиган бўлди.

Нималар ҳақида ўйлаб кўриш ва нималарни билиш керак?

1. Якка партиявий раҳбарлик — ҳар қандай танқиддан четда туришдир.

2. Партия диктатурасининг ўрнатилиши — маъмурий-буйруқбозлик системасининг олий шаклидир.

3. Йўл кўйилган хатоликларни тузатиш учун кураш.

4. Жумҳуриятимиз сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётидаги айрим ўзгаришлар. Бозор иқтисодиётига ўтишга ҳозирлик.

Нималарни ўқиш керак?

1. Б. Аҳмедов. Тарих авлодлар тақдирида. Шарқ юлдузи, 1987, 9-сон.

2. Б. Аҳмедов. Тарихни сохталаштириб бўлмайди. Шарқ юлдузи, 1989, 6-сон.

3. Э. Юсупов. Ҳақиқат зиёси ва ёлғон-ёшиқлар. Шарқ юлдузи, 1986, 1-сон.

4. Тил ва миллий ифтихор. Ёш куч, 1990, 12-сон.

5. Ўзбекистон КП XXI съезди. «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 31 январь.

6. К. Матёқубов. Прокурор қоралашдан воз кечди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991 йил, 1 март.

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИДАГИ ЭНГ МУҲИМ ВОҚЕАЛАР

Эрамиздан олдинги 40 мингинчи — тахминан 12 мингинчи йиллар — юкори палеолит даври ёки уруг жамоалари даври.

Эрамиздан олдинги 12 мингинчи — 5 мингинчи йиллар — мезолит даври.

Эрамиздан олдинги 5 мингинчи йиллар — неолит — янги тош даврининг бошланиши.

Эрамиздан олдинги 3 мингинчи йиллар — ҳозирги Ўзбекистон ерларида мисдан фойдаланишнинг бошланиши.

Эрамиздан олдинги 2 мингинчи йиллар — деҳқончиликнинг янада ривожланиши, утрок чорвадорларнинг пайдо бўлиши, олтин ва бошка металллардан уй-рўзғор ва зебу зийнат буюмларининг ишлаб чиқарила бошланиши.

Эрамиздан олдинги VI — IV асрлар — кулдорликнинг пайдо бўлиши.

Эрамиздан олдинги 329—327 йиллар — Искандар Зулқарнайн бош бўлган юнон босқинчиларига қарши Ўрта Осиё халқларининг кураши.

Эрамиздан олдинги 323 йил — Искандар Зулқарнайннинг ҳалок бўлиши.

Эрамиздан олдинги 312—64 йиллар — Салавкийлар давлати.

Эрамиздан олдинги III — II асрлар — Юнон-Бактрия давлати.

Эрамиздан олдинги 100 йил — Ўрта Осиёдан юнонларнинг ҳайдаб чиқарилиши.

Эрамиздан олдинги II аср — Қанғ давлати.

Эрамиздан олдинги II — I асрлар — Фарғона (Паркан) давлати.

Эрамиздан олдинги II — I асрлар — Бактрия давлати.

Эрамизнинг I — IV асрлари — Кушон подшолиги.

Эрамизнинг V — VI асрлари — Эфталитлар давлати.

Эрамизнинг VI — VIII асрлари — Турк хоқонлиги.

704—706 йиллар — арабларнинг Ўрта Осиёга дастлабки юришлари.

709 йил — Бухоронинг олиниши.

710 йил — Кеш, Шуман, Насаф шаҳарларининг олиниши.

712 йил — Самарқанд, Шош, Фарғона шаҳарларининг босиб олиниши.

706—756 йиллар — Ўрта Осиёнинг араблар томонидан босиб олиниши.

769—783 йиллар — араб зулмига қарши Муқанна бошчилигидаги кўзғолон.

- 795—796 йиллар — Хамза Ибн Атрок бошчилигидаги халк кўзғолонлари.
- 797—810 йиллар — Рафи ибн Лайс бошчилигидаги халк ҳаракатлари.
- 874—907 йиллар — Исмоил Сомоний ҳокимият тепасида.
- 795—857 йиллар — Ал-Хоразмийнинг ҳаёти ва фаолияти.
- 873—950 йиллар — Ал-Форобийнинг ҳаёти ва фаолияти.
- 973 йил — Абу Райхон Беруний туғилган йил.
- 992 йил — Ҳурта Осиёда қорахонийлар сулоласининг бошланиши.
- 980—1037 йиллар — Абу Али ибн Синонинг ҳаёти ва фаолияти.
- 1069 йил — Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадгу билик» асари ёзилди.
- 943—944 йиллар — Наршахий томонидан «Бухоро тарихи» ёзилди.
- 1072—1092 йиллар — Хоразм тахтида Маликшоҳ.
- 1127—1156 йиллар — Хоразм тахтида Отсий.
- 1156—1172 йиллар — Хоразм тахтида Ил Арслон.
- 1200—1220 йиллар — Хоразм тахтида Муҳаммад.
- 1206 йил — Темучиннинг Чингизхон деб ном олиши.
- 1209 йил — Чингизхоннинг тоңгутларни босиб олиши.
- 1211 йил — Чингизхоннинг Хитойга юриши.
- 1219 йил — Чингизхон томонидан Олтойда қорликларнинг, Етти-сувда пайманларнинг тор-мор қилиниши.
- 1221 йил — Чингизхон кўшинлари томонидан Самарқанд, Сигноқ, Барчинликент, Бенакент, Жанд, Хўжанд шаҳарларининг босиб олиниши.
- 1220 йил — Темур Маликнинг Урганчга келиши.
- 1221 йил — Жалолиддин Мангубердиннинг Урганчга келиши.
- 1221 йил — Чингизхон томонидан Балх, Марв шаҳарларининг босиб олиниши.
- 1229—1241 йиллар — Чингизхоннинг вориси Уғадой.
- 1251—1259 йиллар — Чингизхоннинг вориси Мунқохон.
- 1231 йил — Курдистон тоғларида Жалолиддиннинг фожиали ўлими.
- 1227 йил — Чингизхоннинг вафот этиши.
- 1238 йил — Маҳмуд Ялавочнинг Чигатай улуси ноблигидан олиниши ва Пекинга губернатор қилиб тайинланиши.
- 1337—1381 йиллар — Мовароуннаҳрда сарбадорлар ҳаракати.
- 1238—1289 йиллар — Маҳмуд Ялавочнинг ўғли Маъсудбек Ҳурта Осиё ноиб.
- 1361—1365 йиллар — Темурнинг амир Ҳусайн билан яқинлашуви.
- 1365 йил — Чиноз яқинидаги «лой» жанги.
- 1370—1405 йиллар — Амир Темурнинг якка ҳокимлик йиллари.
- 1372 йил — Амир Темурнинг Хоразмга биринчи юриши.
- 1373—1374 йиллар — Амир Темурнинг Хоразмга иккинчи юриши.
- 1388 йил — Амир Темурнинг Хоразмга учинчи юриши.
- 1379 йил — Темур томонидан Тўхтамишнинг Оқ Ҳурдага хон қилиб кўтарилиши.

1389, 1391 ва 1394—1395 йиллар — Тўхтамишга қарши Темурнинг юришлари.

1386—1399 йиллар — Амир Темурнинг Эронга юришлари.

1398—1399 йиллар — Амир Темурнинг Ҳиндистонга юришлари.

1391—1397 йиллар — Волга бўйлари, Дон бўйлари, Қрим ерлари, Азов, Шимолий Кавказ, Сурия ерлари, Арманистон, Гуржистон, Озарбайжон ерларининг босиб олинishi.

1402 йил — Анқара ёнидаги жангда султон Боязид I нинг асир олинishi.

1404 йил — Хитой юришининг бошланиши.

1405 йил 18 февраль — Ўтрорда Амир Темурнинг вафот қилиши.

1394 йил 22 март — Улуғбекнинг туғилиши.

1449 йил 27 октябрь — Улуғбекнинг хоинона ўлдирилиши.

1469—1494 йиллар — Ўрта Осиё ва Хуросонда Абу Саид ҳукмронлиги.

1441—1501 йиллар — мутафаккир, давлат ва сиёсий арбоб, ўзбек халқининг буюк шоири Низомиддин Мир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти.

1425—1428 йиллар — Бороқхон томонидан козоқ кўчманчиларининг бирлаштирилиб, козоқ давлатига асос солиниши.

1428—1468 йиллар — Абулхайрхоннинг Сибирдан то Сирдарёга қадар бўлган ерларда ўзбек давлатини тузиши.

1510 йил — Марв ёнидаги жангда Эрон шоҳи Исмоилнинг Шайбонийхон устидан галаба қозониши.

1605 йил — Балхда халқ кўзғолони.

1611—1642 йиллар — Бухоро тахтида Имомқулихон.

1642—1645 йиллар — Бухоро тахтида Нодир Муҳаммад.

1645—1680 йиллар — Бухоро тахтида Абдулазизхон.

1680—1702 йиллар — Бухоро тахтида Субҳонқулихон.

1702—1711 йиллар — Бухоро тахтида Убайдуллахон.

1711—1747 йиллар — Бухоро тахтида Абулфайзхон.

1681 йил — Зарафшон воҳасида халқ кўзғолонлари.

1708 йил — Бухорода халқ кўзғолонлари.

1712 йил — Самарқандда халқ кўзғолонлари.

1718 йил — Балхда халқ кўзғолонлари.

1644—1720 йиллар — Шарқнинг машҳур файласуфи Мирза Абдуқодир Бедилнинг яшаб ижод қилган даври.

1623—1643 йиллар — Хоразм тахтида Исфандиёрхон.

1643—1663 йиллар — Хоразм тахти атрофидаги феодал можаролар.

1663—1687 йиллар — Хоразм тахтида Анушахон.

1687—1702 йиллар — Шоҳниёзнинг Бухоро амири Субҳонқулихон номидан ноиблик қилиб турган вақти.

1702—1714 йиллар — Хоразм тахтида Араб Муҳаммад.

1710 йил — Қўқон хонлигининг ташкил топиши.

1715—1728 йиллар — Хоразм тахтида Шерғоziхон.

1714—1717 йиллар — князь Бекович-Черкасский экедидишисининг Хоразмда тор-мор қилиниши.

1722 йил — қорақалпоқларнинг рус фуқаролигига қабул қилинишларини сўраб мурожаат қилишлари.

1728—1740 йиллар — Хоразм тахтида Илбарсхон.

1747—1752 йиллар — Бухоро тахти учун бўлган феодал моҳаролар.

1753—1758 йиллар — Бухоро тахтида Муҳаммад Раҳим.

1758—1785 йиллар — Бухоро тахти учун бўлган феодал моҳаролар.

1785—1800 йиллар — Бухоро тахтида Шох Мурод.

1811 йил — Орол бўйлари ва Қорақалпоқ ерларининг Хива хонлигига қўшиб олинishi.

1800—1826 йиллар — Бухоро тахтида Амир Хайдар.

1826—1860 йиллар — Бухоро тахтида Амир Насрулло.

1800—1809 йиллар — Қўқон тахтида Олимхон.

1809—1822 йиллар — Қўқон тахти учун бўлган феодал моҳаролар.

1822—1842 йиллар — Қўқон тахтида Муҳаммад Али.

1815 йил — қўқонликлар томонидан Окмачит қалъасининг қурилиши.

1841 йил — Қўқонда Мадалихонга (Муҳаммад Али) қарши кўзғолон.

1842 йил — Амир Насруллонинг Қўқонга бостириб кириши.

1847 йил — Раим қалъасининг тикланиши.

1847 йил — Қопал истехкомининг қурила бошланиши.

1853 йил — Окмачит қалъасининг руслар томонидан босиб олинishi.

1854 йил — Верное қалъасининг қурила бошланиши.

1856 йил — Аҳмад Донишнинг Москва ва Петербургга биринчи саёҳати.

1862 йил — Пишпек ва Тукмоқнинг руслар томонидан босиб олинishi.

1864 йил 4 февраль — Черняев томонидан Авлиёотанинг босиб олинishi.

1864 йил 12 апрель — Верёвкин томонидан Туркистоннинг босиб олинishi.

1864 йил 22 сентябрь — Дерх томонидан Чимкентнинг босиб олинishi.

1865 йил 17 май — Тошкентнинг босиб олинishi.

1866 йил 11 июнь — Жиззахнинг босиб олинishi.

1867 йил 11 июль — Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил қилиниши.

1868 йил 2 июнь — Зирабулоқ жангида Бухоро амирининг енгилиши. Каттақўрғоннинг қўлдан кетиши.

1868 йил 11 июнь — Қауфман ва Насрулло ўртасида битим имзоланиши.

1868 йил — Самарқанднинг босиб олинishi.

1873 йил 28 сентябрь — Россия ва Бухоро ўртасида «Шаҳар дўстлик битими»нинг имзоланиши.

1873—1884 йиллар — туркманларга қарши кураш.

1873—1876 йиллар — Қўқон хонлигида халқ қўзғолонлари.

1876 йил 19 февраль — Қўқон хонлигининг тугатилиши.

1881 йил 12 январь — Гуектепа шаҳарининг штурм билан олинishi.

1873 йил 12 август—Хива хони билан тузилган битим.

1888—1895 йиллар — Рушон, Шугнан, Бадахшон, Помир, Вахан ерларининг босиб олинishi.

1895 йил 11 март — Англия ва Россия ўртасида битим тузилиши ва чоризмнинг жанубга томон силжишининг тўхтатилиши.

1865—1917 йиллар — Ўрта Осиё чоризмнинг мустамлакаси.

1850—1903 йиллар — Муҳаммад Аминхўжа Муқимийнинг ҳаёти ва фаолияти.

1858—1909 йиллар — Зокиржон Холмуҳаммад ўгли Фуркатнинг ҳаёти ва фаолияти.

1853—1921 йиллар — Абдулла Солиҳ (Завқий)нинг ҳаёти ва фаолияти.

1905—1907 йиллар — Ўрта Осиёда биринчи инқилобий ҳаракатлар.

1916 йил — Ўрта Осиёда миллий озодлик ҳаракатлари.

1917 йил февраль — Ўрта Осиёда иккинчи инқилобий ҳаракатлар.

1917 йил октябрь — Ўрта Осиёда учинчи инқилобий ҳаракатлар.

1918—1922 йиллар — Туркистонга ажнабий хуруж ва фуқаролар уруши.

1920 йил апрель — Хоразм Халқ Совет Жумҳуриятининг эълон қилиниши.

1920 йил октябрь — Бухоро Халқ Совет Жумҳуриятининг эълон қилиниши.

1924 йил март — XXЖнинг Хоразм Совет Социалистик Жумҳуриятига айланиши.

1924 йил октябрь — БХСЖнинг Бухоро Совет Социалистик Жумҳуриятига айланиши

1925—1929 йиллар — Ўзбекистонда ер-сув ислоҳогининг ўтказилиши.

1927 йил — «Хужум» ҳаракати.

1929—1933 йиллар — биринчи бешйилликда пахта мустақиллиги учун кураш.

1929 йил — жамоалаштиришнинг бошланиши.

1933—1937 йиллар — иккинчи бешйилликда халқ хўжалигини қайта тиклаш учун кураш.

1941—1945 йиллар — Ўзбекистоннинг иккинчи жаҳон урушидаги галабага қўшган ҳиссаси.

1946—1950 йиллар — урушдан тинчликка ўтиш. Озод қилинган жумҳуриятларга Ўзбекистоннинг иқтисодий ва техникавий ёрдами.

1951—1960 йиллар — партия диктатурасининг тула ўриштирилиши. Турғунлик сари бурилиш.

1961—1985 йиллар — пахта яккахокимлигининг тула ўриштирилиши, жумхурият экологиясининг бузилиб бориши, аҳоли моддий ва маданий аҳволининг ёмонлашуви.

1986—1990 йиллар — қайта қуриш, таназзулдан чиқиш учун ҳаракат, мустақиллик учун кураш.

1989 йил — ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши.

1990 йил 21 март — Жумхурият Президенти фармони билан Наврӯз байрамининг дам олиш куни деб белгиланиши.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
1-§. Ҳозирги Ўзбекистон ерларида ибтидоий жамоа тузуми	5
2 3-§§. Ўрта Осиё халқларининг араблар томонидан босиб олиниши	10
4-§. Ўрта Осиё халқларининг мўғул-татар босқинчиларига қарши кураши	20
5-§. Темур ва темурийлар давлати	25
6-§. XV—XVI асрларда маданият.	31
7-§. Ўзбек феодал хонликларининг ташкил топиши.	34
8-§. Ўрта Осиё хонликларининг хоризм томонидан босиб олиниши	42
9-§. Туркистон — мустамлака	48
10-§. XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон халқлари маданияти	54
11-§. XX аср бошларида Туркистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар	59
12-§. XX аср бошларида Туркистондаги сиёсий аҳвол.	64
13-§. XX аср бошларида Туркистон халқлари маданияти.	71
14-§. Туркистон икки инкилоб даврида	76
15-§. Октябр инкилобининг галабаси ва Туркистонда Совет ҳокимиятининг мустахкамланиши	80
16-§. Туркистонда хорижий хуруж ва фуқаролар уруши	86
17-§. Бухоро ва Хоразмда халқ инкилоблари.	91
18-§. Туркистон 1920—1924 йилларда	96
19-§. Ўзбекистон янги ҳаёт сари: 1924—1938 йиллар	103
20-§. Ўзбекистон 1938—1940 йилларда	112
21-§. Ҳамма нарса ғалаба учун	119
22-§. Халқ хўжалигининг юксалиши	128
23-§. Ўзбекистон 1951—1960 йилларда.	136
24-§. Ўзбекистон 1961—1985 йилларда	141
25-§. Ўзбекистон 1986—1990 йилларда	145

На узбекском языке

ДЖУМАБАЕВ ФАЗИЛ

ИСТОРИЯ НАРОДОВ УЗБЕКИСТАНА

Учебное пособие для учащихся
вечерних школ

Ташкент «Ўқитувчи» 1992

Тахририят мудир *А. Дасаев*
Мухаррир *И. Шоймардонов*
Кичик мухаррир *М. Махмудова*
Тех. мухаррир *Т. Золотилова*
Мусаххих *Ш. Тулаганов*

ИБ№ 5942

Теришга берилди 04.11.91 Босишга рухсат этилди 27.01.92 Формати 84 × 106 мм Литера-
турная гарн. Юкори босма усулида босилди. Шартли б. л. 8,40 Шартли кр. л. 8,06 Нарир.
л. 7,84. Тиражи 50 000. Зак. № 2411 Баҳоси 7 с 20 т

«Ўқитувчи» нашриёти. 700 129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 07 - 101 - 91

Ўзбекистон Матбуот давлат кўмитасининг Тошкент полиграфин комбинатинда терилдиб, 3-бос-
махонасида босилди. Тошкент, Мурадова кўчаси, 1 1992.

Набрано на Ташполиграфкомбинате, отпечатано в тип. № 3 ЦНПО «Книга» Госкомпечати Рес-
публики Узбекистан. Ташкент, ул. Мурадова 1

Ж 87

Жумабаев Ф. Б.

Ўзбекистон халқлари тарихи: (Кечки сменали ишчи ёшлари мактабларининг VII — XII синфлари учун ўқув қўлл.).— Т.: Ўқитувчи, 1992,—160 б.

Джумабаев Фазыл. История народов Узбекистана: Учебное пособие для учащихся вечерних школ.

ББК 63. 3 (2У) я 75

•УЧИТЕЛИ•